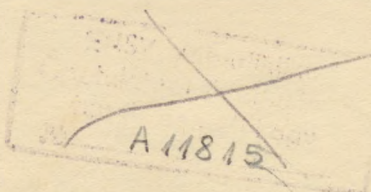

Sisukord

E.Oissar

Eesti aabitsa arengulugu

Tallinn, 1971

Sisukord

Saateks	0
Aabits ja tema ülesanded	1
Eesti aabitsa arengulugu	31
Sissejuhatavad märkused	31
Eesti aabitsa arenguloo eellugu	31
Veerimismeetodi aabits	42
Häälikumeetod	85
<i>Kirjutamis- ja lugemismeetod</i>	<i>117</i>
Sõnameetod	<i>122</i>
Elamus- ehk interjektsioonimeetod	<i>134</i>
Analüütilis-sünteesiline meetod uues käsitluses ..	<i>150</i>
Aabits-pildiraamat	<i>151</i>
Aabitsa illustreerimise probleeme	<i>154</i>
Kukk eesti aabitsas	<i>165</i>
Eesti aabitsate bibliograafiline kirje	

Saateks

Käesolevas teoses on tehtud katse, anda üksikasjalikum ülevaade eesti aabitsatest ja näidata lugemaõpetamise arengut meie maal. Kuigi iga trükitud teose järgi on võimalik lugema õppida ja minevikus on ka tõepoolest nii talitatud, on aabits siiski normaalselt õppevahendiks, mille järgi lugema õpetatakse ja mida nüüdsel ajal selleks otstarbeks kasutatakse. Seega on aabits teoseks, mis võimaldab tungida trükisõnas väljendatud inimhõimustuse saavutustesse ja ta oli ning on esimeseks raamatuks, mis on igaühe käes olnud ja on ka tulevikus, kes tahavad osa saada raamatutarkusest. Nüüdses ühiskonnas ei ole inimest, kes saaks selleta läbi, sellepärast kuulub aabits kõige levinenumate raamatute hulka. Kuigi neid on trükitud korduvalt suurtes tiraažides, on nad siiski haruldased, sest lapsed lugesid nad ära ja neid ei peetud säilitamisväärteteks teosteks.

Teose teises osas on antud eesti aabitsate bibliograafia, kus loendatud aabitsad, mis on õnnestunud kindlaks teha. Suurimad eesti aabitsate kogud asuvad Eesti NSV Teaduste Akadeemia Kirjandusmuuseumis Tartus ja M.E.Saltõkov-Štšedrini nim. Riiklikus Avalikus Raamatukogus Leningradis; vähemal määral leidub aabitsaid Tartu Ülikooli Raamatukogus, Eesti NSV Riiklikus Avalikus Raamatukogus ja Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keskraamatukogus. Aabitsate bibliograafilise loendi eesmärgiks on, arvestada kõik säilinud aabitsad. Sellepärast ei ole selles mainitud aabitsaid, mis on küll kirjanduses märgitud, kuid mida ei õnnestunud leida ja de visz kirjeldada. Kirjed on tehtud praeguste reeglite järgi. On säilitatud kirjaviis, praeguse kirjaviisi kohaselt on w asetatud v-ga, pikk s s-ga, suured tähed, peale algtähe, on asetatud väikeste tähtedega. Teoste mõõdeks ei ole võetud kausta suurus, vaid trükipinna suurus, mis mõõdetud millimeetri~~lise~~ täpsusega. On tarvitatud järgmisi lühendeid: Tln. - Tallinn, Trt. - Tartu, M. - Moskva, L. - Leningrad.

KM - Eesti NSV Teaduste Akadeemia Kirjandusmuuseum Tartus,
M.E.Saltõkov-Štšedrini nim. Riiklik Avalik Raamatukogu Leningradis
- Leningradi Aval. Rmtkogu,

Tartu ÜR - Tartu Ülikooli Raamatukogu,

Eesti NSV Riiklik Avalik Raamatukogu - Eesti NSV Aval. Rmtkogu,

TAR - Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keskraamatukogu.

Ühes aabitsatega on nimestikku võetud ka juhatused lugema õpetamise alal, kui nad on ilmunud eri teostena; üksikuid artikleid lugema õpetamise kohta ajakirjades ja ajalehtedes ei ole arvestatud.

Eesti aabits on seni väga tagasihoidlikku käsitlust leidnud. Mainida tuleb järgmisi töid, kus ka aabitsa küsimusi on puudutatud:

M.Kampmann, Eesti keele õpeviis. Uuema aja pädagõgika valgusesse seadnud M.Kampmann. Ette kantud kooliõpetajate suvekursustel Paldes, Tallinnas, Kuresaares, Pärnus ja Rakveres. Tallinn, Puhlakas, 1918.

J.Tork, Pilk meie kooliraamatu minevikku seoses tema osatähtsusega eestluse arengus. - Teoses: Raamatu osa Eesti arengus. Koguteos. Toimet. D.Palgi. Tartu, Eesti Kirjanduse Selts, 1935. Lk. 205-229.

Aabitsa ja lugema õpetamise küsimusi käsitleti eesti keele meetoodika kursustel, nii Tartu Ülikoolis, kui ka õpetajateseminarides ja pedagoogiumis, kuid need kursused ei ole jõudnud trükiteosteni.

Tallinn, 5. dets. 1971.

E.Oissar.

Aabits ja tema ülesanded

Aabitsaks nimetatakse õppevahendit, mida kasutatakse kirjaoskuse õpetamisel. Sel eesmärgil sisaldab aabits tähestiku, silpe ja lühemaid palu lugemisharjutuseks. Need tunnused on aabitsas olulised ja eraldavad teda teistest lasteraamatustest. Aabitsa kasutamise suhtes pole oluline, kas selle järgi õpetatakse kirjaoskust kodus või koolis.

Aabits leiab kasutamist kirjaõpetuse esimesel astmel, ta annab esimest õpetust kirjaoskuse omandamisel. Kirjaoskuse omandamist aga tuleb süvendada, milleks aabitsale järgnevad lugemikud. Lugemikud võivad olla aabitsaga ühiste kaante vahel, nende ulatus võib olla väga erinev, andes lugemismaterjali lühemaks või pikemaks ajaks. Kui aabitsaga on ühendatud lugemik, siis tavaliselt on nende vahel selge piirjoon, kus aabits lõpeb ja lugemik algab. Kui vanemates aabits ja lugemik olid seotud, siis uuemal ajal esinevad mõlemad enamasti eraldi, iseseisvate raamatutena.

Kirjaoskuse õppimine koosneb kahest osast: lugema ja kirjutama õppimisest. Needki protsessid võivad esineda eraldi, kuid kirjutama õppimine eeldab kirjatähtede tundmist, seega lugemise oskust. Kui aabits annab seega põhilise oskuse kirjaoskuse omandamisel, võib sellega ka ühendada kirjutamisoskuse, kuid kirjutamise õpetamiseks võib tarvitada ka erilist, iseseisvat õppevahendit. Kirjutamise oskuse omandamine on aja jooksul kasvanud isesisvaks alaks, mille kohta on üsna palju kirjandust ilmunud. Kuid mõlemad alad on nüüdses õpetuses omavahel lähedalt seotud: lugema õpetaja ülesandeks on ka kirjutama õpetamine. Selles ülevaates aga piirdutakse peamiselt lugema õpetamisega, piirdudes kirjutama õpetamise küsimuse käsitlelusega minimumiga, süvenemata üksikutesse vooludesse sel alal.

Lugema õpetamisel õpetatakse lugema kirjasõna, mis võib olla antud trükituna või kirjutatuna, kus juures viimane vorm on palju vanem kui esimene. Trükisõna vanus on pisut üle 500 aasta. Kõige üldisemal kujul võib kirjasõna määritleda kui kõneldava keele graafilist kujutamist, kus kõneldava keele koostis fikseeritakse püsivate, visuaalselt tajutavate leppemärkide abil paaberile, puule, kivile, nahale või mõnele muule sobivale materjale. Leppemärke, mida kõneldava keele graafiliseks kujutamiseks kasutatakse, nimetatakse tähtedeks. Kuna kõneldavas keeles on väljendatud mõte, siis selle fikseerimisega on ka mõte kirjas

fikseeritud. Pole vaja tõestada, millist suurt edusammu inimesoo arengus tähendab mõtte jäädvustamine kirja abil. Kõneldava keele ulatus on ruumiliselt suhteliselt piiratud, sest on kuuldav väikestel kaugustel; ajas on kõneldav keel kuuldav ainult kõnelemise ajal. Tehnilised vahendid nende piiride ületamiseks, nagu raadio, reprodaktor, telefon ja helisalvestus on aga alles 19. s. lõpu ja 20. s. saavutused. Vajadus mõtteid või informatsiooni säilitada ja kaugemale edasi anda tekkis aga juba kaugelt varem, ühes inimühiskonna kujunemise ja arenguga. Kui keel tekkis inimese arengu loomulikus käigus, siis kiri on kunstlikult loodud ja tähendas inimesoo arengus kõrgemat astet. Eelmiste generatsioonide saavutused, kogemused olid nüüd jäädvustatud ja kaitstud ununemise, kaotsi mineku eest, nii et järgmised generatsioonid võisid neid kasutada ja oma kogemusi juurde lisa des rohkendada. Kuigi kiri näib siin täitvat ainult sekundaarset, informatiivset funktsiooni, on ta sisuliselt kultuuri arengu ja progressi eelduseks, ilma selleta poleks inimsugu jõudnud nii kiiresti praegusele astmele.

Fikseerides kõneldavas keeles väljendatud mõtteid kujunes kirjavara kõneldava keele materjaalseks objektivatsiooniks. Fikseerituna omas ta kindla vormi, mis ajaliselt vähe muutus. Kõneldav keel on aga selle vastu liikuv, muutlik, olenedes kõneleva isiku individuaalsusest ja olukorrast: iga kõnes väljendatud mõte on väljendusvormilt isikupärane, erinedes teistest intonatsioonidest, hääldamisest ja kõnemeloodia poolest. Nii võib igal inimesel olla mitu individuaalset keelt, mis oma vahel üksteisest tunduvalt erinevad, nagu igapäevane kõnekeel, pidulik keel, ettekande, loengu keel - vastavalt näit. hariduslikule tasemele on neis kõigis erinevusi, nii et igal neist on eri ilme. Elu mitmesugustel juhtudel kasutatakse mitmesugust keelt, oolenevalt hingelisest seisundist, vanusest, aasta- ja päevaajast, keelepruugist ja -kultuurist - need asjaolud määravad sõnade valiku ja sõnastuse vormi ning väljendusviisi. Kirjas lähevad kõik individuaalsed jooned suurel määral kaotsi, märkimisviis võimaldab ainult suurtes joontes ja puudulikult nende edasiandmist. Mis kirjas säilitatakse, on mõte, mis vastavate märkide on väljendust leidnud. Kuna elavast kõnest on palju olulist ja tähtsat märkimata jäänud, siis kirja lugemine jätab siin suure vabaduse, võimaldades väljendatud mõtet nii või teisiti esitada, mis ka ürgse mõtte sisu võib muuta.

Kui mõte on kirjas väljendatud, siis on ta ühes sellega keset muutlikkust ja elavust kindla vormi saanud, millel on püsivuse tendents ja seda on raske muuta. Ja mida kauemat aega kestab kirja kasutamine, seda raskemaks muutub selle muutmine, kuigi mõõndakse muutuse vajadust.

Kõneldava kõne graafilisel kujutamisel nõutakse, et kiri vastaks kõnele, ehk teiste sõnadega, tuleb mõte kirja panna nii, nagu ta elavas kõnes hääldatakse. Nõue on arusaadav ja põhjendatud, sest vastasel juhul, s.o. kui kirjaviis erineb tugevasti kõneldavast keelest, tekib suuri raskusi lugemisel, lugema õppimine kestab kaua ja nõuab pingsat tööd, millega igauks toime ei tule. Kirjaoskuse omandamine võib jääda kitsa kihi eesõiguseks, kel on võimalusi selle õppimiseks. Sellest nõudest lähtudes ja seda keelte liigitamise aluseks võttes ongi keeled jaotatud kahte liiki: keeled, kus kirjutatakse nii, nagu hääldatakse ja keeled, kus hääldamine suuremal või vähemal määral erineb kirjast. See liigitus on lihtne, arusaadav, sellepärast on ta väga levinud. Kes nõuab, et kiri täpselt vastaks kõneldavale keelele, ja tahaks seda nõuet rangelt teostada, sattuks peatselt suurtesse, ja ületamata raskustesse ega suudaks püstitatud nõuet praktiliselt lahendada. Raskused ei peitu mitte mõnes üksikus nähtuses, vaid on põhimõttelist laadi: kõneldav keel ja kirjakeel ei ole identsed ja neid ei saa ialgi identseteks teha. Põhjus: kõneldava keele graafiline märkimisviis alfabeedi märkide abil ei võimalda identsuse saavutamist. Nüüdne fonetika ütleb selle kohta järgmist: "Sõna tõeline lahutamine elementideks pole mitte ainult väga raske, see on otse võimata. Sõna ei ole teatava arvu iseseisvate häälikute üksteise kõrvale asetamine, kus igaühete häälikut alfabeedi märgiga väljendada võiks, vaid on põhiliselt alati lõpmata paljude häälikute pidev rida ja tähtedega märgitakse ebatäiuslikult ainult üksikuid iseloomulikke punkte. Muu, mis märkimata jääb, johtub igatahes nende punktide määramisest paratamata teatava astmeni, aga ka ainult teatava astmeni. Kõige paremini võib seda nimenimetatud diftongide juures tunnetada, mis kujutavad lõpmata paljude elementide rida, vrdl. Sievers, Phonetik, Kap. 19, 2. Sievers tõstis üldse esimesena esile ülemineku-häälikute tähtsuse. Sõna pidevusest aga järgneb, et kujutlus üksikutest osadest ei ole midagi iseenesest antud, vaid on teadusliku, kuigi primitiivse, järelemõtlemise vili, kuhu eeskätt häälikukirja

praktiline vajadus viis.¹⁾ Kõneldav keel on seega lõpmata paljude häälikute rida, kus üleminek ühelt häälikult teisele pidevalt toimub. Alfabeedi märgid aga suudavad ainult üksikuid punkte pidevas kõnevoolus tähistada. Iga täht võimaldab alati variatsioone, kuigi ikkagi piiratud ulatuses. Häälikute täpseks märkimiseks on kujundatud foneetiline tähistamisviis, kus kasutatakse mitmesuguseid diakriitilisi märke, mis võimaldavad üksikute häälikute hääldamist üsna täpselt edasi anda, kuid rohkem kõneldava keele lähendamisel kirjutatule ei suuda seegi anda.

Iga rahvas, keelel on oma kirjavara, ei ole kujundanud oma iseseisvat tähestikku ehk alfabeeti, vaid on kasutanud juba varem teiste rahvaste poolt välja töötatud tähestikke.²⁾ Ajaloolise arengu tulemusena on Euroopas kasutusele jäänud kolm alfabeeti: kreeka, vene ja ladina. Levikualalt piirdub kreeka alfabeet Kreekaga, vene tähestik on levinud NSV Liidus, Bulgaarias ja Jugoslaavias (osalt on kasutusel ladina tähestik), kuna ülejäänud osa tarvitab ladina tähestikku ja selle erivormi fraktuuri ehk gooti tähestikku.

Võõra tähestiku kohandamine uuele keelele on raske ülesanne. Kohandamisel on tulnud teha mõningaid muudatusi: jäeti välja tähed, millel ei olnud vastavaid häälikuid, kasutati diakriitilisi märke ja tähtede kombinatsioone, et uue keele häälikutele väljendusvõimalusi leida. Vaatamata raskustele ja puudustele, mis paratamatud sellisel kohandamisel, on kujunenud tähestikud, mis praktiliselt on lahendanud neile esitatud ülesanded.

Eesti keel ei ole oma tähestikku välja töötanud. Et muistsel ajal oleks kasutatud ruuni tähestikku, mis oli tarvitusel Skandinaavias ja Saksamaal, selle kohta puuduvad andmed. Tähestiku ja seega kõneldava keele üleskirjutamise viisi töid muulased, saksa preestrid ja rüütlid, kes maa ristiusustasid ja vallutasid.

1) H. Paul, Prinzipien der Sprachgeschichte. 5. Aufl. Halle, 1920. 3.51-52.

2) Kirja kujunemise küsimused on nüüdsel ajal üsna põhjalikult läbi uuritud. Lähemalt selle üle: D. Diringer, The Alphabet. London, 1949. Venekeelne tõlge ilmus Moskvast 1963. a. - H. Jensen, Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart. 3. verb. u. erweitert. Aufl. Berlin, 1969. - В. А. Нейман, Воображение и развитие письма. М., 1968.

sid. Nad tundsid ladina ja saksa keelt, eesti keelt nad ei tundnud ega teadnud selle iseärasusi; keele ülesmärkimisel võeti kasutusele ladina ja saksa kirjaviis, mis aga oli eesti keelele võõras. Sellepärast tekkis suur vahe kõneldava keele ja kirjakeele vahel, mida hiljem on püütud vähendada, seega lähindades võimalikult teineteisele kõneldav ja kirjakeel. Muide, on ju eesti keelt loetud nende keelte hulka, kus kirjutatakse nii nagu hääldatakse, s.o. igale häälikule vastab ainult üks kirjamärk alfabeedis ja vastupidi, igale tähele vastab ainult üks häälik. Muidugi need väited kehtivad ülaltoodud reservatsioonidega. Kasutatud kirjaviisi puudulikkuses olid teadlikud need, kes põhjalikumalt eesti keelt tundma õppisid ja püüdsid kirjutada võimalikult hääldamise järgi. Neist püüetest on välja kasvanud ettepanekud eesti kirjakeele reformi alal ja loodud kirjaviis, mis vastab praktilistele nõuetele, kuigi mitte täielikult.³⁾ On siiski jäänud puudusi, milles ollakse teadlikud; on tehtud ettepanekuid märgatud puuduste kõrvaldamiseks, kuid need on jäänud praktiliselt teostamata. Puudused mõjutavad ka keeleõppimist ja lugema õpetamist, sellepärast tuleb nende juures peatuda.

Eesti keeles eraldatakse kolm häälikute pikkust: lühike, pikk ja ülipikk, kirjas aga ei tehta vahel pika ja ülipika vahete vahel, mis aga on eesti keele üheks iseloomustavaks tunnuseks. Katsed seda puudust kirjaviisis kõrvaldada, kirjaviisi vastavalt muutes, pole andnud praktilisi tulemusi. Veel 1923. a. tegi O. Loorits ettepaneku, märkida ülipikk esimene silp kriipsuga silbikandval vokaalil,⁴⁾ kuid ettepanek praktilist kasutamist ei leidnud.

Samuti ei märgita eesti kirjakeeles palatalisatsiooni, mis seisab selles, et mõned konsonandid saavad j-taolise kõla sel teel, et nende konsonantide hääldamisel üks keeleosa tõuseb vastu suulagi, mille tõttu vastav konsonant hääldatakse pehmemalt kui teised. Nähtust nimetatakse ka peenendamiseks, muljeerimiseks, pehmeneduseks. Palatalisatsioon muudab hääldatava sõna tähendust võrreldes sellega, mis palataliseerimata. Kuid mitte ai-

3) Ülevaate esitatud ettepanekutest eesti kirjakeele kujunemisel annab: A. Kask, Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles. Tallinn, 1958.

4) O. Loorits, Eesti keele grammatika. Tartu, 1923, lk. 7. Autori arvates polegi märkimist vaja alati kasutada, vaid võib piirduda juhtudega, kus see vajalik arusaamise mõttes.

nult sõna tähendus ei ole ne palatalisatsioonist, vaid ka deklinatsioon. Palatalisatsiooni märkimata jätmine raskendab tunduvalt õiget hääldamist ja seega ka keele õppimist. Samuti tuleb siit raskusi lugema õpetamisel. Leidub üksikuid aabitsaid, kus palatalisatsioon oli märgitud, kuid laialdasemat levikut palatalisatsiooni märkimine pole leidnud.⁵⁾

Kõneldavas keeles on laps omandanud tegelikult nii välted, kui ka palatalisatsioon, kasutades mõlemaid vastaval kohal. Lugema õppimisel tutvub ta mõlema nähtusega, kuid sõnad, kus sõna tähendus oleneb palatalisatsioonist, on viidud aabitsakursusest välja ja laps tutvub nendega juba siis, kui suudab loetava pala sisusse tungida ja olenevalt mõttest hääldab sõna palataliseeritult või palataliseerimata.

Et aabitsa põhiliseks ülesandeks on lugema õpetamine, siis selle ülesande paremaks mõistmiseks ja teadlikumaks teostamiseks on otstarbekohane selgitada, mis on lugemine.

Lugemine on psüühiline protsess, milles avatakse kokkulepelt valitud visuaalsete märkide, kirjatähtede abil väljendatud mõte. Nagu juba eelpool märgitud, ei kirjatähed ja nende kombinatsioonid mõttetud nähtused, vaid neis on väljendatud mõni mõte, mis lugemisprotsessis tuleb leida. Muidugi võib tähtedest ka mõttetuid kombinatsioone, silpe moodustada, mida ka eriotstarbel tehakse. Ka veerimisprotsessis esineb mõttetute silpide lugemisharjutusi, aga siin esinevad nad üleminekuastmena tähtedelt sõnade lugemisele ega oma seega iseseisvat tähendust. Lugemisprotsessis seega taaslustatakse kirjamärkide kaudu väljendatud mõte ja seostatakse kujutlustega, mis talle konkreetse sisu annavad.

Psühholoogiliselt seisukohalt nähtuna on lugemisprotsess tajumine, kus esinevad tähed, nende abil väljendatud sõnad ja laused kui objektiivselt antud esemed. Taju mainitud esemetest on lugemisel esimene moment, mis põhjustavad terve rea teisi protsesse, mis kuuluvad lugemisprotsessi ja milleta ei saagi kõnelda lugemisest. Seega optiline sõnapilt, mis on lugemise alguseks, ei ole omaette eesmärgiks, vaid abinõuks eesmärgi saavutamiseks.

5) Palatalisatsiooni kohta vt. P. Ariste, Katselisfoneetilisi tähelepanekuid. Tartu, 1942. (Tartu Ülikooli toimetused B-L₂. Tartu, 1943). Välted ja palatalisatsiooni märgitakse küll keelelistes sõnaraamatuis, nagu Õigekeelsuse sõnaraamat. Tallinn, 1960.

vutamiseks. Lugemisprotsess on ainult siis lõpule viidud, eesmärk on siis saavutatud, kui loetava teksti mõte on avatud.

Kui võrrelda kõneldavat keelt kirja- või trükisõnaga, siis esimene on nii lapsele kui täiskasvanule palju omasem ja arusaadavam kui teine. Kõneldav keel on tervik ja selle elavas voolus eraldatavad osad - sõnad, silbid, häälikud - on saanud kunstliku analüüsi teel. Kui nüüd lugema õppimist võrrelda sellega, kuidas laps on emakeelt kõnelema õppinud, siis tuleb nende vahel sügavat, põhjalikku erinevust konstateerida: ta ei õpi emakeelt kunagi sünteetiliselt, liites üksikud häälikud üheks tervikuks, nagu ta kõneldavat keelt üksikuid häälikuid fikseerides kirja paneb. Sõnad, mis elavas kõnevoolus eraldatakse, ei ole absoluutselt isoleeritud üksused, vaid seotud teiste sõnadega, nii et ühe reprodutseerimisel assotsieerub rida teisi, mis hõlbustavad ja soodustavad lugemisprotsessi. Muidugi on võimalik abstraktsiooni kõrgel tasemel käsitleda üksikuid sõnu omaette üksustena. Tuleb silmaspidada, et laps enne lugema õppimist oskab oma emakeelt kõnelda, seega tunneb sõnu, mis tema leksikasse kuuluvad ja milledega ta suhtlemises kodustega opereerib. Tema leksikas ilmneb tema vaimne maailm, mille ulatust lugema õpetaja loomulikult arvestab.

Kui lugemisprotsessis nähtav optiline pilt seostatakse vastava kõlapildiga, siis seos nende vahel on puhtmehaaniline assotsiatsioon, mis alles pärast kestvat harjutamist muutub automaatseks, mis on sorava lugemise põhilisi iseloomustusi. Sellega ühenduses peab esinema arusaamine loetavast tekstist, kui arusaamine puudub, muutub lugemine puhtmehaaniliseks protsessiks, millel puudub tõeline haridusväärus.

Lugemisprotsessi uurimisel on saadud väärtuslikke andmeid eksperimentaalpsühholoogiliste meetodite kasutamise teel.⁶⁾

6) Mainitagu siinkohal põhilised eksperimentaalpsühholoogilised uurimused lugemisprotsessi kohta. J.M.Cattell, Ueber die Zeit der Erkennung und Benennung von Schriftzeichen, Bildern und Farben. In: Philosophische Studien, 2. Bd. Leipzig, 1885, S. 635-650. - J.M.Cattell, Ueber die Trägheit der Netzhaut und des Sehcentrums. In: Philosophische Studien, 3. Bd. Leipzig, 1886, S. 94-127. - B.Erdmann und R.Dodge, Psychologische Untersuchungen über das Lesen auf experimenteller Grundlage. Halle a.S., 1898, VIII, 360 S., illustr. - J.Zeitler, Tachistoskopische Untersuchun

Siinkohal ei saa lähemalt käsitleda uurimuste metoodilisi küsimusi, vaid tuleb piirduda ainult tulemustega. Kes aga küsimusse tahab süveneda, peab vastavad uurimused läbi töötama. Kuna lugemine kuulub nägemisprotsesside hulka, siis seda nähtust uurinud ka oftalmoloogid ja seega omalt poolt lugemisprotsessi selgitamisele kaasa aidanud.⁷⁾

Lugemisprotsessi eksperimentaalsel uurimisel olid katseisikuteks üliõpilased, ülikooli õppejõud, ülikooli lõpetanud, ühel juhul ka 9-11 a. vanad algkooli õpilased, kes hästi lugeda oskasid. Katsed väikese haridusega isikutega ei õnnestunud ja need jäeti kõrvale. Seega olid katseisikuteks kõrge intelligentsiga isikud, uurimise tulemused näitavad, kuidas loevad haritud inimesed. Katse tulemused selgitavad seega lugemisprotsessi olemust, aga ei valgusta teed, mille kaudu sellistele tulemustele jõuti. Piiramine katsetel kõrge haridusega isikutega on tingitud katsete laadist: tahistoskoobilised katsed nõuavad suurt tähelepanu koondamist ja tugevat tahtepingutust väga lühikese aja jooksul, millega väikesed lapsed ja madalama intellektiga inimesed toime ei tule.

Juba esimesed katsed tõstetasid küsimuse lugemisprotsessi laadist: kas toimub see üksikute häälikute või häälikute rühmade, silpide kaupa, või isegi sõnade rühmade kaupa. J.M. Cattell lahendas küsimuse teise võimaluse kasuks: "Sõnu ja tähti ei

gen über das Lesen. In: Philosophische Studien. 16. Bd. Leipzig, 1900. S. 380-463. - E. Becher, Experimentelle und kritische Beiträge zur Psychologie des Lesens. In: Zeitschrift für Psychologie. 36. Bd. Leipzig, 1904. S. - O. Messmer, Zur Psychologie des Lesens bei Kindern und Erwachsenen. In: Archiv für die gesamte Psychologie. 2. Bd. Leipzig, 1904. S. 190-298. - O. Kutzner, Kritische und experimentelle Beiträge zur Psychologie des Lesens mit besonderer Berücksichtigung des Problems der Gestaltqualität. In: Archiv für die gesamte Psychologie. 35. Bd. Leipzig, 1916. S. 157-251. - K. Ramul, Kuidas me loeme? - Teoses: Kalender-teatmik 1961. Tallinn, 1960, lk. 275-278. Ameerika kirjandusest olgu mainitud: G.T. Buswell, How adults read. - Suppl. Educ. Monogr. No. 45. Chicago, 1937. - E.A. Taylor, Controlled Reading. Chicago, 1937.

apertsepeerita üksikult teine teise järgi, vaid ühes vaimses protsessis kohe terve rühmana.⁸⁾ Teises formulatsioonis kõlas probleem nii: kas lugemisprotsess on suktsessiivne või simultaanne protsess. Uurijate hulgas leidsid mõlemad seisukohad pooldajaid: J. Zeidler leidis, et lugemine on suktsessiivne protsess, kuna B. Erdmann ja R. Dodge asusid seisukohale, et lugemine on simultaanne protsess. Vaidluste käigus toodi lugemisprotsessis üksikuid külgi esile, mida võis tõlgendada selle või teise seisukoha kasuks, ilma et vastast seisukohta oleks saadud lõplikult kummutada. Katse, põhjendada ja õigustada simultaansust normaalsõnameetodiga, leidis uurijate hulgas otsustavat vastuseisu. "Muide juba Cattell viitas sellele uemale õppemeetodile, mille järgi sõnu hääldatakse, õpitakse ja loetakse varem kui lahutatakse tähtedeks. Aga selle pedagoogilise meetodi puhul on tegemist hoopis mällega muuga kui lugemise psühholoogiaga. Peale selle tuleb psühholoogilise teooria valdkonnas pedagoogika kompetents tagasi lükata.⁹⁾ Puudu näha lugemisprotsessis puhtpsühholoogilist fenomeeni ja lahendada seda ainult psühholoogiliste meetoditega, saab psühholoogia kui teaduse seisukohast põhjendada ja õigustada, mille järgi hoidutakse piinlikult teiste teaduste tungimisest psühholoogia valdkonda. Praegusel juhul ei ole aga sellene teoreetiline arutlus probleemi lahendamise kasuks. Kuulub ju tegelik lugema õpetamine pedagoogika valdkonda, mis pärast ka lugemisprotsessi teaduslik uurimine peaks nägema ja arvestama ka pedagoogilisi seisukohti. On teine küsimus, kas kõik lugemisprotsessi uurimise tulemused leiavad pedagoogikas rakendamist, mis aga sugugi ei õigusta pedagoogika sugemete eemale tõrjumist. Aja jooksul lugemise kui suktsessiivse protsessi pooldajate arv vähenes ja selline arusaamine võis aset leida ainult üksikutel erijuhtudel. Kui C. Wernicke väitis: "Kui ei veerita, siis ei suudeta ka lugeda", siis mõtles ta kõnelemisvõimetuid lapsi, kus sel teel saab lugema õpetada.¹⁰⁾

8) J. M. Cattell, Ueber die Zeit der Erkennung und Benennung von Schriftzeichen, Bildern und Farben. In: Philosophische Studien, 2. Bd. 1885. S. 648.

9) J. Zeidler, Tachistoskopische Untersuchungen über das Lesen. In: Philosophische Studien, 16. Bd. 1900. S. 443.

10) C. Wernicke, Einige neuere Arbeiten über Aphasie. In: Fortschritten der Medizin III, IV 1886. S. 25.

O.Messmer¹¹⁾ arvustas oma uurimuses lugemisprotsessi üle B.Erdmanni ja R.Dodge'i seisukohta, kus need väljusid tervik-sõnast, ja vaidles sõnade simultaanse tajumise vastu, väites, et siin on tegemist pettekujutlusega, sest üksikud teadvuse-aktid järgnevad nii kiiresti üksteisele, et puudub eraldamise võimalus. Sellepärast tekkibki simultaansuse kujutlus, mis aga on näiv.

Kasutades G.Störriingu teose "Vorlesungen über Psychopathologie" tulemusi, lähtus O.Messmer inimese närvistruktuuri anatoomiast ja neis toimuvatest füsioloogilistest protsessidest lugemisprotsessi esinemisel. Analüüsides patoloogilisi juhte, leidis O.Messmer, et lugemismehhanismus kulgeb väljudes kirja-pildist üle kõlapildi esemekujutlusele. Selline on lugemisprotsessi põhistruktuur. Lugemisprotsessis esineb kaks komponenti: optiline ja akustilis-motoorne innervatsioon. Lugema õppimise alguses esinevad täht tähe järgi optilised ja neile vastavalt akustilis-motoorsed innervatsioonid. Sõna lugemisel seega loetakse täht tähe järgi ja hääldatakse samuti täht tähe järgi. Optilise pildi ja kõlapildi vahel ei ole mingit loomulikku seost, mille põhjal võiks arvata, kuidas optilist pilti kõlapildiks üle viia; seos on puhtmehaaniline assotsiatsioon, mis alles kestva harjutuse kaudu voolavaks protsessiks, soravaks lugemiseks muutub.

Nii eristatakse sõnatervikus juba lugemise algastmel optilist ja akustilis-motoorset innervatsiooni, mis toimub iga tähe kohta eraldi, mõlemad protsessid on aga koordineeritud. Edasi toimub kahe tähe ja neile vastava hääldamise ühendamine. Nii laiendades optilist ja akustilis-motoorset innervatsiooni jõutakse üldinnervatsioonile, mis üldiselt kujuneb assotsiatiivse lühinemisseaduse põhjal pärast pikemat süstemaatilist harjutamist. Tähtede ja lühikeste sõnade puhul et tekki mõlemate innervatsioonide vahel vahel, tähe ja sõna tunnetus ja hääldamine toimuvad peaaegu üheaegselt. Pikemate sõnade puhul aga tekib vahe optilise ja akustilis-motoorse innervatsiooni vahel. Nimelt toimub optiline innervatsioon palju kiiremini kui akustilis-motoorne, nii et viimane lugemisprotsessil retardee-

11) O.Messmer, Zur Psychologie des Lesens bei Kindern und Erwachsenen. In: Archiv für die gesamte Psychologie. 2. Bd., 1904.

rivat mõju avaldab. Kui lugemine piirduks ainult optilise innervatsiooniga, võiks see kaugelt kiiremini toimuda, kui tege-likult. Teisiti väljendades, ainult silmadega vaikselt lugedes võib palju kiiremini lugeda, kui valjult lugedes. Optiline sõna-pilt on aga ainult niivõrd selge ja jääb selgeks, kui võrd tal-le kõnehäälikuline pilt järgi jõuab. Optiline pilt on ühtne ja muutmatu, kuna kõlapilt on muutlik, sest selles etendavad osa hääle tugevus, kõrgus, rõhutamine, mis küll lugemise alguses ta-gaplaanile jäävad.

B. Erdmann ja R. Dodge leidsid, et lugemisel on sõnatervikul tähtis osa, kuid sõnaterviku mõistet nad lähemalt ei kirjelda-nud, nii et see jäi ebamääraseks. Konfiguratsioon, millega nad iseloomustasid sõna, ei saanud neil kindlat sisu. Ka Zeitleri analüüs, kus ta kõneles kesk-, üle- ja allarealistest tähtedest ei ole Messmeri arvates piisav. Messmeri arvates kõikidel täh-tedel sõnas ei ole ühesugune tähendus, vaid siin on üksikute tähtede vahel suuri erinevusi. Neid tähti, mis kohe silmapaista-vad ja seega sõna välist kuju iseloomustavad, nimetas Messmer domineerivateks tähtedeks. Sellisteks on suured tähed ja üle-realistes tähed. Üksikute tähtede erinev laius avaldab sõnas rütmiseerivat mõju. Kuigi Messmer arvustas neid, kes pooldasid sõnaterviku tähtsust lugemisel, ei loobunud O. Messmer täieli-kult selle mõiste kasutamisest. Ka tema kõneleb sõnapildi opti-lisest üldiseloomust, lisab aga sellele juurde domineerivad tähed, mis optilist üldpilti peavad täiendama ja täpsustama.

Igal sõnal on oma erinev optiliseloomulik üldvorm, seega iga sõna optilisindividuaalne üksus, väidab O. Messmer. Indivi-duaalsuse aste, selle ühtsus ja erinevus ning elavus oleneb mitmesuguse kujuga tähtede suhtest sõnas.

Nagu uurimuse pealkirjast nähtub, kavatses O. Messmer võrdle-valt uurida laste ja täiskasvanute lugemisprotsessi. Katseisi-kuteks olid 2., 4. ja 6. kooliaasta õpilased 7-11 a. vanuses, täis-kasvanud - kaks doktorikraadi omajat, üks professor ja üks kõr-gema haridusega isik. Tulemused kujunesid täiskasvanute luge-misprotsessi uurimise resultaadiks, sest katsetehinkas olid lapsed kaugelt halvemas seisukorras kui täiskasvanud, sest ta-histoskoobilises lugemisel oli lastel suuri raskusi tähelepa-nu koondamisel, mida O. Messmer ka ise mõõnab: laste tähelepanu on eeskätt passiivne, tahistoskoobilised katsed aga nõuavad tu-gevat aktiivset tähelepanu; ka ei õnnestunud alati perseverat-siooni nähtusi välistada. Üldse on tulemused mõjutatud autori

lähtepositsioonist, kus visuaalne pilt, sellega seostatud häälikud on teineteisest teravalt eraldatud, nii et kokkuviimine üsna vaevalist teed mööda toimub pika ja järjekindla harjutuse läbi. Füsioloogiliselt seisukohalt pole ju sellene lähtekoht aluseta, sest kumbagil on iseseisev ajukeskus. Aga mõlemad nii optiline, kui ka akustilis-motoorne innervatsioon on koor-dineeritud, mida tuleks enam arvestada. Autori positiivseks küljeks on, tähelepanu pööramine lugemisprotsessi füsioloogilisele küljele, mis enamikul autoritel jääb tagaplaanile või isegi arvestamata. Patoloogiliste nähtuste uurimisel on sageli positiivne mõju normaalsete nähtuste käsitlel, sest raskused tulevad eriti ilmekalt esile. Näib aga, et tollal arvati patoloogiliste laste juures ainult tähemeetodit kasutada võivat ja selle järgi alustati tähtede õppimisega, kuna normaalsete laste õpetamisel teisi meetodeid kasutati, siis saadud kogemused ei vii-nud lugema õpetamise metoodikat edasi.

Mis puutub mitmesuguste alfabeetide loetavusse, siis nii B. Erdmann ja R. Dodge, kui ka O. Messmer jõudsid ühesugustele tulemustele. Võrreldes ladina tähestikku fraktuuriga, selgus, et viimane on raskemini loetav kui esimene. Isegi need, kes meelsa-mini tavaliselt fraktuuri lugesid ja arvasid, et see on neile kergem lugeda ja lugemine toimub kiiremini kui ladina tähesti-kus trükitud teksti lugemine, tarvitasid siiski fraktuuri luge-misel rohkem aega kui antiikva lugemisel.

Eesti keeles olid minevikus tarvitusel nii fraktuur, kui an-tiikva. Võib ütelda, et fraktuur domineeris kuni 1940. a.; esime-sed raamatud trükiti antiikvas selle sajahdi alguses "Noor-Ees-ti" mõjul. Sellest ajast peale kasvas järjekindlalt ja pidevalt antiikvas trükitud raamatute arv; ajalehed aga ilmusid fraktuu-ris kuni 1940. a. Pärast Teist Maaailmasõda fraktuuri eesti trüki toodangus enam ei kasutata, välja arvatud üksikud erijuhud. On aga põhjendatult arvatud, et eesti vanema ilukirjanduse avalda-misel tuleb seda teha fraktuuris, sest ainult sel teel saab nei-täpselt edasi anda, reprodutseerida. Sellega on küsimus ka aabit-sate suhtes tegelikult lahendatud: kui veel kuni 1920. a. aabit-sad ilmusid põhiliselt fraktuuris, mille kõrval õpetati ka an-tiikvat ja anti selles mõni lugemispala, siis mainitud aastast peale fraktuuris ilmus mõni üksik, vähema tähtsusega aabits. See ga areng on läinud suunas, mis eksperimentaalsel teel põhjendu-se leidis. Meie aabitsate koostajad ei tundnud neid eksperimen-taalpsühholoogilisi töid, vaid toimisid arusaamises, et antiikva

kiri on lihtsam kui fraktuur ja seega lapsele kergem õppida.

Nägemisprotsessi põhjalikum uurimine, kus eriti viimasel ajal on täpseid tulemusi saadud, on ka lugemisprotsessi valgustanud. On selgunud, et nägemisprotsess on palju keerulisem, kui seni arvati. On nimelt selgunud, et kui tajutav ~~ese~~ jääb reetina suhtes täiest liikumatuks ja ajaliselt ei muutu, siis juba 1-3 sek. järgi kaovad kõik nähtavad erinevused ja silma nägemisvõime kahaneb väga kiiresti, lähinedes nullile. Kui inimene loomulikes tingimustes vaatleb mõnda eset, siis retinaalne kujutus ei jää kunagi reetina suhtes liikumatuks. Kui aga kunstlikult luua siisugused tingimused, et retinaalne kujutus ei muutu, siis silm lakkab nägemast. Optimaalseks tajumiseks on vaja retinaalse kujutuse mõnesugust, mitte väga tugevat pidevat või katkelist liikumist reetinal, mille tõttu toimub silmale mõjuva valguse alaline muutus.¹²⁾ Loomulikus olukorras ei olegi siisugust seisundit, kus retinaalne kujutus jääks absoluutselt muutumatuks reetina suhtes. On mitmesuguseid tegureid, mis seda ei lase toimuda. Ka pilgu fikseerimisel mõnele esemele liigub see vaadeldava eseme ühelt osalt teisele, tehes hüppeid. Arvatakse, et kui teraselt, üksisilmi vaadata mõnda eset, siis pilk läheb sujuvalt ühelt üksikasjalt teisele. Katsed on näidanud, et see kujutlus ei vasta tõele. Eseme taju toimub fikseerimise momentidel, üleminek ühelt fikseeringult toimub hüpete kaupa, mis võivad väga väikesed, nii et vaatleja neid ei märka, mis juhtub siis kui vaatenurk on 2-20 nurgaminutit. Ka suuremad hüpped ei allu tahtele, kui nadki tavaliselt ei ületa 15-20°, jäävad nad vaatlejale tajumata. On rida asjaolusid, mis ei võimalda tühja välja tekkimist. Silmade telg võib korrapäratult ja suhteliselt aeglaselt liikuda, kusjuures fiksatsioonipunkti kujutus jääb mõlemates silmades fovea piiridesse. A. Jarbus nimetab seda nähtust triiviks. Sellega on alati ühenduses kõrgesagedusega, kuid väga väikese amplituudiga silma telgede võnkumine. Väikesed tahtmatud hüpped tekkivad siis, kui liikumatu objekti mõne punkti fikseering kestab üle 0,3-0,5 sek. või triivi tagajärjel fikseeringu punkt

12) Nägemisprotsessi ja silmade liikumist on lähemalt uurinud A. L. Jarbus, kes oma töö tulemused on kokku võtnud teoses:

Роль глазодвигательных движений в зрительном восприятии. М., 1965.

Autor töötas välja erilise meetodi silmade liikumise uurimiseks iminappi abil, millega sai täpseid ja objektiivseid andmeid nägemise kohta.

on liiga kaugemale eemaldunud fovea keskpunktist. Peale mainitud nähtuste on veel pea liikumine, silmade pilgutamine fikseeringu ajal, mis põhjustavad retikulaarse kujutuse mõnesugust liikumist, takistades retikulaarse kujutuse absoluutset seisu ja seega nägemisvõime tugevat vähenemist. Põhiliselt on aga silmade triiv, mis hüpete vahel ei võimalda tühja välja tekkimist, kus kaovad erinevused esemete vahel. Peatumata lähemalt mainitud nähtuste juures - kes tahab põhjalikumalt nendega tutvuda, kasutagu A. Jarbusi ülalmainitud teost -, siirdume lugemisprotsessi vaatlemisele nende uurimise tulemuste valguses. Ka sellele küsimusele on autor pühendanud lõigu oma teoses (lk. 148-151), kus refereeritakse peamiselt ameerika uurijate tööde tulemusi, sest autor ise ei ole seda küsimust uurinud. Tema kokkuvõtte tulemused olgu ka siinkohal esitatud.¹³⁾

Lugemisprotsess ei erine millegiltki teiste liikumatute esemete vaatlemisest, kui jätta arvestamata asjaolu, et silmade liikumine on seotud teksti ridadega ja peab liikuma korrapäraselt neid mööda. Nii toimub lugemine fikatsioonide ja hüpete kujul, kusjuures fikseeringu kestvus on tavaliselt 0,2-0,4 sek. piirides. Iga rea lugemine lõpeb fikseeringuga või kahe fikseeringuga, mille kestvus on keskmiselt peaaegu terve sekund. Nii suguse nähtuse põhjuseks on püüd järele mõtelda loetud rea sisu üle. Kestvaid fikseeringuid esineb ka igasuguse teksti lugemisel olenevalt loetava teksti raskusest ja assotsiatsioonidest ning kujutlustest, mis mõni rida või sõna esile kutsub. E. Taylor uuris 5000 õpilase silmade liigutusi ja võttis oma uurimise tulemused kokku tabelis, mis näitab lugemisprotsessi kujunemist, alates algkooli I klassist kuni kolledžini. (Vt. järg. lk.) Tabelis leiduvad keskmised andmed nende elementide kohta, millel seisneb lugemisoskus ja mida võib uurida vastavate eksperimentaalsete uurimuste abil. Nagu nähtub tabelist, vähenes fikseeringute arv koolituse tagajärjel üle kolme korda, naasmiste arv viis korda. Tabelis on andmete üksuseks sõna, mis koosneb 10 trükimärgist. Nii on esimese kuue klassi õpilaste tunnetamise keskmine ulatus vähem kui üks sõna, kolledži õpilasel aga juba 1,33 sõna. Kui õpilasi teeniti enliste tahis-

13) Eesti keeles esitab eksperimentaalseid andmeid lugemisprotsessi kohta K. Ramuli populaarteaduslik artikkel: Kuidas me loeme? teoses: Kalender-teatmik 1961. Tallinn, 1960, lk. 275-278. Võrreldes A. Jarbusi teosega tuleb artiklis teha mõningaid korrigeeringuid.

Lugemisoskuse hinnang (Taylorig järgi)

Klassid	1	2	3	4	5	6	High jun. school	Sen. high school	Col- lege
Fiksatsioonid loo sõna kohta	.240	200	170	136	118	105	95	83	75
Naasmisi iga loo sõna kohta	55	45	37	30	26	23	18	15	11
Aratundmise keskmine maht sõnade fiksa- tsioonide momendil	0,42	0,50	0,59	0,73	0,85	0,95	1,05	1,21	1,33
Fiksatsioonide keskmine kest- vus, sek.	0,33	0,30	0,26	0,24	0,24	0,24	0,24	0,24	0,23
Arusaamine keskmine kii- rus (sõnade arv minutis)	75	100	138	180	216	233	255	296	340

toskoopide abil, suurenes tunnetuse ulatus ühe fikseeringu kestel, kuid olulisi muudatusi lugemise kiiruses ei toimunud. Fikseeringute kestvus muutus vähe ja üldiselt ei erinenud muude liikumatute esemete vaba vaatlemise fikseeringust.

On selgunud vahe valjult halvasti ja hästi lugejate vahel. Esimesed vaatavad hääldades sõna ja selle juures vahetavad kaks või enam fikseeringu punkti, nad on seotud hääldatava sõnaga. Teised aga rebivad end lahti hääldatavast sõnast ja pilk haarab mitu järgnevat sõna.

Mis puutub lugemise kiirusesse, siis mõned võivad saavutada kuni 1000 ja enamgi sõna minutis. Kuid tavaline keskmine lugeja sellist kiirust ei saavuta ka pärast treeningut. Üldiselt inimesed, kes kiiresti lugema õppivad, loevad kiiresti juba enne treeningut. Lugemise kiirusel on suured individuaalsed vahed. Nii on paljude professorite lugemiskiirus 350-500 sõna minutis, paljude täiskasvanute lugemiskiirus on alla 300 sõna minutis.

E. Taylor leidis 1935. a. uurimistel poisi, kes võis lugeda 600-2200 sõna minutis. Luges 1000-1500 sõna minutis võis ta keskkooli õpikutest sõnasõnalt tsiteerida terved katkendid, kuid luges üle 2000 sõna minutis aias ta suurema osa loetavast tekstist, nagu seda teeb tavaline lugeja, kes loeb 500-600 sõna minutis. Selle poisi silmade liikumise üleskirjutus oli täiesti erakordne: ühe fikseeringuga tajus ta mitu sõna või terve fraasi. Ilmselt oli tegemist väga andeka noorukiga, mis ka hiljem tõestust leidis: 20 aastaselt omandas ta doktorikraadi ja hiljem asus suure ülikooli õppejõu kohale.

Suur lugemiskiirus ei ole eesmärk, mida tuleb koolis kõike de vahenditega taotleda. Lugemiskiirus ei olene silma ehitusest, vaid on tingitud närvide kõrgemast talitlusest ja hingeelu laadist. Lugema õpetamisel tuleb sellepärast peamist tähelepanu juhtida lugemise täpsusele, aga mitte kiiruse suurendamisele. Vajalik kiirus saavutatakse õppetöö käigus ilma erilise treeninguta ja on õppetöö lõpul tasemel, mis vastab õpilase võimetele õppeaine omandamisel.

Teraselt vaatav ja liikumatu silm eraldab ümbritsevatest asjadest väikese osa, mis hästi selgsti näha ja mida nimetatakse nägemisväljaks. Ümbritsevatest esemetest on see ainult väike osa, kuid väga tähtis osa, sest selles asuvad esemed või nende osad on üksikasjalikult ja täpselt näha. Lugemisel eten-dab vaateväli tähtsat osa: sellesse sattunud tähed ja sõnad

on korraga tajutavad. Katsetel, mis korraldasid B. Erdmann ja R. Dodge, selgus, et katseisikud lugesid liikumata silmaga peaaegu eranditult 4, enamikus 5 simultaanselt tähte, mis ei moodustanud sõna. Samad uurijad püüdsid selgitada, missugust osa etendavad lugemisprotsessis järelmõju probleem. Nad leidsid, et kirjamärkide tunnetamine ei alga vahetumalt pärast fikseeringu algust. Peab mööduma väga väike ajavahemik, enne kui kustub eelmise ärrituste rea järelmõju. Kuid neil ei õnnestunud seda aega kindlaks määrata; nad piirdusid konstateerimisega, et see aeg on väga lühike. Katsetel pilgu kiirel üleminekul ühelt fiksatsioonipunktilt teisele, eemal asuvale, ei õnnestunud konstateerida, et tajuga alguses ebamäärane, ebaselge on. Tõenäoselt on järelmõju nii lühikese kestvusega, et ta järgmisele tajule praktiliselt mõju ei avalda. O. Messmeri tähelepanekute järgi liigub pilk lugemisel mitte allarealistele, vaid keskrealistele tähtede ülemisel äärel, sest kui katta tähtede alumine osa võib vaatamata sellele sõnu alati kindlasti ära tunda.

Et erinevate alfabeetide tähtede lugemisel erinevusi esineb, selgus juba eelpool antiikva ja fraktuuri vaatlemisel. Juba esimestel katsetel lugemisprotsessi uurimisel selgus, et ka ühe alfabeedi üksikud tähed ei ole ühteviisi loetavad: mõned neist on kergemad lugeda kui teised. Siit loomulikult järeldus katsuda eksperimentaalselt tähed reastada lugemise raskuse kasvavas järjekorras. Üldiseks pedagoogiliseks põhimõtteks on minna kergemalt raskemale. Kui tähed on kasvava raskuse järgi reastatud, siis on antud kindel järjekord, milles tähed tuleb õpetada. Selles aga mingit üldtunnustatud järjekorda ei olnud ja iga lugema õpetaja võis siin oma äranägemise järgi talitada; ka igas aabitsas oli tähtede õppimise järjekord erinev. Cattell reastaski nii antiikva, kui ka fraktuuri tähed lugemise raskuse järjekorras. Kuid katseisikute väikese arvu tõttu - üldse 4 isikut - tulemustel ei olnud praktilist väärtust.¹⁴ Hiljem puudutasid seda probleemi oma uurimustes B. Erdmann ja R. Dodge,¹⁵ kes samuti konstateerisid, et ühe tähestiku üksikud

14) J. McK. Cattell, Ueber die Trägheit der Netzhaut und des Sehcentrums. - Philosophische Studien, 3. Bd. 1886, S. 115-121.

15) B. Erdmann und R. Dodge, Psychologische Untersuchungen über das Lesen auf experimenteller Grundlage. Halle, 1898, S. 135.

tähed ei ole ühteviisi loetavad. Nemaški katsusid leida mitmesugustest seisukohtadest väljudes ridu kasutatud alfabeetiajaks. Vaatamata katsete suurele arvule ei jõudnud nad kindlate tulemustele. Saadud read olid niivõrd erinevad, et polnud võimalik erinevusi üldises valemis väljendada. Katsed katkestati. Pealegi oleks tulemustel olnud autorite arvates ainult väike väärtus, sest lugema õpetamisel väljuti juba siis ainult üksikutel erandjuhtudel üksikutest tähtedest, millega mõeldi Saksamaal kehtivat olukorda lugema õpetamise alal.

Kui eelpoolmainitud eksperimentaalühholoogilised uurimused ei valgustanud lapse ja algaja lugeja lugemisprotsessi, siis selgitasid nad küll täiskasvanu ja lugeja oskaja lugemisprotsessi, näidates selle põhilist omapära, mis seisneb selles, et lugeja ei loe sõnades kokku üksikuid tähti. Ta silm tajub korraga terveid sõnu, sõnade gruppe, mis moodustavad isegi rea või ridu, olenavalt lugeja isiku vaimse arengu tasemest. Öeldakse, et lugeda oskaja loeb teksti lugemisväljadena, kust ta eristab tervikust üksikuid sõnu kui silmapaistvaid üksusi. Üksikuid sõnu loetakse silmatorkavate tähtede järgi; mis tajumata jääb, see järeldatakse mõttest. Tajutud sõnapildi mõte, sisu ei järgne otsekohe, vahetumalt kirja- ja sõnapildist, vaid sellele järgnevat sõnakõlapildist, mis ka vaikselt lugemisel kaasa kõlab kui tahtmatult tekkinud kõla- ja kõneliigutuse kujutlus. Tõeline lugemine seisab ju selles, et kirjamärgid ja nende läbi äratatud kõlapildid põhjustavad neis peituva mõtte avamist. On levinud arvamine, mis nüüdki pooldajaid leiab, et lugeda oskaja on lugemiskiiruse saavutanud treeningu teel, pöhtudes üksikutest tähtedest ja nende kokkulugemisest. Selle järgi algaja ja hästi lugeja lugemisprotsess erineb oluliselt teineteisest. Et see seisukoht paika ei pea, on näidanud kujundipsühholoogia (Gestaltpsychologie) uurimused lugemisprotsessi kohta.¹⁶⁾ Selgus, et lapsed tajuvad esemeid tervikutena, sõnad aga on esemed nagu muudki asjad. Kujundipärane tajumine on lastele omane ega ületa nende jõudu, sõnakujundi tajumine ei ole raskem kui üksiku tähe tajumine. Lapse keele analüüs võimaldab neid seisukohti lähe-

16) F. Sander, Experimentelle Ergebnisse der Gestaltpsychologie. In: Bericht über den 10. Kongress für experimentelle Psychologie Jena, 1928. - G. Ipsen, Zur Theorie des Erkennens. Untersuchungen über Gestalt und Sinn sinnloser Wörter. In: Neue psychologische Studien. I. Bd. München, 1926. E. Schorff, Über Gestaltauffassung bei Kindern im Alter von 6-14 Jahren. In: Psychologische Forschungen

malt põhjendada. Kõne on lapsele eluväljendus, nagu seda on toimingud söömine, joomine, mäng. Laused on talle mõttelised ter- vikud, aga mitte sõnadest moodustatud ja ajaliselt kulgev ko- gum. Sõnad ei ole isoleeritud, iseseisvad olem, vaid teatavas mõttes asjad ise. Sellepärast võib ütelda, et veel koolitule- jal ei ole distantseerunud, teadlikku suhet keelesse.

Et lugema õpetamisel tuleb arvestada ja kasutada niihästi keele helianalüütilise uurimise, kui ka psühholoogilise uuri- mistöö tulemusi, on vaieldamatu tõsiasi. Kuidas need aabitsate struktuuris on mõju avaldanud, seda tuleb vastavas kohas üksi- kute lugema õpetamise meetodite käsitlel näidata. Siin aga tuleb lugema õpetamise alguse juurde tagasi minna.

Juba eelpool märgiti, et mõtete märkimine kirja teel nõudis kõhe kirjutatu lugemist, sest vastasel korral poleks kirjas väljendatud informatsioon teatavaks saanud teistele. Kuidas lugema õpetamine inimsoo varajasematel arenguastmetel toimus, seda ei saa vastavate andmete puuduse tõttu lähemalt käsitle- da. Aabits kui lugema õpetamise vahend on võrdlemisi hilise arengu tulemus, mis annab täpse pildi sellest, kuidas lugema õpetamine toimus. Ka lugemisoskus ise ei ole aegade jooksul olnud ühesugune. Kaua aega oli see valitseva kihi ja vaimulike eesõiguseks, kuna laiad rahvahulgad sellest osa ei saanud. Kirjasõnal oli sakraalne iseloom, millele juurdepääs oli või- maldatud ainult väljavalituile. Näis ju inimesele kaua otse imena, et tühised märgid midagi tähendavad ja et neis sügav mõte peitub. Ajaloo kestel on lugemisoskus järjekindlalt levi- nud, haarates ikka suuremaid rahvahulki. Kui minevikus isegi kõrgemates ühiskonna kihtides leidis kirjaoskamatu - veel keskaja lõpul polnud lugemine neis populaarne -, siis nüüdses ühiskonnas ei saa olla täisväärtuslikuks kodanikuks, kui ei osata lugeda ja kirjutada. Siinkohal pole võimalik üksikasja- likult käsitleda, kuidas on sellise seisukohani jõutud. Küll aga tuleb näidata neid põhilisi tegureid, mis seda põhjusta- sid.

Tähtsaimaks teguriks oli siin trükikunsti lehtamine, mille tõttu trükisõna saadi suurel arvul paljundada, nii et see hin- nalt suhteliselt suurele ringile lugejaile kättesaadavaks muutus. Trükikunst on hilgavaimaid lehekülgi renessansi suurte leiutuste ajaloos, mis inimsoo ajaloos suurt pööret tähendas -

inimsoo edasine progress on lahutamatult seotud trükikunstiga. Sõas on nii ilmne, et selle juures pole vaja lähemalt peatuda.

Tugeva tõuke lugemisoskuse levikuks laiadesse rahvahulkadesse andis M.Lutheri teostatud reformatsioon. F.Engels iseloomustas M.Lutheri tegevust järgmiste sõnadega: "Luther puhastas mitte üksnes kiriku Augiase talli, vaid ka saksa keele Augiase talli, lõi kaasaegse saksa proosa ning sõnad ja viisi sellele võidukindlale koraalile, mis sai XVI sajandi marseljeesiks".¹⁷⁾ Siinkohal pole võimalik käsitleda M.Lutheri kogu tegevust, vaid tuleb piirduda seklega, mis seotud lugemisoskuse levikuga, näidates selle eeldused ja alused. Vaevalt vajab märkimist, et reformatsiooni levikul trükisõna otsustavat osa etendas.

Elav nõudmine lugemisoskuse järgi oli tingitud sellest, et M.Luther võimaldas ja kohustas igat koguduse liiget Piiblit lugema, mida katoliku kirik oli rangelt keelanud. Et seda teostada, tuli muidugi rahvast lugema õpetada. Piibel aga võimaldab mitmesuguseid, väga erinevat laadi tõlgendusi, mis paratamatult üksikute sektide tekkimist põhjustasid. Nende vastu astus M.Luther otsustavalt välja ja vana-protestantism oli nende vastu sallimatu. Visitatsioonidel veendus M.Luther, et rahva olukord on vilets, talupojad sõdade tagajärjel laastatud, inimesed tooreks muutunud, nad ei tunne ristiusu algeid ega osuta vähimastki püüdu neid omandada. Paljud pastoridki polnud võimalised ristiusu algeid õpetama. Pealegi oli uue õpetuse propageerimine aktuaalseks küsimuseks, sest katoliku kiriku vastuseis oli väga tugev. Selles olukorras tekkis vajadus koostada teos, kus lühidalt ja lihtsas sõnastuses on käsitletud ristiusu õpetusi, nii et need igaühele arusaadavad ja omandatavad oleks. Nende nõete rahuldamiseks koostas M.Luther 1529.a. Suure katekismuse ja Väikese katekismuse. Mis puutub "katekismuse" nimetusse, siis ei tähenda see mitte küsimis-kostmismeetodi kasutamist, kuigi Väikeses katekismuses seda tehakse, vaid ristiusu suulist algõpetust. Sõna on tuletatud kreekakeelsest sõnast "katechesis" ja üldaltõodud tähenduses on seda juba Augustinus kasutanud. Suur katekismus levis vähe ja leidis vähe lugejaid, selle vastu aga Väike katekismus ilmus paljudes trükkides ja viis luterluse põhimõtted rahva hulka.

17) F.Engels, Looduse dialektika. Tallinn, 1962, lk.6.

Kuigi Suur katekismus võrreldes Väikese katekismusega ta-
gaplaanile jäi, sisaldas ta aga nõudeid, mis edasist hariduse-
käiku tugevasti mõjutasid. Nimelt oli selle eessõnas esitatud
nõue, et noored inimesed õpiksid hästi ära katekismuse peatü-
kid ja hoolsasti ning usinalt harjutaksid nende tundmist. Vas-
tutus selle nõude täitmise eest langes majaisadele, kes vähi-
malt kord nädalis olid kohustatud lapsi ja teenijaid küsitle-
ma, mis nad katekismusest teavad või õpivad. Kui aga selgus, et
nad seda ei tea ega õpi, oli majaisa kohuseks neid tõsiselt
sundida seda tegema.¹⁸⁾ Nii andis M. Luther teose, mis oli n.ö.
sissejuhatuseks Piibli iseseisvaks õppimiseks ja sisaldas
ristiusu õpetuse alged. Katekismuse ülesandeks oli ühelt poolt
protestantliku õpetuse levik, teiselt poolt - Piibli lugema
õpetamine, mis oli mõeldud järgmise astmena pärast katekis-
muse õppimist. Et see tööpoolest toimub, selle eest kandsid
vastutust lapsevanemad, vaderid ja eestkostjad. Ja M. Luther ei
väsi rõhutamast ja meelde tuletamast, et eeskätt majaisa on
kohustatud hoolitsema laste ja teenijate usulise kasvatuse
eest ning kannab vastutust selle teostamise eest. Et täita
neid ülesandeid, pidid vastavad isikud ise omandama vajalikud
teadmised. Neile oligi Väike katekismus määratud. Seega oli
Väike katekismus selle algsel kujul mõeldud küll majaisade-
 jaoks, siit edasi aga ka laste jaoks. Pole kahtlust, et Väike-
 sest katekismusest tuli võimsaid ergutusi lugemiskunsti õppi-
miseks nii vanale, kui noorele. Taotleti katekismuse päheõppi-
mist ja seda nii põhjalikult, et õpitu kogu eluks säiliks.

M. Luther tahtis Väikeses katekismuses ristiusu õpetused
kokkusurutult ja lihtsas formuleeringus anda, nii et need las-
tele ja väikese haridusega inimestele arusaadavad oleks. Sel-
lepärast töötas ta teose koostamisel pikemat aega - esimesed
katsed toimusid juba 1518. a. - ja pööras erilist tähelepanu
raamatukese sõnastusele, lahendades meisterlikult selle üles-
ande. Täpsete formuleeringute, lühikese, kuid ilmeka, võimsa väl-
jendusviisi tõttu kuulub teos saksa vanema proosakirjanduse
klassikaliste näidiste hulka. Et teoses väga kokkusurutud ku-
jul ristiusu põhiküsimusi käsitleti, oli juba M. Lutheri kaas-
aeglastel suuri raskusi näivalt lihtsate lausete täpsel aru-
saamisel. Muidugi ei vähenenud need raskused ka hilisematel ae-

18) M. Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. 30. Bd. I. Abt.
Weimar, 1910, S. 129.

gadel, kus arusaamine põhiõpetustest olenes suurel määral pastori ja koolmeistri seletuste oskusest. Et siin suurte raskustega võidelda tuleb, seda nähtavasti aimas ka M. Luther ise, kui ta katekismuse seletamise kirikus peetava katekismusejutluse olulise osana võttis, eeldades, et katekismuse päheõppimine ei ole eesmärk, vaid tuleb õpitust ka arusaada. Lapsevanemad olid kohustatud pärast jutlust kodus kontrollima, kas jutlusest on õigesti arusaadud, vajaduse korral valesti arusaamist kõrvaldades ja õiget arusaamist süvendades ning kinnitades. Selle juures aga oli keelatud sundida ja karistuse ähvardust kasutada, sest Väikese katekismuse sisu jõud pidi selle õigsuses ja omandamisvajaduses veenma - soovid, mis hilisematel aegadel sageli unustati.

M. Luther pööras erilist tähelepanu sellele, et noorsugu katekismuse sisu omandaks ja sellest õigesti arusaaks, sest reformatsiooni tulevik sõltub sellest, kuidas noorsugu temasse suhtub. Sellepärast viidigi katekismuse kursus algõpetusse ja ta moodustas selle tähtsa ning kandva koostisosa. Ja kuigi selle domineerivat positsiooni arvustati ja ajuti seda üsna teravalt, kestis see siiski kuni käesoleva sajandini. Nagu juba eelpool märgitud, langes vastutus katekismuse ja lugemisoskuse õpetamise eest eeskätt mitte riigivõimule, kes kooliasjandust korraldas, vaid lastevanematele, eeskostjatele ja vaderitele. Selle tõttu vaatamata rahvakoohtide halvale korraldusele lugemisoskus tungis rahva hulka ja levis selles, nii et ükski perekond sellest ei saanud kõrvale jääda. Arvestades seda suurt autoriteeti, mida M. Luther eluajal ja hiljemgi protestantlikes maades omas, võib ütelda, et tema korraldusi püüti täita ja tema mõtteid igati ellu viia. On tähtis näha, et siin peituvad koduse lugema õpetamise alged, ja lugema õpetamine kodus levis ühes protestantismi levikuga ning kujunes neis mais, kuhu ulatus protestantism, kultuurilise arengu tähtsaks teguriks.

Et reformatsiooni ajal üldiselt lugemisoskus vähe levinud oli, tuli katekismusega ühendada ka lugema õpetamise algkursus, teiste sõnadega, aabits. Ja üks Marburgi järeletrükk, mis tehti Wittenbergi ülemsaksakeelsest raamatukujulisest väljaandest, andis katekismuse sissejuhatuseks tähestiku, mille tõttu Väike katekismus juba 1529. a. esimeseks koolilugemikuks muutus. Teos leidis kasutamist n. n. saksa kirjutuskoolides. Nürnbergi lugemisraamat, mis ilmus 1543. a. ümber, jättis Väikesest katekismu-

sest välja M.Lutheri eessõna, pihtimissõnad ja palved, nii et jäi järgi ainult viis peatükki, mis sast saadik on jäänudgi katekismuse sisuks kuni meie ajani.

Nii levis Väike katekismus protestantlikes maades nii kodudes, kui koolides. Ta kujunes omapäraseks rahvaraamatuks, mille kasvatuskikku mõju allahinnata ei saa. Ühenduses selle positsiooniga, mis kirikul oli selleaegses ühiskonnas, jõudis ta mõju ka kaugematesse maakondgastesse ja tungis igasse peresse. Neis mais, kus levis protestantism, oli lugeda oskajate arv palju suurem, kui teiste usuliste maal. Muidugi olenesid tulemused suurel määral pastori hoolet ja huvist asja vastu. Kooli olukord oli eriti maal väga visa paranema, kodus lugema õpetamine oli tähtsaks teeks, mis raamatutarkusele viis. Traditsioon jätkus ka siis, kui koolitöö metoodiline külg paranes ja kool ise lugemise õpetamise oma kavassee võttis.

Aabitsa ühendamine katekismusega polnud mingi erakordne nähtus, nii oli varemgi talitatud näit. juriidilise kirjanduse puhul. Kuna lugemisoskus üldiselt oli vähe levinud, siis tuli vastava teose ette asetada tähestik, mis kätte õpiti ja siis mindi teose lugemisele. Nii leidub Baieri maaõiguse ja Müncheni linnaõiguse eksemplare, kus esineb ka aabits. Esmakordselt esineb aabits ühes Kölni glossaaris aastast 1419. Aabitsa osa oli neis väga lühike ja piirdus tähtedega.

Tähtede õpetamisel kasutati ka nende kujutusi üksikutel lehtedel, enne trükikunsti leiutamist käsikirjalisel, pärast trükikunsti leiutamist trükitud kujul. Et lapsed nad õppimisel "ära lugesid", et nad tarvitamisel ära kulusid ja et neid ei peetud säilitamisvääriliseks, siis leidub nende kohta andmeid ainult kirjanduses, lehti endid aga teada olevail andmeil leitud ei ole. Vanimad säilinud aabitsad on juba lugemismaterjaliga. Vanimaks teada olevaks trükitud aabitsaks on neljast lehest koosnev ladinakeelne aabits, millel puuduvad tiitel, illumisaeg ja -koht; formaat - oktaav, mis kujunes ka kõige levitenumaks aabitsa formaadiks. Aabitsa ainus eksemplar leidis Harlemi linnaraamatukogus. Ta on Madalmaade esimesi trükiseid ja ilmunud arvatavasti Utrechtis.¹⁹⁾ Aabits algab tähestikuga,

19) Aabitsa kirjeldus leidub ajakirjas "Annales de la typographie neerlandaise au XVme siecle", La Haye 1874, Nr. 1.

sellele järgneb meieisapalve, lõpus antud palve. Samalaadsed olid ka aabitsad, mis ilmusid üksikute rahvuste keeltas, nii näit. saksa keeles. Aabits, mis ilmus 1525. a., kandis pealkirja: "Eyn Böckchen vor de leyen vnde kinder" ja sisaldas tähestiku, selle järgi eraldi vokaalid ja konsonandid; edasi järgnes kümme käsku, rida tavalisi usulisi palasid ja lõpuks numbrid ning isegi lühike reegel, kuidas neid õigesti kokku panna ja lugeda.

Nagu eespool tähendatud moodustab aabitsa olulise tähestiku ja peamiseks ülesandeks on selle õpetamine lugema õppijale. Väliselt vormistuselt võib aabits olla mitmesugune. Vajadus lugema õppimise järgi tekkis ju ühtaegu mõtete ülesmärkimise- ga tähtede abil või mõnel muul viisil. Siinkohal pole mõtet ega vajadust lähemalt käsitleda, mis üldse kõikide rahvaste juures tehtud sel alal, vaid tuleb piirduda sellega, mis vahe- tumalt seotud meie kultuurilise arenguga, näidates seost arenguga üldise kultuuriloolise, eriti pedagoogilis-ajaloolise arengu taustal. Tuleb teha lühike, põgus ekskurss ajalookesse, et neid suhteid valgustada.

Enne trükikunsti leiutamist ja raamatute kasutamist õppisid lapsed tähti ja lugema puu- ja vahatahvli abiga. Neid nimetati saksa keeles Fibelbretter, ABC-Bretter, Lesebretter, inglise keeles hornbook, eesti keeles laudne aabits. Vanimal ajal, laudsete aabitsate tarvitusele võtmise alguses olid tähekujud lõigatud puuplaadisse endasse, mis oli üsna tülikas töö. Pealegi ei tulnud tähti tagapõhjal küllalt reljeefselt esile, neid oli raske eraldada foonist, sellepärast oli ka nende õppimine vaevarikas töö. Oli otstarbekohane katta puuplaat mõne materjali või ainega, millele võis kirjutada, nagu vaha, nahk, pärgament, papüüros, paber. Teatavasti hakati Euroopas paberit 12. s., ta levis siin kiiresti ja tõrjus välja teised materjalid, mida kirjutamisel kasutati.

Vahatahvli kasutamist võib jälgida kaugele tagasi minevikku kuni vanaajani. Neid tervitasid nii egiptlased, kui ka kreeklased ja roomlased. Kirjutati neile luust või metallist stiilustega, mille teine ots oli lame, labidakujulune, nii et sellega võis kirjutatud kirja kustutada ja tahvli uuesti kasutada. Vajaduse korral võidi vahatahvli liita kahe-, kolme- ja enamakaupa, kinnitades nad üksteisega paelte või rõngaste abil. Neid nimetati siis diptühhoniks, triptühhoniks või polü-

ptühhoniks vastavalt liidetud vahatahvliite arvule.

Rooma kirjanik Quintilianus (elas u.35.-95.a.) jutustab sellest, et lapse lugama õpetamisel kasutati puutahvleid, kuhu tähekujud olid sisse lõigatud. Et vana-maailmas ka papüüro-sest aabitsad tarvitusel olid, seda tõendab Leydenis Riiklikus Antiikaja Muuseumis säilitatav aabits. Ta on pärit Kreekast ja kuulub 3.s.e.m.a. Tähed ja nende kombinatsioonid on paigutatud veergudesse.

Laudsete aabitade levik ei piirdunud ainult Vahemeremaadega, kus nad esmakordselt kasutusele võeti. Ühes ristiusu levikuga viidi nad üle Alpide Kesk-Euroopasse ja siit edasi Põhja-Euroopasse. Vaimse elu keskusteks kujunesid klööstrid ja jäid selleks kogu kesk-aja. Tähtsaks õppekeskuseks kujunes juba 530.a. ümber benediktlaste klooster Monte Casino. Selle kloostri ja sösarkloostrite reeglid nõudsid, et orduvennad lugemist ja kirjutamist õpiksid. Kuigi sellest ajast pole säilinud aabitsaid, võib kaudsete andmete järgi otsustada, et neid kasutati. Ka laudsete aabitsate leviku kohta kesk-ajal pole küllaldasi andmeid. Kuid et neid leidis, seda näitavad kujutused selle aja saksa gravüüridel ja joonistel.

Trükikunsti leiutamine ja levik tähendas ka sügavat murrangut laudsete aabitsate ning aabitsate arenguloos üldse. Puusse lõigatud ja nende asemele võetud kirjutatud tähed asendati järkjärgult trükitähtedega. Kuid esimeste trükikodade võimsus oli suhteliselt väike, pealegi kulus aega selleks, et trükikunst areneks ja leviks. Sellepärast tuleb arvata, et üleminek käsikirjalistelt lehtedelt trükitutele toimus aeglaselt, pikema aja kestel.

Laudsete aabitsate tehnilise vormistuse kohta tuleb märkida, et kirjutatud tähed, hiljem trükitud tähed kinnitati väikes-naeltega või kleebiti paulaia külge ning immutati värnitsaga, et lehti vastpidavamaks muuta. Arvatavasti jäid kasutusele ka vahatahvliid, mis eriti kirjutama õpetamisel asendamatud olid. Aga neid ei kasutatud ainult lugema ja kirjutama õpetamisel, vaid ulatuslikult kirjutamisel üldse, eriti aga kirjavahetusel olid nad praktilised ja vastusel sai sama tahvliit kasutada, kustutades saadetud kirja. On andmeid, et ka Tallinnas vahatahvliid 15.s. ja 16.s. alguses kasutusel on olnud.²⁰⁾ Laudne aabitsa

20) H. Treumann, Trükinduse ja raamatu aäheoloogiast. - Keel ja kirjandus, II. aastak. 1959, lk. 565.

alumise osa moodustas pikend, millesse oli tehtud auk. August läbi pandud nööriga kinnitasid õpilased laudse aabitsa kooli minnes ja koolist tulles nööriga vöö külge; kodus aga riputati laudsed aabitsad varna. Kasutamisel ja õppimisel hoiti pikend käes.

Andmed laudse aabitsa kohta on väga vähesed ja üsnagi juhuslikud. Mõni vihje kirjanduses või kujutus gravüüris või joonisel ongi kõik, millele võib toetuda, et saada ülevaade ja kujutus materjalist, mis nii suurel määral on kaasa aidanud meie nüüdse kultuuri kujunemisele. Üksikute maade laudsed aabitsad ei ole olnud eriuurimuste esemeks; erandiks on siin Inglismaa, kus laudsete aabitsate kohta on A.W. Tuer kirjutanud põhjaliku kaheköitelise teoase "History of the Horn-Book", mis ilmus Londonis 1896.a.

Laudseid aabitsaid nimetati Inglismaal hornbook. Ta koosneb puulauast, millele on kleebitud tähti, silpe ja meieisapalvet sisaldav paberi või pärgamendi leht. Paber või pärgament on kaetud õhukese, läbipaistva sarvekihi, mis laua külge kinnitatud äärtel kitsaste messingribade ja väikeste naelakeste abil. Sarvkate ongi see, millelt inglise laudsed aabitsad erinevad kõikidest teistest. Ka tema levikuala piirdub Inglismaaga ja Põhja-Ameerikaga Ühenriikidega, mis tollal olid Inglise koloniaalriigi valduses.

Millal hornbook Inglismaal tekkis, pole võimalik praegu kindlaks määrata. Vanimaid maininguid leidub York Minster Account-is 1421-22 a., mille järgi tasuti ühele mehele selle eest, et kinnitas sarvkesta kirjutatud tahvli peale. Tueri arvates oli hornbook kasutusel kaua enne paberi tarvitamist ja trükikunsti leiutamist. Siis kirjutati tähed nahale ja kaitseks kaeti sarvkättega. Tähtede kirjutamine oli raske ja vähetasuv töö; kirjutatud nahatükke püüti võimalikult kaua säilitada ja kasutamiskõlblikena hoida, mispärast nad sarvkättega kaetigi varustatigi.

Käsitši kirjutatud hornbookides pole ükski meie ajani säilinud, esimestest trükitutest ainult vähesed. Suhteliselt palju on neid säilinud 17.s.kuni 18.s.alguseni. Raskusi on hornbookide dateerimisega. Mõningaid pidepunkte annavad näit. nende kaunistused, mis pressitud tagaküljel asuvasse savi kihisse. Seal leidub järgmisi motive: Püha Georg ja lohe, Karl I. või Karl II. ratsahobusel. Eriti luksuslikult on votmistatud hornbook, mille

inglise kuninganna Elisabeth I. kinkinuvat lord Egerton of Tat-tenile ja mis seni säilinud selle suguvõsa valduses. Selle hornbooki tagakülg on hõbefiligraanist punasest siidi alusel. Mõned kahtlevad, kas see kunstipärane väärtuslik ese tööpoo-lest on pärit Elisabeth I. ajast (1533-1603, valitses alates 1558), kuid möönavad, et sel ajal hakati tegema sedalaadi hõbe-filigraantöid.

Nii laudsed aabitsad, kui hornbookid olid kaua tarvitusel ja võistlesid edukalt pikemat aega trükitud aabitsaraamatu-ga. Nii võttis üks Londoni raamatukaupmees 1799. a. ühest kauge-mast Inglismaa provintsist viimase tellimuse hornbookide pea-le ja see raamatukauplus hävitas 20 a. hiljem ülejäägi kui mittemineva kauba. Laudseid aabitsaid kasutati Ida-Friisimaal veel 19. sajandini, Rootsis isegi veel 19. s. teisel poolel.

Laudsed aabitsad on ka Tallinnas kasutusel olnud. 8. augus-tist 1575. a. on teade, et vaesele koolipoisile M. Slachterile osteti laudne aabits, mille eest maksti 18 killingit (ein bre-deren Abc bock gekofft wor for - 18 s.). Edasi osteti H. Gelck-manile 10. jaan. 1576. a. aabits ja järgmise aasta 7. juunil veel üks aabits. Viimase kahe aabitsa kohta ei ole sõnaselgelt ütel-dud, et need olid laudsed aabitsad, kuid arvatavasti olid nad seda. ²¹⁾

Laudse aabitsa kõrval tuleb mainida teisi aabitsa vorme, nagu täringud ja liikuv aabits. Vahe nende vahel on õieti ai-nult kujunduslik-esimesel juhul on tähed kujutatud täringutel, teisel juhul aga paberil, pappil või kartongil. Mõlemil juhtu-del tähe kuju ühes esemega, mil ta asub, liikuv, nii et neid võib kergesti ümber paigutada ja omavahel kombineerida. Tärin-gute komplektis on tavaliselt igast tähest ainult üks, sest vastasel korral muutuks tähestik liiga suureks ja käsitlemi-sel kohmakaks. Mõlemad vormid võivad tulla kõne alla kui abi-vahendid tähtede õppimisel ja eriti liikuv aabits on siin asendamatu, mispärast ta ka väga levinud on. Põhiliseks lugema õpetamise vahendiks on aabitsaraamat, mida teised vahendid ei ole suutnud vältida tõrjuda. Kuigi tähestik täringutel on leid-nud vastuseisu, võimaldab tähtede õppimist mängides.

21) H. Treumann, Trükinduse ja raamatu arheoloogiat. - Keel ja kirjandus, II. aastak, 1959, lk. 567-568. - H. Treumann, Tallinna raamatukõitjad tüpograafidena. - Polügrafist 1960, nr. 1, lk. 17.

Millal alustada lastele lugema õpetamist, selle kohta lähivad juhtivate pedagoogide arvamised lahku; vaadete erinevused ei ole väikesed, vaid õige suured. J. Locke arvas, et et kui poiss on kõnelema õppinud, siis on tulnud aeg tal lugema õppida. Eeldades üldiselt, et normaalne laps 3 aastaseks saamisega üsna hästi kõneleb, siis selles vanuses tuleks talle ka hakata lugemist õpetada. Seevastu J. J. Rousseau nimetas raamatuid laste suurima vaeva allikaks ja väitis, et lugemine on neile nuhtluseks. Emil teab vaevalt 12 a. vanuses, mis on raamat. Lugema õpib ta siis, kui lugemine talle kasulik on, muidu on kogu toiming igav ja tüütu. Muidugi peab temagi kord lugema õppima ja Rousseau oletab kindlasti, et ta enne kümnendat eluaastat häästi lugeda ja kirjutada oskab. Võrreldes pedagoogika põhiprobleemidega on lugema ja kirjutama õpetamine tema arvates tühi-asjad, mis ei vääri põhjalikumat käsitlemist. Sellepärast puudutab ta seda küsimust põgusalt, nii et tema seisukoht siin ainult suurtes joontes selgub.

Kui J. Locke'i ja J. J. Rousseau' seisukohad lugema õpetamise alguse kohta konfronteerida, siis võib ütelda, et põhiline erinevus nende vahel seisab selles, et Rousseau püüab lugema õpetamise algust võimalikult edasi lükata vanemale eale, võimaldades seni lapse vaimseid jõude vabalt areneda. Mõlemad eelmainitud pedagoogid esitasid oma seisukohad lugema õpetamise alguse kohta 18. s. teisel poolel, mil lugema õpetamise meetodid olid vaevalised, nii et lugemise õppimine nõudis lapselt suurt jõupingutust. Kuid ka neis tingimustes Rousseau liialdas, kui soovitas lugemise oskuse omandamist alles kümnendaks eluaastaks. Aga ka Locke liialdas, alustades 18. s. meetodiliste võimaluste seisukohalt lugema õpetamisega liiga vara. Mõlemaid mainitud tendentse võib 19. s. pedagoogilises kirjanduses jälgida, kus leidub neid, kes tahavad lugema õpetamist alustada võimalikult hilja, alustades sellega alles teisel kooliaastal. Kuid on ka neid, soovitavad esimesel kooliaastal õpilastel mõnesugusel määral lugemisoskust omandada. On aga ka neid, kes soovivad lugemise õpetamist alustada ühes koolitöö algusega üldse. Selline oli olukord Saksamaal, mis väga palju ei erinenud olukorrast teistel maadel.

Kui võrrelda praegust olukorda eelmiste sajandite olukorraga, siis lugema õpetamise metoodika alal on tehtud vaiedama-

tud edusamme: õppeprotsess, mis oli lastele piinaks ja tekitas vastumeelsust, on muutunud palju kergemaks ja lapsed omandavad lugemisoskuse vähese vaevaga, nii et lugema õpetamine varasemas lapseas ei tohiks enam põhjendatud kaebusi tekitada. Kui kaugemale siin on miidud ja kui varakult soovitatatakse lugema õpetamisega alustada, seda näitab kurioosne juhus Ameerika Ühendriikides, kus üks naisteajakiri tegi ettepaneku, alustada esimest lugema õpetamist juba 18 -kuulistele beebidele ja kui vanemad on väga targad, lo-kuulistele. Artikkel ilmus seoses lugemiskastikuulutusega, sellepärast on raske ütelda, kas ta on teaduslikult põhjendatud ja kas teda tõsiselt tuleb võtta. Tõepoolest on tehtud vähe tõsiselid katseid sel alal, mis ei võimalda kaugemale ulatuvaid järeldusi teha. Varajase lugemaõpetamise küsimus on nähtavasti seotud andekate ja üliandekate laste soodustamisega, sest on kaheldamatu, et sellised lapsed varakult lugema hakkavad. Kuid teiselt poolt näitavad vastavad uurimused, et varajane lugemaõppimine pole veel mitte kõrgema intelligentsi tunnus, vaid see oleneb suurel määral miljööfaktoritest ja kasvatus mõjust: kui kodus lugemine ja kirjutamine tähtsat osa etendab ja kui vanemad ning vennad-õed lugemise ja kirjutamise algeid õpetavad ning soodustavad, on see otsustava tähtsusega ka antud lapse lugema- ja kirjutamisõppimisel. Kuid just intelligentsematele lastele näib olevat suhteliselt tähtsuseta, millal nad lugema hakkavad, sest varajase või hilisema alguse vahed tasanduvad hiljem peatselt, kuna vähemintelligentsete laste puhul on kasulik ja otstarbekohane lugemaõpetamisega võimalikult varakult alustada ja seda üldse regulaarselt soodustada. Soodustamine aga ei tähenda sugugi mitte kooli saatmist. Liig vara kooli tulnud laste järeluurimused 3.-6. kooliaastal kinnitasid varemaste uurimuste tulemusi, et üldiselt lugemisoskus võidab vähe või ei võidagi varasest kooli astumisest. Ka koolieelse lugemisoskuse edumaa kaob jällegi, kui järgneval kooliajal ei ole varalugejate jaoks eriprogramme.

22) G. Doman, G. L. Stevens, R. C. Orem, You can teach your baby to read. In: Ladies Home Journal 80, May 1963, p. 62 sq. Ameerikas on ilmunud palju kirjandust varajase lugemaõpetamise kohta, mille kohta annab kokkuvõtliku ülevaate A. Flitner artiklis "Der Streit um die Vorschul-Erziehung" ajakirjas "Zeitschrift für Pädagogik" Jg. 13, Dezember 1967, S. 530 ff. Tema kokkuvõtte tulemusi on ka siin kasutatud.

Seoses mainitud ameeriklaste kurioosse ettepanekuga mainitagu ka Herbarti mõtet, mis sellega ühtub ja mis leidub tema 1806. a. ilmunud "Üldises pedagoogikas": "Ja kesteab, kas ma veel lastetoa seinu isegi väga suurte värviliste tähtedekujudega ei kaunista?" (J. F. Herbart, Allgemeine Pädagogik. Weinheim-Berlin, Verlag J. Beltz, 1959, S. 78 f.).

Varalugejate laste toimingute jälgimine näitab teid, mida saab kasutada nende viimisel kirjasõna maailma. Kui lapsed on jõudnud välja kritseldamisastmest, maalivad nad meelsasti mitte ainult isikuid ja asju, vaid ka muid esemeid, mis silma tõrkavad või huvi äratavad. Viimaste hulka kuuluvad ka trükitähed, nagu nad reklaamis, kaubapakenditel, ajalehtede nimetustes, nimesiltidel, pealkirjades esinevad. Maalimine ja kirjutamine toimub käsikäes lugemisega või enne seda. Soov kopeerida mõnda silmapaistvat pealkirja või oma nime kirjutada on esimeseks sammudeks, millele teised järgnevad. Huvid ja mängud soodustavad edasist arengut sel alal, kusjuures pole iseloomulik reeglipärane õppimine lühiperoodide järgi, vaid teatavate märkide ja kujundite lõpmatu kordamine ja kätte õppimine. Peamiseks juhtmõtteks laste varajasel lugemaõpetamisel peab olema lähtumine laste eneste küsimustest ja teadmistungist. Vanemate ülesandeks on siin lapsi abistada, mitte aga forsseerida, milleks võib ajendada näit. tahe hiilata laste edusammudega.

Huvitavaid andmeid laste vaimse arengu kohta esitab Chicago pedagoog Benjamin S. Bloom, kes jõuab tulemusele, et 17. aasta tasemel intelligentsi arengus toimub umbes 50% esimese nelja eluaasta kestel, edasised 30% enne 8. eluaastat ja ülejäänud 20% enne 17. aastaseks saamist.²³⁾ Soodsa ja ebasoodsa kasvatusmiljöö vahe arvab ta umbes 20 punkti olevat. Mõjutavuse ulatus ja jõud väheneb ühes intelligentsi ja vanuse kasvuga: esimese nelja aasta kestel on tugevaim mõjutus võimalik. Et kasvatuse hooletusse jätmine laste esimestel eluaastatel väga tugevat mõju avaldab, peetakse praegu vaieldamatuks tõeks. Hilisematel eluaastatel väheneb tunduvalt mõjutatavuse efektiivsus: 18 ja 20 eluaasta vahel on enamiku inimeste intelligentsi areng lõppenud ja nad on veel vaevalt mõjutatavad, kuigi järgmiste aastate kestel mõnesuguse edasise arengu võimalus säilib. Ka teiste iseloomulike vaimsete jõudude areng kulgeb samuti kui intelligentsi areng. Kas Bloom väljus teatavast arengu kontseptsioonist, kui ta laste varemaid või hilisemaid jõudlusi mõõtis ja võrdles, jäägu siinkohal lähemalt diskuteerimata. Ka intelligentsi mõiste ja intelligentsi mõõtmise kriitikal pole vajadust lähemalt peatuda, sest seda juba korduvalt teh-

23) B.S. Bloom, Stability and change in human characteristics. New York 1964, p. 88 sq.

tud. Kuid tema töö tulemused ja järeldused etendavad ameerika viimase aja pedagoogilises kirjanduses tähtsat osa ja iseloomustavad sealset juhtivat ning domineerivat uurimismetoodikat. Ka varajasel lugemaõpetamisel on neil tähtsus ja neid maksab arvestada - neist johtub argumente just varajasema lugemaõpetamise poolt. Täpsema aja määramisel tuleb arvestada lapse vaim²ste jõudude arengut, hüvi ja valmisolekut uue õpitava ala vastu.

Eesti aabitsa arengulugu

Sissejuhatavad märkused

Meilgi ei ühtu lugemiseõpetamise algus esimeste aabitsate ilmumisega, nagu seda võib olemasolevate andmete põhjal otsustada. Nimelt ilmusid esimesed aabitsad hiljem kui raamatud, mida lugema õpetati. Aabits kui süstemaatiline õppevahend eeldas, et on tehtud praktilisi katseid lugemaõpetamise alal, millest kasvaski välja kokkuvõttena ja juhendina aabits. Nii ilmus esimene eestikeelne trükitud raamat 1535.a., esimene trükitud aabitsaraamat, mis ei ole säilinud ja mida kirjanduses mainitakse, ²⁴⁾ ilmus 1641.a. Aga lugema õpetada tuli juba siis, kui ilmus esimene trükitud raamat. Selleks kujunesid ka vastavad õppevahendid, mis moodustavad aabitsaraamatu eelaste. Seega võib aabitsaraamatu arenguloos eristada kahte perioodi: ettevalmistav ajajärk ehk eellugu, mis hõlmab aega kuni 1641, ja arengulugu ise, mis algab mainitud aastast ja kestab kuni meie ajani. Kasutada olevalt materjalilt ei ole mõlemad perioodid ühesugused: kui esimese perioodi kohta on andmeid äärmiselt napilt, nii et suures ulatuses tuleb oletustega töötada, siis teise perioodi kohta on olemas trükitud aabitsaraamatute kujul rikkalik andmestik kasutada. Sellepärast pole ka mõlemate perioodide käsitlemise ulatus ühesuurune: trükitud aabitsale eelnev eellugu on väga lühike ja mahub mõnele leheküljele, kuna aabitsaraamatu arenguloost töötab saada paljudele lehekülgedele paigutatud ülevaade.

Eesti aabitsa arenguloo eellugu

Nagu Lääne-Euroopas, nii kasutati ka meil enne trükitud aabitsaraamatuid lugemaõpetamisel koolides ja vististe muidugi ka kodus laudseid aabitsaid. Teade, et 8. augustil 1575.a. osteti vaesele koolipoisile M. Slachterile 18 killingi eest

24) Rootsi Riigiarhiivis Livonica kogus 119 säilitatavate sinodi protokollide põhjal 25. jaanuarist 1642 mainib Westberg: "Ihering andis esimese /aabitsa/ välja tõenäoselt 1641.a." G.O.F. Westling, Mittheilungen über den Volksunterricht in Ehstland. - In: Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurland. Bd. 5, Hft. 3, S. 245. Eestikeelset aabitsat mainitakse ka teose "Hand- Hauss u. Kirchen-Buch" eessõnas; teose tõlmetas trükki A. Winckler 1656.a.

laudne aabits, on väheseid andmeid nende kasutamise kohta Tallinna koolides. Et laudne aabits osteti vaesele koolipoisile, ei tähenda sugugi mitte, et rikkamad ja jõukamad oleks tarvitanud trükitud aabitsaraamatut. Ka viimatimainitud kasutasid lugemaõppimisel samuti laudset aabitsat, nagu Lääne-Euroopaski, kus laudset aabitsat isegi rikastes aristokraatlikes perekondades tarvitati. Erinevusi oli ainult laudsete aabitsate välises tehnilises vormistuses: kui jõukamad perekonnad võisid osta oma lastele parema välimusega, kunstipäraselt kaunistatud laudseid aabitsaid, siis vaesemad pidid leppima lihtsamatega. Teade laudse aabitsa ostmiseks vaesele koolipoisile on säilinud selle tõttu, et oli temale toetuseks ja osteti linna kullul, mispärast ka ost kulutuse tõendina tuli vastavasse raamatusse sisse kanda. Teiste koolipoiste kohta aga niisuguseid andmeid säilinud ei ole, sest neid kulusid ei märgitud üles.

Laudsete aabitsate kõrval kasutati tähtede õppimiseks ka aabitsatabeleid, mis sisaldasid tähekujusid alfabeetilises järjekorras. Neid võisid valmistada ka raamatuköitjad, kelle kasutada oli trükitüüpide komplekt. "Säärase aabitsate trükkimine Tallinna raamatuköitjate töökodades ehk köite-trükikodades on seda usutavam, et näiteks Adam Weiss pidas ühtaegu umbes aastail 1599-1610 - arvutus- ehk aabitsakooli (mida tollal ka nurgakooliks nimetati). Weissi poja, raamatuköitjameister Jochim Weissi (vanema) inventaris on 1658. aasta 10. mail muude materjalide ja töövahendite hulgas registreeritud ka 4 nahka kirjutustahvlipärgamenti ning üks kapp mitmesuguste templite ja kirjatähtede täieliku komplektiga. Kindlasti leidis seal ka neid trükitüüpe, mis varem tema isale kuulusid." ²⁵⁾ Aabitsatabelid võidi kleepida puulaudadele ja saadi seega laudne aabits, aga neid võidi kasutada ka lehtedena. Viimasest võimalusest kõneleb Weimari koolikord 1619. aastast: kui lapsed tähed lehekeselt, mille nimetus saksa keeles on Vortrab, ära õppinud, peavad nad otsekohe veerimisele asuma. Tavalise laudse aabitsa tekst ei piirdunud tähtedega, vaid sisaldas ka silpe ja palveid lugemisseks. Need koostisosad läksid ka trükitud aabitsaraamatusse üle, ainult suurendati ja laiendati silpide osa, liites nendega ka sõnu ja lauseid lugemisoskuse harjutamiseks. Laudses aabitsas oli silpide osa väga lühike, sest pol-

25) H. Treumann, Trükinduse ja raamatu arheoloogiat. - Keel ja kirjandus, 2, aastakäik 1959, lk. 568.

nud palju ruumi nende jaoks ja polnud ka sügavamalt arusaamist nende tähtsuses lugemaõppimisel.

Võrreldes trükitud aabitsaraamatuga on laudse aabitsa paremuseks vastupidavus, mille tõttu nad kaua kasutamiskõlblikeks jäid, kuna trükitud aabitsaraamatust jätkub tavaliselt ainult ühele: kui üks laps on sellest lugemise ära õppinud, on ka aabits kulunud ja "ära loetud", mõnigi vajab mitut aabitsat, enne kui lugemine selgeks saab. Sellepärast olid nad kaua tarvitusel ja võistlesid edukalt trükitud aabitsaraamatutega, sest esimesed neist olid üsna kallid ja seega jõukamatele perekondadele kättesaadavad. Kui aga trükitud aabitsaraamatut suuremates tiraažides avaldati ja ta hind alanes, levis ta laiemates ringides ja tõrjus aja jooksul laudse aabitsa välja. Meil pole õnnestunud leida ühtegi laudset aabitsat, sellepärast pole ka võimalik mitte midagi selle leviku kestvuse ja väljatõrjumise kohta ütelda. Üldiselt aga võib arvata, et meilgi toimus laudse aabitsa asendamine trükitud aabitsaraamatuga, niisama, nagu Lääne-Euroopaski, kus selleks pikemat aega kulus. Muidugi oli laudse aabitsa pahemuseks traditsioon, mille tõttu samat õppeviisi pikema aja kestel lugemaõpetamisel kasutada tuli, mingeid uuendusi polnud võimalik ette võtta. Taheti seda teha, tuli uus laudne aabits valmistada, mis üsna kulukas toiming oli. Sel puhul võib mainida, et see pahemus ei ole väga suur puudus, sest ka trükitud aabitsaraamatud säilitasid pikema ajakestel muutmatu kuju, nii et mitmed generatsioonid samal meetodil lugema õppisid.

Kui ~~nii~~ lugemaõpetamise küsimus 17.s.keskel ~~nii~~ aktuaalseks oli muutunud, et esimene trükitud aabitsaraamat päevavalgust võis näha, siis nii esimese trükitud aabitsaraamatu ilmumine kui ka lugemaõpetamise edasine areng seoses trükitud aabitsaraamatutega saab selgemaks, kui põgusaltki vaadelda neid tegureid, mis nende arengukäiku soodustasid või pidurdasid.

Rahvas, keda lugemaõpetada tuli, ei saanud siin oma aktiivsust avaldada. Sattunud saksa idakolonisatsiooni piirkonda oli ta orjastatud ja feodaalse mõisamajanduse tööjõuks muutunud, kus teda ainult viimasest seisukohalt vaadeldi. Pärisorjale lugemaõpetamist anda näis valitsevale kihile olevat tarbetu või isegi ohtlik, mispärast neilt võis parimal juhul oodata ükskõiksust või passiivsust, kui mitte otsest vastuseisu. 17.s. kujunes rüütelkond vastavate organitega kui maa tegelik valitseja, kujunes balti erikord, milles pärisorjuse säilitamisel oli tähtis koht: selle muutmise püüdeid vaadeldi peaaegu nagu reetmist. Kuna mõisa majajapisamine neelas suurema osa tööjõust, polnud võimalik talumajapidamist vajalikul kõrgusel hoida, kõnelemata sellest, et mõisale võeti paremad maad, kuna talupoegadele jäeti halvemad. Tulemuseks oli loomulikult talurahva majanduslik viletsus ja sõltuvus mõisast.²⁶⁾ Mõned rootsi kuningad, nagu Eerik XIV., Karl IX., kelle emamaa ei tundnud talupoegade pärisorjust, püüdsid ka Eesti maa-ala talupoegade olukorda parandada ja nende õigusi kindlustada. Kuid nende üritused ei andnud praktilisi tulemusi, sest taotledes balti aadli toetust ja poolehoidu oma võimu säilitamiseks ning kindlustamiseks jätsid rootsi kuningad peatselt talupoegade olukorra parandamise kavatsused kõrvale. Talupoeg jäi mõisniku meelevalle alla, tema õigused süvenes, kuna kohustused mõisa suhtes alata kasvasid. Talupoegade majanduslik jõukus halvenes pikema aja kestel.

Ühes maa koloniseerimisega oli rahvas küll ristiusustatud, kuid ristiusu põhimõtted ei olnud sügavamale rahva hingesse tunginud. Sagedaste sõdade tõttu levis toorus, ohjeldamatus ja

26) Lähemalt selle kohta vt. Eesti NSV ajalugu. I köide. Tallinn, 1955. Lk. 365 jj.

kõlbluse langus. Talupojad olid 16.s.lõpul paganusse tagasi langemas. Rahvas oli irdunud ametlikust usust ja kirikust, rahva usk läks oma rada ja elas oma elu. Ilmeka, kuid sünge pildi valitsevast olukorrast andis B. Russow.²⁷⁾ Siin aga olgu toodud selle aja kirjeldus nüüdse kirikumehe sulest. "Rahva-usk on segu muinas-aja mälestustest ja kujutelmadest, katoliku kiriku kombeist ja evangeeliumi-usulisist vaateist. Ohverdatakse veel vanades hiites, jõgede ja allikate juures ning kabeli-asemeil muinasjumalale ja katoliku kiriku pühimustele, maetakse surnud hea meelega pühitse mata kalmukohtadele - "võsasse", peetakse katoliku-aegseid pühimuste mälestuspäevi ohvri ja söömakommetega, mis pärit eel-ristiusulisest ajast. Targad ja nõiad on ikkagi veel otsitavaiks vahemeesteks nähtava ja nägemata ilma vahel, naitumisel peetakse tihti veel väga vanust kombeist kinni - naise röövimine, - elatakse koos ka ilma laulatamata. Terve rootsi aja kestusel ei kao kaebused säärase nähtuste üle. Valitsuse ja kiriku võitlus nende vastu vaimliste abinõudega ja isegi füüsilise jõuga ei vii lõplikult sihile."²⁸⁾ Eesti rahvas ei saanud seega sama kirikumehe sõnade järgi "ometi veel mitte täielikult ristiusuliseks, eriti evangeeliumi-usuliseks rahvaks."²⁹⁾ Reformatsioon võitis küll Eesti maa-alal ja levis üsna kiiresti, kuid talupoegade võitmine reformatsiooni poole tekkis raskusi. Valitsev kiht muutus reformatsiooni teadliku süvendamise suhtes ettevaatlikuks, sest rahvas lootis usumuutusest ka sotsiaalse olukorra paranemist. Peale selle puudusid rahva keelt oskavad pastoriid; suurem osa neist tuli Saksamaalt ja Liivimaa oli neile kroonik Russowi sõnade järgi nagu kõigile sealt tulijatele Blivland'siin ei puudunud midagi sellest, mis siin maa peal võimaldab inimlikku lõbu, rõõmu ja head elu."³⁰⁾ Pastorite kasutada oli keskmise suurusega kirikumõisa, mille juurde kuulus ka mõnikümme talupoega. Paljud pühendasid peamise tähelepanu oma majapidamise korraldamisele ja andusid rõõmsale eluviisile, mis ei tahtnud mõisniku eluviisist maha jääda: ka pastoriid har-

27) B. Russow, Liivimaa kroonika. Tõlk. D. ja H. Stock. Stockholm, 1967, lk. 77-94.

28) J. Köpp, Usu- ja kirikuolud Eestis. - Koguteos: Eesti. Maa. Rahvas. Kultuur. Tartu, 1926, lk. 1111.

29) J. Köpp, tsit. teos, lk. 1111.

30) B. Russow, tsit. teos, lk. 20.

rastasid jahipidamist, kaardimängu ja korraldasid uhkeid vastuvõtte joomingute ja söömingutega. Paljudel oli ka ettevalmistus puudulik. B. Russow, kes muide ka ise pastor oli, paljastab väga teravalt pastorite ebakohast eluviisi. "Ja kuna see patuorjus täiesti tavaline oli, siis ei häbenenud ka mõningad evangeelsed sisemaa jutlustajad samuti nagu teised sohinaiste või pereemandate pidamist. Ning sel ajal ei olnud kogu maal ühtki superindendenti, kes oleks silma peal pidanud niisugustel ja sarnastel rasketel pattudel. Ka ei hoolinud paljud kirikhärrad studeerimisest ja jutlustamisest suurt ega teinud muud, kui et hulkusid ühe kihelkonna-junkru juurest teise juure ja ühe vabatalupoja juurest teise juure ja talumeeste seas ringi ja end hästi kostitada lasksid. Kes siis lustlik mees ja hea naljahammas oli ja oskas joomaaega rõõmsaks teha ning nõnda kõneles, nagu nad hea meelega kuulda tahtsid, see oli selle rahva jaoks õige õpetaja. Sellepärast oli tol ajal Liivimaa õpetajate seas palju neid, kes neid suuri pattusid ei julgenud karistada. Ka ei nähtud ega kuuldud siin maal kunagi, et hooramine ja abielurikkumine oleks orduhärrade, piiskoppide või aadelkonna poolt olnud karistatud".³¹⁾ Niisuguses olukorras jäid paratamatult pastorite otsesed ülesanded tagaplaanile. Talupojad hoidusid kirikust ja jutlusest eemale, seletades, et olevat liiga vanad, et oma vaateid muuta; sellepärast tahtvat nad ka nii surra, nagu nendeisad surid. Peeti kinni vanadest kommetest, mida kiriku seisukohast väljudes ebausuks nimetati. Säilisid mitmesugused nõiduse vormid, harrastati metsiku kultust. Lõikusepeod kui talgud kujunesid rahvapidudeks, kus joodi ja torupilli saatel tantsiti. Joomine levis ja seda soodustasid eriti kõrtsid, mis mõisnikele head tulu andsid ja mida peamiselt kirikute lähedale asutati. Nii olnud 1690. a. Ambla kiriku läheduses olnud 5 kõrtsi. Aga ka pastorid ei jäänud siin nähtavasti mõisnikest maha: veel 1707 tegi aadel pastortele etteheiteid, et nad kõrtse asutavad. Üldse olid pastorid kõrtside vastu, taotledes, et vähemalt jumalateenistuse ajal nad suletud oleks.

Selles olukorras tuli kontrollida pastorite ettevalmistust

31) B. Russow, tsit. teos, lk. 79 j.

ja jälgida nende tegevust ning eluviise. Energiliselt tõnis siin piiskop J. Ihering (1638-57) ja saavutas ka mõnesuguseid tagajärgi. Kuid ühtlasi algas ka äge võitlus vanade kommete vastu, mis paganust meenutasid: pühad hiied ja puud raiuti maha, ohvrikivid purustati, palverännekule kogunud salgad aeti laiali. Nõidumist karistati surmanuhtlusega, hukkamine toimus põletamise teel, kui kuradiga ühendusse astumise läbi taheti kahjustada inimesi ja loomi, ja pea mõõgaga äraraiumise teel, kui nõidumisega taheti kahju teha, ilma kurjavaimu abi kasutamata.³²⁾ Ebausu vastu võideldi jutlustamise ja õpetamise abil, ei loobunud ka võimu kasutamisest, kui teised vahendid tulemusi ei andnud. Võib arvata, et ebausu vastu võitlemine ja ristiusu õpetuse süvendamine ning levik rahva hulgas olid motiivideks, mis ajendasid piiskoppi Iheringi aabitsa koostamisele.

Pastorite hulgas leidis neid, kes oma ülesandeid tõsiselt võtsid ja eesti keele ära õppisid. Tundes suuremat huvi eesti keele vastu hakkasid nad seda uurima ja panid seega aluse eesti kirjakeelele ja keeleuurimisele (H. Göseken, H. Stahl).

Protestantliku õpetuse leviku ja süvendamise eesmärgil oli M. Luher nõudnud, et vanemad või eestkostjad on kohustatud lapsi lugemaõpetama, et nad oleks suutelised iseseisvalt ristiusu põhiteadmisi omandama ja piiblit lugema. Vastus selle nõude teostamise eest langes lastevanematele, eestkostjatele ja vaderitele. Ühes protestantismi leviku ja võiduga Eesti maa-alal jõudis siia ka Lutheri nõudmine laste lugemaõpetamise kohta. Kuna M. Lutheri autoriteet protestantlikus liikumises oli suur ja vaieldamatu, siis põhimõtteliselt rahva lugemaõpetamise vastu ei vaieldud, kuigi tegelikult selle teostamine üsna visalt toimus. Polnud kooli seadusandlust, mis kõiki sellega seoses olevaid küsimusi oleks korraldanud. Pealegi eeldas ju M. Lutheri nõudmine, et lastevanemad või eestkostjad ja vaderid ise lugeda oskavad: ei oska nad ise lugeda, siis loomulikult pole nad ka suutelised lapsi lugemaõpetama. Ja meil oligi suurel määral viimase asjaoluga tegemist. Et ristiusu teadmiste taset säilitada ja tõsta, pidi kirik ise lugemise ja katekismuse õpetamist teostama, kus see vajalikuks osutas. Et pastor üksin-

32) Nõiaprotsessidest, mis moodustavad häbistaivamaid lehekülgi Lääne-Euroopa kultuuriloos, Eesti maa-alal vt. lähematl: V. Uuspuu, Nõiaprotsesse Pärnu Maakohtu Arhiivist. kuni 1642. - Ajakirjas: Usuteadusline ajakiri IX (1937), Nr. 3/4, lk. 114-126; sama autorilt: Surmaotsused eesti nõiaprotsessides. - Ajakiri: Usuteadusline ajakiri X (1938), nr. 2, lk. 79-87; nr. 3/4, lk. 117-130.

da sellega toime ei tulnud - vististe oli nii olukord kõikides või vähemalt suures enamikus kogudustes -, tuli ametisse panna köstrid, keele ülesandeks oli pastorit abistada lugemisoskuse ja katekismuse õpetamisel. Vaevalist teed, mida tuli köstritel läbi teha, on vastavas kirjanduses käsitletud.³³⁾ Köstrite peamiseks ülesandeks oli katekismuse õpetamisel ja selle teadmise kontrollimisel pastorit abistada.

Liivimaa kindralkuberner J. Skytte poolt antud konsistooriumi-visitatsioonimääruste (Königl. Maj:t zur Schweden Consistorial und Visitation Ordnungh wie es in Liefland hinfüro zu halten) ülesandeks 1633.a. oli kirikuelu korraldamise ja kontrolli kõrval ka koolide korraldamine. Samas suunas tegutses Eestimaal piiskop J. Ihering 1638-1657, kes aktiivselt püüdis maarahvast lugema õpetada ja selleks koostas aabitsaraamatu, nagu see selgub selleaegsetest visitatsiooniprotokollidest. Mõlemate püüded andsid väga vähe tulemusi. Orjusse surutud talupoeg ei saanud ürituste mõttest aru ja nägid neis lisakohustusi, mis ei kergenda koormisi. Mõisnikud nägid kirikus käimises talupoegade poolt aja raiskamist ja püüdsid seda piirata. Pastorite jutlused käsitlesid liiga kõrgeid probleeme ja nende keel oli nii puudulik, et neist oli raske aru saada. Kui pastori katsumiste eesmärgil talupoegi külastasid, jooksis noorsugu metsa, kuna kodu jäänud vanemad inimesed keeldusid midagi vastamast, põhjendades keeldumist sellega, et nende vana mõistus polevat suuteline enam jumalasõna omandama, noores eas pole nad aga seda teinud. Mõnesugust sündi katekismuse õppimiseks avaldati sel teel, et selle teadmisi küsiti noorrahvalt enne esimest korda armulauale tulekut kodus või kirikus, samuti tehti seda enne laulutamist.

Selles olukorras tähendas edusammu 1686.a. Rootsi kiriku-seadus,³⁴⁾ mis kohalikke olusid arvestades vähemate muudatustega Eestimaal 1692 ja Liivimaal 1694 kehtestati. Kirikuseaduses

33) P. Pöld, Eesti kooli ajalugu. Tartu, 1933, lk. 30-44. Samas on toodud kirjanduse loetelu selle küsimuse kohta.

34) Kirchen-Gesetz und Ordnung / So der Grossmächtigste König und Herr / Herr Carl / der Eilffte / Der Schweden / Gothen und Wenden König / etc. Im Jahr 1686 hat verfaßen und Im Jahr 1687 im Druck aussgeben und publiciren lassen. Mit den dazu gehörigen Verordnungen. Auf HöchstErmelten Ihrer Königl. Maj:t gnädigsten Befehl ins Teütsche übersetzet. Stockholm / gedruckt bey Joh. G. Ebert. / s. a. /.

anti täpsed eeskirjad katekismuse õpetamise kohta kirikus ja trahvid jumalateenistusest puudumise eest. Käesolevas käsitluses tähtis II ptk. § X kõlab järgmiselt: "Seda korda katekismuse õpetamise katsumise kohta maal tuleb kogu aasta läbi teostada, välja arvatud kibe lõikuseaeg ja lühimad päevad. Pastorid peavad pidama täpseid nimestikke kõikide koguduse liikmete kohta igas majas, igas mõisas ja täpselt teadma, kui kaugel igaüks ristiusu õpetuse tükikides on jõudnud; virgalt peavad nad taotlema, et lapsed, sulased ja ümmardajad raamatutest lugema õpiksid ja seda, mis jumal oma pühas sõnas käseb, oma silmaga näha võiksid". Edasi antakse eeskirjad selle kohta, kuidas kõik koguduseliikmed teadmiste järgi kolme liiki jaotada. On olulise tähtsusega, et pastoritelt nõutakse lugemaõpetamist, kusjuures lugemaõpetamine veel kodus toimub, sest koolidevõrk ei olnud välja arendatud, et seda ülesannet teostada; samuti puudusid õpetajad, kes oleks olnud suutelised õpetama.

Siitpeale saab lugemaõpetamine kodu ülesandeks. Lutheri nõude järgi kannavad lastevanemad, eestkostjad ja vaderid vastutust selle eest, et see tõesti toimub. Pastorite kohustuseks on jälgida ja kontrollida, et seda tööpoolest ka tehakse. Koolide võrgu arenemisega ja õpetamise taseme tõstmisega pedagoogiliselt ja metoodiliselt ettevalmistatud õpetajate poolt võtavad lugemaõpetamisest osa õpetajad. Kuid püüd kodus lapsi lugema õpetada kujunes siiski nii tugevaks ja traditsioon nii kindlaks, et taheti lapsi juba enne kooli minekut lugema õpetada. Nüüdsel ajal, kui lasteaedade süsteem levib, viiakse lugemaõpetamise algus lasteaeda. Aga see toimub alles viimaste aastakümnete jooksul. Minevikus aga jagavad lugemaõpetamise raskusi kodu ja kool omavahel. Leidub neid, kes kodudes lugemaõpetamist näevad kui hädaabinõud, mille kasutamine oli õigustatud siis, kui koolis polnud ja nende metoodilise töö tase oli madal, sest lugema õpetajatel pole üldiselt mingit metoodilist ettevalmistust ja sellepärast kasutatakse meetodit, millega lugema õpetaja ise lugema õppinud. Seega ühe meetodi kasutamine läheb ühelt generatsioonilt teisele ja saavutused lugemaõpetamise protsessi parandamisel ja hõlbustamisel ei leia rakendamist. Kulutatakse rohkesti aega ja vaeva, et lugemise raskusi ületada. Primitiivse meetodi tõttu tekib lastes vastumeel ja isegi viha lugemise vastu, mida hiljem on raske heaks teha. Et asja parandada, tuleb tulevikus kodus lugema õpetajate metoodilist

taset tõsta. Kui tulevikus aga kõik lapsed lasteaeda pääsevad või teiste sõnadega teostatakse lasteaedade kohustus, nagu on teostatud koolikohustus, siis õpetatakse lapsi lugema juba lasteaias ja kodu, lastevanemad vabanevad sellest tööst.

Vaatamata sellele, et eesti rahvaarv on väike ja eluneb piiratud territooriumil, on eesti keeles kujunenud ja säilinud suhteliselt palju ning teineteisest tugevasti erinevaid murdeid³⁵⁾. Nii on näit. vanemasse generatsiooni kuuluval hiidlasel raske aru saada harilikus tempos esitatud setu kõnест. Killunemist on ühelt poolt põhjustanud eesti rahva ajalooline minevik, kus sunnimaaisuse ja pärisorjuse tõttu suhtlemine üksikute piirkondade vahel oli nõrk, teiselt poolt maa geograafiline struktuur ja topograafilised tegurid, kus sood ja metsad takistasid liiklemist ning soodustasid kinniste, piiratud üksuste tekkimist ja säilimist.

Eesti keeles võib eristada kahte suurt murdeliiki, nimelt põhjaeesti (varem kutsutud Tallinna keeleks) ja lõunaeesti (varem kutsutud Tartu või Tartu-Võru keeleks) murret. Erinevused mõlemate vahel on nii suured, et võidi kõnelda kahest eri keelest. Lõhenemine on väga vana päritoluga ja ulatub A. Saareste arvates eesti keele arengu algusse või isegi ürgsoome aja hilisemasse ajajärku. Mõlemas murdes on ilmunud kirjandust, mida soodustas ka maa-ala administratiivne jagunemine kaheks: põhjaeesti murdeala kuulus Eestimaa kubermangu, lõunaeesti murre aga Liivimaa kubermangu, moodustades selles põhjapoolse osa. Mõlemas murdes võib omakorda eristada rida murrakuid, kuid nende lähem vaatlemine siinkohal pole vajalik.

Kuigi põhjaeesti murre aja jooksul kirjakeelena tarvitusele tuli ja lõunaeesti murre kirjakeelena tagasi tõrjuti, oli lõunaeesti murre veel kuni 19. s. selle murdealal kooli- ja kirikeelena tarvitusel. Sellele vastavalt ilmusid ka aabitsad põhjaeesti keele kõrval ka lõunaeesti keeles. Teised murdeerinevused aabitsate keelelist külge ei ole mõjutanud. Ja lõunaeesti murde mõju aabitsatele ulatub, küll aja jooksul järjest nõrgenedes kuni 20. a. alguseni ja lakkab täielikult pärast

35) Murrete küsimuse käsitlemisel on kasutatud A. Saareste töö tulemusi, mis esitatud tema teoses "Die estnische Sprache", mis ilmus Tartus 1932. a.; ülevaate murretest on lk. 22-26 ühes vastavate kaartitega.

1920. Murrete ja murrakute erinevuste vähendamise ja isegi kadumise põhjuseks on koolikohustus, ajakirjandus, trükisõna levik, sest kõikides neis on tarvitusel üldkeel, mille aluseks ja olemuseks on põhjaeesti murre.

Metoodiliselt seisukohalt on murdekeeles koostatud aabits põhjendatud, sest keel, mida laps õpib kõnelema, on murdekeel, mida kasutatakse tema sünnipaigas ja mida kasutavad tema vanemad. Sellepärast oleks loomulik, et laps õpib kirjatarkust ka selles keeles, mida kõneleb. Kuid arengusuund on läinud teist rada ja mainitud metoodiline nõue on jäänud kõrvale. Selleks on olnud mitu põhjust, nagu mitteamusaamine murdekeele väärtusest, üksikuid murrakuid kõnelevate inimeste vähesus, nii et pole ökonoomilisest seisukohast väljudes neile võimalik aabitsaid soetada, üldkeele levik trükisõna kujul, mis murdekeele välja tõrjub. Tuleb paratamatult arvestada asjaolu, et trükisõnas kasutatakse ainult üldkeelt, siis ka lugemaõpetamist alustatakse üldkeelega. Lugemaõpetajal tuleb näha erinevusi laste kõnekeele ja õpetatava üldkeele vahel ning ettevaatlikult ja peenetundlikult lapsed üldkeelesse viia. Murdekeele vormid ei ole valed või vigased, nagu nii mõnigi õpetaja kaldub arvama, kui nende vastu võitleb, vaid need on keele variantid, mida tarvitusele ei võeta ja kõrvale jäetakse.

Pärast neid sissejuhatavaid märkmeid tuleb asuda aabitsate ajaloolisele käsitlusele asuda. Nende kolm sajandit kestnud arengulugu on küll kõige otstarbekohasem osadeks liigitada nende meetodite järgi, mida aabitsates lugemaõpetamiseks on kasutatud. See menetlus on seotud raskustega: kaugelt suures osas aabitsates ei ole märgitud, missugust meetodit selle koostaja või autor on kasutanud. Sellepärast tuleb aabitsas esitatud materjali põhjal otsustada, missuguse meetodiga töötamiseks aabits on sobivaim, seega missuguse meetodi alla ta tuleb paigutada. Sellepärast pole võimalik, et mõnegi aabitsa suhtes võivad arvamised selle meetodi suhtes erineda ja mõnigi siin esitatud seisukoht vastuväiteid põhjustada. Aga see on loomulik ja paratamatu igas teaduslikus töös, seega ka siin, nii et seda võimalust tuleb arvestada.

Veerimismeetodi aabits

Kahtlemata on veerimismeetod esimene, vanim lugemaõpetamise meetod, mis trükikunsti leiutamisest peale on olnud enim levinud ja mida kõige rohkem on kasutatud lastele kirjatarkuse õpetamisel. Ta on oma olemuselt lihtne ja arusaadav, mis soodustas ka ta levikut: üksikud tähed moodustavad loetava ja õpitava trükiteksti elemendi, sellepärast tuleb enne sõnade ja lausete lugemist tähti tundma õppida. Kui tähed on selged, järgnes silpide ja selle järgi sõnade lugemaõppimine. Seega kujunes lugemaõpetamise suurtes joontes järgmiselt, koosnedes põhiliselt kolmest osast. Kõige pealt tuli üksikud tähed ära õppida, mis toimus nii, et õpetaja näitas tähte ja nimetas selle nime; õpilane kordas seda seni, kui see meelde jäi. Nii võeti läbi kogu tähestik algusest kuni lõpuni, kusjuures tähtede õppimise järjekord võis olla alfabeetiline või üksikuid tähti õpiti läbisegi, alfabeetilisest järjestusest kinni pidamata. Kui tähed olid nii pähe õpitud, küsiti õpilastelt tähtede tundmist nii alfabeetilises järjekorras, kui ka väljaspool seda. Kui oldi kindel, et tähed on selged, asuti veerimisele. Alguses anti harjutuseks lugeda silpe, mis moodustatud kahest häälikust, hiljem kolmest ja rohkem häälikuist moodustatud. Silbid või tähtede ühendid olid moodustatud nii, et esiteks täishäälikule järgnes kaashäälik - see oli lapsel kergem hääldada -, siis ümberpöörduvalt, kaashäälikule järgnes täishäälik. Niisugused häälikute kombinatsioonid esitati süstemaatiliselt kogu alfabeedi ulatuses ja alfabeetilises järjekorras. Neil polnud mingit mõtet, sisu, nüüdsel lugemaõpetajal on raske näha nende osatähtsust lugemaõpetamisel. Võis ju eeldada, et õpitavad kombinatsioonid võivad esineda sõnades ja nende lugemise oskus soodustab ning hõlbustab sõnade lugemist. Kui lapsed olid veerima ja süllabeerima õppinud, asuti üksikute sõnade lugemisele, võttes alguses lühemad, hiljem pikemad sõnad. Sageli anti lastele raskeid ja üliraskeid pikki sõnu lugeda, et kooli katsumistel laste lugemisoskusega hiilata. Nii talitati näit. Sakamaal, kus keele omapära võimaldas pikki ja raskest hääldatavaid liitsõnu moodustada, mis aga sisult lastele täiesti arusaamatuks jäid. Selle väite põhjenduseks olgu toodud mõned näited, mis nüüdsele lugemaõpetajale otse kurioosumitena näi-

vad: on raske uskuda, et neid sõnamonstrumeid lasti lastel lugeda ja väideti, et nad seda rõõmuga teevad. Mõned pahimad neist kõlavad järgmiselt: schmoltzst, pflogst, Obervormundschafstskassen bestand, Perückenmacherzunftgebräuche; Kamolpis; Viceoberappellationsgerichtspräsident. J. H. Campe andis harjutuseks lugeda nii- suguseid sõnu: tlantlaqucapatli, pseutscherpsen, tema kaasaeglane Ch. H. Wolke järgmisi: Chichleuchlauchra, Spislosprusla, Ksikseksuksa. Mõlemad mainitud aga kuulusid edumeelsete pedagoogide hulka ja pedagoogika ajaloos tuntud nimed.³⁶⁾ Väga pikki sõnu leidub ka eesti aabitsates lastele lugema harjutamiseks; näit. Allutaggusemaa, ärralunnastamine, pärrandusejätja (Nyländer 1862). Kui veerimisoskus oli juba omandatud, asuti sidusa teksti lugemisele, milleks olid alguses üksikud laused, siis lugemispalad. Tavaliseks lugemismaterjaliks oli vanemal ajal kateksimus, mis mõilgi jäi kaua esimeseks lugemisaineiks pärast tähtede ja veerimise õppimist. Et aabitsakursus lähimalt katekismusega seotud oli, nimetatakse ka neid aabitsaid aabits-katekismuseks. Kui meenutada aabitsa minevikku, siis on selle ajaloolised juured selged. Ka lugemisoskust omandati tollal selleks, et katekismust õppida.

Õpetajaks, keda vanemal ajal kutsuti koolmeistriks,³⁷⁾ olid vähikud, kes polnud oma ametiks saanud mingit pedagoogilis-meetoodilist ettevalmistust ja neilt ei nõutudki rohkem kui lugemisoskust, eeldades, et lugeda oskaja võib ka teisi lugemaõpetada. Lapsi õpetas ta oma töö kõrval. Eestis, nagu mujalgi oli aga peamiseks lugemaõpetajaks ema, kui võrd lugemaõpetamine toi-

36) Näited võetud teosest: W. Rein, Encyklopädisches Handbuch der Pädagogik. 2. Aufl. 5. Bd. Langensalza, 1906, S. 610. Seal leidub veel teisigi näiteid.

37) Vanemal ajal kuni 19. s. lõpuni või 20. a. alguseni oli õpetaja rahvakeelne pastori nimetus. Koolmeister oli saksakeelse Schulmeister tõlge. Ülalmainitud ajast peale hakkasid ka koolmeistrid endid kooliõpetajateks või lihtsalt õpetajateks nimetama; ühenduses sellega on pastorit nimetatud kirikuõpetajaks. Nii sai kooliõpetajast selle sajandi 20. -ist aastaist peale õpetaja, erinevalt sellest aga pastorst kirikuõpetaja. J. Bergmann, kes olnud koolmeistri nimetuse säilitamise poolt; öelnud: "Kui teie õpetajad olete, mis siis mina olen?" J. Bergmann oli pastor Paistus, surnud 1916. a.

mus kodus ja koolis oli vähe ning nende metoodiline töö nõrk. Last lugema õpetades ei olnud ka ema jõude, vaid ühtlasi ketras, koos sukka või õmbles. Õpikuteks, kust laps lugema õppis, olid aabitsa kõrval lauluraamat, piibel või mõni muu trükiteos. Pilt, mis kujutab käesoleva sajandi algusel lugemaõpetamist kodus ema juhatusel, oli sajandite kestel muutumatult püsinud, eriti maal. "Laps istub ema kõrval raamat ühes ja ölekõrs-tähe näitamise vardana teises käes. Ema on ise niiviisi ja ena-masti just sellesama raamatu järele lugema õppinud. Ema ütleb pääst ette; laps ütleb järele ja tõstab varrast ühe tähe ja sõ-na päält teise pääle!"³⁸⁾ Muidugi ei lähe õpetamine libedasti ja raskusteta: emal on käsil töö, laps aga mõtleb mängule, mis tuli katkestada, kui lugemaõppima kutsuti. "Sõna kaob käest ära; lugemine kestab ühte soodu edasi ja varras libiseb endist vii-si ühe tähe juurest teise juurde"³⁹⁾. Kui ema seda märkab, hakkab ta pahandama; kui pahandamine ei aita, tuleb karistus. Nii kes-tab lugemaõpetamine korraga vahet pidamata 3-4 tundi. On ilmne, et liikumata istumine nii kaua raamatu juures tüütab, ähvardab karistus aga hõljub tumeda pilvena kogu õppeprotsessi kohal ja rikub lugemishimu.

Aabitsate trükitehniline kujundus oli üldiselt enamasti madalal tasemel, kuigi trükikunsti tase ja puulõike oskus oleks võimaldanud välimuselt paremate ja nägusamate aabitsate väljaandmist. Aabitsaid ei loetud kuigi tähtsaks trükisõna lii-giks ja leiti, et needki on lastele küllaltki head: lugemaõppi-misel kuluvad aabitsad kiiresti ja nad "loetakse ära"; juhtub sageli, et laps ei jõuagi ühe aabitsaga lugema õppida, vaid sel-leks kulub mitu tükki. Sellepärast näis olevat liigne, aabitsa küsimuse lahendamise suuaremat vaeva näha.

Lugemaõpetamine veerimismeetodi abil kestis aastaid ja nõu-dis lastelt suurt jõupingutust ning näitas, et muretu lapse-põlv on möödumas. Kuulus loodusteadlane K.E.v.Baer, kes isegi veerimismeetodi abil kiiresti lugema õppis, ütles oma memuaari-des,⁴⁰⁾ et ta kahetses alati kõiki lapsi, kelle lugemaõppimise kohta võis kasutada Chamisso värssse:

38) A.Pöllusaar, Kodusest laste õpetamisest. Lisandustega ära-trükk "Postimehest". Jurjev (Tartu), 1902. Lk. 7.

39) A.Pöllusaar, tsit. teos, lk. 7.

40) Nachrichten über Leben und Schriften des Herrn Geheimrath Dr. Karl Ernst von Baer, mitgetheilt von ihm selbst. St. Petersburg, 1866, S. 17.

Das Lesen war ein Hauptverdruss!
Ach, wers nicht kann und dennoch muss,
Der lebt ein schweres Leben!

Sajandite kestel on tehtud palju katseid, kuidas aabitsa-
tarkuse omandamist hõlbustada ja tekkivat tuska leevendada.
Et laste huvi tähtede õppimisel säilitada, korraldati mänge
kaartitega või täringutega, kuhu olid tähed kujutatud või küp-
setati taigast tähti, mis lapsed pärast tähe ära õppimist
ära sõid, et ainult mõnda katset 18.s. mainida. Kuid need katsed
parandada veerimismeetodit, andsid vähe tulemusi. Kuid veeri-
mismeetodi puudustest tuleb hiljem allpool üksikasjalikumalt
juttu teha. Nüüd tuleb asuda eesti aabitsate ajaloo käsitlu-
sele.

Eesti vanimad säilinud aabitsad on pärit 17.s.lõpust ja
nende ainsad eksemplariid hoitakse Lundi Ülikooli Raamatuko-
gus, kus 1928.a.suvel nad leidis läti keeleteadlane J. Sehwers.
Aabitsaid on üldse kokku kaks, ja nad on üheks raamatuks kok-
ku köidetud. Esimene raamat selles köites on lõunaeestimurde-
line aabits, mille ilmumisaastaks on 1698, kuna ilmumiskoht on
märkimata; teine raamat on põhjaeestimurdeline aabits, mille
viimasel leheküljel leidub järgmine kiri: RJGA / Gedruckt bey
Johann Georg Wilcken / Königl. Buchdrucker. 1694. Nende origi-
naaleksemplariid olid lähema uurimise otstarbel Tartus ja A.
Saareste⁴¹⁾ võis neid de visu kirjeldada. Nüüd aga on kasutada
reproduktsioonid, mis kuuluvad Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Teaduslikule Raamatukogule.

Nagu ülal mainitud, ei ole lõunaeestimurdelises aabitsas
näidatud ilmumiskoht ega trükkal. Kuid mõlemas aabitsa lõpul
leiduvad kuke pildid ja mõlemas kasutatud tüübid on ühesugu-
sed, mille alusel võib väita, et mõlemad on trükitud ühises
trükikojas. Seega, ka lõunaeestimurdeline aabits on trükitud
Riias ja trükkaliks on J.G. Wilcken.

Aabitsate trükitehnilise vormistuse kohta tähendatagu, et
vanematel aabitsatel puudus tiitelleht selle nüüdses mõttes.
Ilmumisandmed, kui need on antud, on toodud raamatu lõpus. Esi-

41) A. Saareste, Eestikeelsete kirjaliste mälestiste uudislei-
dudest. - Eesti keel, 8. aastakäik nr. 3-4, 1929, lk. 61-66. Aabitsate
sisu on peaaegu täielikult avaldatud teoses "Valik eesti kir-
jakeele vanemaid mälestisi", lk. 238-252.

meseks tiitellehega varustatud aabitsaks oli O.W.Masingu aabits, mis ilmus 1795.a. Kuid hiljemgi ilmus aabitsaid, kus puudus tiitelleht ja aabitsa tekst tähtede kujul algas kohe esimesel leheküljel, kusjuures tähed olid määratud õppimiseks, mitte kaunistuseks ja raamatu iseloomustuseks.

Mõlemad aabitsad ilmusid anonüümselt; seegi viis jäi aabitsate ajaloos veel 19.s.püsima - arvatavasti ei peetud aabitsat selle vääriliseks, et autori nime näidata. Muidugi oli kujunenud traditsioon tugev ja paljud aabitsate autorid ei lisanud sellele midagi uut juurde. Siingi on huvitav märkida, et jällegi oli O.W.Masing esimene, kes oma nime aabitsas näitas, kuigi mitte tiitellehel, vaid eessõna lõpus. Kõnes olevate aabitsate autorsust küsimust aitab lahendada Uue Testamendi 1715.a.eessõna, mis muide on täielik eesti kirjanduse ajalugu kuni 1715.aastani, nagu seda J.H.Rosenplänter iseloomustas ja sellepärast avaldaski ta selle oma "Beiträge'des" Hft.13, 1821. Selles eessõnas kõneldakse B.G.Forseliuse aabitsast ja iseloomustatakse seda järgmiselt: Damit das Bauer-Volck desto leichter möchte lesen lernen / hatte er unterschiedene Buchstaben aus dem Ehstnis.A.B.C.ausgelassen / und in der Ortographie viel geendert...(Beiträge 13,S.114). (Selleks, et talupojad kergemini õpiksid lugema, jättis ta eesti aabitsast mitmed tähed välja ja muutis paljugi ortograafias). Arvestades lisaks sellele nende aabitsate keele võrdleva analüüsi andmed, peab A.Saareste nende autoriks B.G.Forseliust, ja see väide on jäänud kuni nüüdse ajani kummutamata. Sellepärast nimetatakse neid aabitsaid käesolevas ülevaates Forseliuse aabitsateks.

Põhjaeestikeelse aabitsa suuruseks on 12 lehte in-8°, mis signeeritud A-B, neist on trüki-kirjaga 22 lehekülge, kuna viimased 2 lehekülge on valged. Esimese lehekülje alumisele äärele on käsitsi kirjutatud: Revals abc B(uch) - Tallinna-keelne aabitsaraamat. Kõitmisel on aga sõnast Buch tähed uch ära loigatud, nii et on jäänud ainult B ühes järgmise tähe esimese poole algusega. Aabitsa sisuks on alguses 2 lk.väikseid tähti, silpe ja pikemaidki sõnu, siis katekismuse viis peatükki, palveid, patutunnistus ja lõpus 2 lk.tähestikke majuskel- ja minuskelkirjas fraktuuris ja antiikvas ning eriliiki šriftides, mõned read sõnu fraktuuris ja araabia ning rooma numbrid. Lõ-

pus on musta värviga trükitud soklil seisva kuke pilt.

Lõunaeestikeelse aabitsa suurus on 11 lehte in-8°, mis on samuti nummerdamata ja signeeritud A-B. Kõik leheküljed on täidetud trükikirjaga, seega on aabitsas üldse 22 lk. Aabitsa-raamatu sisu ühtub põhiliselt põhjaeestikeelse aabitsa sisuga: aabitsaosale 4 leheküljel aabitsa alguses järgnevad katekismus ja palved ning nende järgi aabitsaosasse kuuluval 1 lk. ladina tähed ja numbrid, araabia ja rooma. Lõpus on samuti musta värviga trükitud soklil seisva kuke pilt.

Tekst mõlemas aabitsas on silbitatud.

B.G.Forselius teostas oma aabitsates ulatuslikke uuendusi eesti keele ortograafia alal. Need on üldiselt teada ja neid on kirjanduses korduvalt käsitletud.⁴²⁾ Kuna tema uuenduste otsene mõju ilmneb hilisemates, 18.s. alguses ilmunud aabitsates, mil eesti keele ortograafia küsimuste üle veel väieldi ja uuendus vastuseisjaid leidis, on otstarbekohane neid uuendusettepanekuid siingi põgusalt puudutada. B.G.Forseliuse enese formuleeritud uuenduste põhimõtted ei ole säilinud, Eestimaa Konsistooriumi kriitika nende kohta on allikaks, millest saame teada uuendusprogrammi sisu.⁴³⁾ Eesti keele ortograafia alal tegi B.G.Forselius järgmised uuendusettepanekud.⁴⁴⁾

1. Muuta konsonantide nimetust, kutsudes neid mitte nii nagu seni ell, emm, enn, vaid le, me, ne jne., lisades neile juurde lähikese e-hääliku. See mõte pidi hõlbustama lugemaõpetamist, kus on raskusi konsonantide hääldamise õpetamisega. Nüüd on raske selle mõtte algatajat kindlaks teha, kuid 18.s. oli tal palju

42) V.Reiman, Bengt Gottfried Forselius. - Eesti Üliõpilaste Seltsi Album. 3. leht. Tartu, 1895, lk. 5-52. - G.Wieselgren, B.G.Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule. Urkunden und Kommentar. - Vetenskapssocietens i Lund. Arsbok 1942. Lund 1943, p. 66-128. - E.Siirak, Esimestest eesti aabitsatest. - Sirp ja Vasar, 1961. nr. 5, lk. 2. - Eesti kirjanduse ajalugu. I kd. Tallinn, lk. 141-144.

43) A.Saareste, B.G.Forselius'e keelereformide käsitlemine Eestimaa konsistooriumis a. 1687. - Eesti keel. 8. aastak. 1929, lk. 80-85. Avaldatud ka Wieselgreni ülaltsit. teoses lk. 101-104.

44) Formulatsioon on jälgitud G.Wieselgreni sõnastust tema eelpool mainitud teoses lk. 11.

pooldajaid. Nii võib B.G.Forseliust selle põhimõtte varajaste pooldajate hulka arvata. Meile aga on tähtis teada, et see lugemaõpetamise reformikatse nii varakult meie koolikirjandusse jõudis. M.Lipp teab kõnelda, et seda võtet, kus konsonantide järelle asetati lürike e-häälik, kasutati veel läinud sajandil eesti kodudes lugemaõpetamisel.⁴⁵⁾ P.Ariste andmeil on see tähedenimetamine Lõuna-Eestis kuni viimase ajani säilinud.⁴⁶⁾ Eesti aabitsates esineb see võte veel 19.s.alguses, kuid raske on siin selle esinemist B.G.Forseliuse aabitsaga siduda, sest mitte ainult Forseliuse aabitsad, vaid ka tema uuendusettepanekud ortograafia alal polnud siis teada. On avaldatud arvamist, et see B.G.Forseliuse ettepanek tähendab juba häälikumeetodi raändamist, kuid see on vaieldav. Kuid püüdena parandada sellal domineerivat veerimismeetodit, väärrib B.G.Forseliuse ettepanek tõsist tähelepanu.

2. Kõrvaldada eesti tähestikust ja kirjakeelest tarbetud võõrtähed c, f, q, x, y, z. See nõue leidis tema aabitsates teostamist.

3. Kõrvaldada kõik versaalid. Sedagi põhimõtet rakendati aabitsates. Põhjaeestimurdelise aabitsa alguses antud tähestikus versaalik puuduvad, nad esitatakse aabitsaraamatu lõpus kolmes eri šriftis. Lõunaeestimurdelises aabitsas on küll alguses antud tähestikus esikohal versaalid kolmes eri šriftis. Seega tutvustati mõlemas aabitsas lugemaõppijaid ka versaalidega, piirdudeski ainult nende tutvustamisega. Kuid versaalid on mõlemas aabitsas ühesugused ja antud niisuguste trükutüüpidega, mis algajale tööpoolest rasked õppida. Aabitsate harjutussilpides ja tekstis versaale ei ole. Lausete ja pärisnimede alguses, kus tavaliselt kasutatakse versaale, on aabitsais väikesed tähed, kuid võrreldes teiste, tekstis esinevatega suuremad. Olgu tähendatud, et Saksamaal ilmus 19.s. keskel ulatuslikult keeleteaduslikku kirjandust, kus järjekindlalt loobuti versaalide kasutamisest üldse; kuid sajandi lõpu poole see pruuk kadus ja võeti jällegi tarvitusele versaalid. Kas ka B.G.Forselius kavatses nii radikaalselt toimida, on raske ütelda, sest pikema te seotud tekstidena on temalt säilinud ainult aabitsad.

45) M.Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. I raamat. Jurjev, 1895, lk. 234.

46) Vt. G. Wiesselgreni eelpool mainitud teos, lk. 16.

4. Märkida pikaä vokaalik kirjas nende kahe tähega kirjutamise teel, loobudes saksapärase pikendamise kasutamisest. Nõuet rakendati aabitsas.

5. Leida uus täht nõrga k-hääliku märkimiseks, mis oleks midagi k ja g vahelist. Mõte ei osutunud eluliseks ja ka aabitsas kasutamist ei leidnud.

6. Kohaldada eesti ortograafia keelega, mida talupojad kõnelevad. See ettepanek põhjustas eriti pasprite salvavat irooni. Leiti, et selle põhimõtte teostamine tähendaks kirjakeele kujundamist talupoegade lohaka ja hooletu hääldamise alusel ning põhjustaks eemaldamist seni tarvitatud kirjaviisist, mille tõttu varem ilmunud eestikeelseid raamatuid ei saavat lugeda või saab seda teha ainult suuri raskusi ületades, ümber õppides. Uus inetu kirjaviis võivat tekitada neis, kes juba lugema õppinud, järelestust piibli vastu ja põhjustada segadusi. Senise kirjaviisi on välja tõotanud pastorid, kel on rohkem teadmisi eesti keeles kui noorel studioosusel. Pealegi määratud kuninga resolutsioon 9. detsembrist 1686. a., et piibli eestikeelse tõlke aluseks tuleb võtta õndsas Lutheri piibel, seega selle tekst ja kirjaviis. Muidugi oli B. G. Forseliuse nõue ebamäärane ja selle teostamine seotud raskustega, sest ühiskirjakeele puudumisel ja üksikute murrete ning murrakute erinevusel oleks otsustada, missugune neist tuleb kirjakeele aluseks võtta. Arvatavasti B. G. Forselius ei mõtelnud nii kaugelt minna, vaid taotles kirjakeele lähendamist rahvakeelele. Kuid argument, et piibli tõlkimisel eesti keelde tuleb võtta aluseks ka saksakeelse piibli kirjaviis, on nüüdsele inimesele täiesti arusaamatu, sest mõlemad keeled on erineva struktuuriga. Aga tollal oli levinud arvamine keelte ühtsusest ja nende sõrsest ning sugulusest ladina keelega, mis on õigeks keeleks, nii et selle järgi tuleb orienteeruda. Erinevused aga tekkivad sellest, et inimesed kõnevad halvasti ja vigaselt, nii et nende keel ei saa olla eeskujuks, mida tuleb arvestada.

Eestimaa Konsistoorium otsustas B. G. Forseliuse ettepanekud eesti keele kirjaviisi parandamise alal tagasi lükata ja piibli tõlkimisel senise kirjaviisi juurde jääda. Uuenduste kõige ägedamaks vastaseks olis praost A. Heidrich. Tekkis terav võitlus uuendusettepanekute ümber, mis kestis aastaid. Kuna kirjakeele reformi küsimus seoti piibli tõlke küsimusega, tõmbus B. G. Forselius vaidlusest tagasi ja asus kogu energiaga koolide asu-

tamise ja õppetöö küsimuste lahendamisele, kus häid tulemusi saavutas. Kuigi Konsistoorium B.G.Forseliuse uuendused eesti kirjakeele alal kahtlaseks pidas ja tagasi lükkas, abistasid ametiasutused B.G.Forseliust koolide avamisel ja korraldamisel, suhtudes heatahtlikult tema üritustesse. Paljude pastori- te pooldamisel võeti B.G.Forseliuse lugemaõpetamise meetod koolides tarvitusele ja selle tõttu omandasid lapsed lugemis- oskuse palju kiiremini kui varem. Kahtlemata etendas siin suurt osa aabitsate keeles teostatud uuendused, mille tõttu nende keel lihtsam kirjaviisilt ja arusaadavam lastele. Rootsi ametiisikud ei seganud vahele tüliküsimusesse eesti kirjakee- le korraldamisel, sest neile oli keeleküsimus võõras, vaidluse lahendamine ei kuulunud nende kompetentsi, sellest ka nende kõikuv hoiak sel alal. Kuid koolide rajamine talupoegade las- tele oli Karl XI südame lähedal, siin leidis B.G.Forselius alati kindlat toetust. Arvestades suurt edu koolide asutamise ja korraldamise alal, määrati B.G.Forselius 1688.a. Estimaa ja Liivimaa maakoolide inspektoriks, kuid ei saanud sellele ameti- kohale asuda, sest hukkus laevaõnnetusel Rootsist tagasitule- kul. Age vaidlus eesti kirjakeele ortograafia küsimuste ümber vaibus, sest A. Heidrich suri 1692.a. Kuid B.G.Forseliuse ümber oli koondunud rida noori teolooge, kes eesti keele vastu huvi tundsid ja tõstatatud küsimusi edasi arendasid. Nende hulgas paistsid hiljem eriti silma Johann ja Andreas Hornung. Nii ei läinud B.G.Forseliuse püüded eesti keele ortograafia korral- damise alal kaduma, vaid mõjutasid tugevasti eesti keele järg- nevat arengut.⁴⁷⁾

B.G.Forseliuse aabitsad ilmusid mõlemas eesti põhimurdes. Kuid B.G.Forselius ise ei tundnud lõunaeeesti murret, vajadus lõunaeeestimurdelise aabitsa järele aga oli Tartu lähedal Piis- kopi mõisas asutatud koolmeistriteseminaris tungiv. Sellepärast tuli põhjaeeestimurdeline aabits ka lõunaeeestimurdes välja an-

47) "Selgub, et kui F.-e põhimõtted oleksid omal ajal vastu võetud, nagu Hornung oma grammatikas on teinud, siis oleksime juba ammu jõudnud oma 'vana kirjaviisini'." E.biogr.leks.I., lk.91. - A.Saareste, Piiblikeel ja rahvakeel. Tartu, 1940, lk.5.

da.A.Saareste arvates võis seda teha Adr.Virginus.Nüüd leitud tõendus selle väite kasuks B.G.Forseliuse kirjas piiskop Gerthile 28.juunist 1687,kus ta kirjutab,et Verginius noorem on Uue Testamendi tõlkes Pauluse asemel tarvitanud Pawel,mida aga B.G.Forselius tema oma sõnade järgi ei pooldanud ja aabitsas tarvitanud Paulus.Põhjaeestimurdelises aabitsas esineb tõepoolest nimevorm Paulus,lõunaeestimurdelises aga Pawel, mis kõneleb selle poolt,et lõunaeestimurdelise aabitsa redigeeris ja toimetas trükki Virginus.⁴⁸⁾

Säilinud B.G.Forseliuse aabitsad ilmusid 6 resp.10 a.pärast autori surma.See asjaolu on põhjustanud mitmesuguseid oletusi aabitsa saatuse üle enne neid väljaandeid.M.Lipp,kes toetub V.Reimani andmeile,arvas,et B.G.Forseliuse uus aabits ilmus umbes 1685.a.⁴⁹⁾ P.Viires peab aabitsate võimalikuks ilmumisaastaks 1687.a.⁵⁰⁾ A.Saareste aga arvas,et B.G.Forseliuse aabitsad ei saanud autori eluajal üldse ilmuda ja levisid ainult käsikirjas.Alles hiljem toimetanud aabitsad trükki superintendant Johann Fischer,kes heatahtlikult B.G.Forseliuse üritustesse suhtus,kuigi eesti keelt ei tundnud.Tal oli Riias oma trükikoda,mille tõttu aabitsate trükis avaldamine hõlbustus.⁵¹⁾ Kuid on andmeid,mis tõendavad aabitsate ilmumist B.G.Forseliuse elu ajal ja seda korduvates trükkides.Nimelt kõnelatakse Eestimaa Konsistooriumi aruandes Reduktsioonikomisjonile studioosus Forseliuse 2-3 korda trükis ilmunud aabitsast.⁵²⁾ Aruanne esitati 1.veebruari 1688.a.Selle põhjal väidab G.Wieselgren,et B.G.Forseliuse aabits ilmus esmakordselt 1686.a., sellele väljaandele järgnesid hiljem uustrükid.⁵³⁾ Tema seisukohata pooldab ka E.Siirak,kes arvab et B.G.Forseliuse eluajal ilmus veel vähemalt kaks trükki.⁵⁴⁾

48) "Nun hat Pastor Verginius der jüngere im N:Testament so iahn für iohannes und pawel für paulus drucken laszen;Aber das habe ich nie verlanget,weil ein Ehst wol iohannes und Paulus auszsprechen kan,wie ausz meinem ABCBuche zu ersehen,da Paulus und nicht Pawel gedruckt ist".G.Wieselgren,eelppol tsit.teos, lk.95.

49) M.Lipp,Kodumaa kiriku ja hariduse lugu.I.raamat.Jurjev, 1895, lk.231.

50) E.Biogr.leks.I, lk.92.

51) O.Sild,Eesti kirikulugu vanimast ajast olevikuni.Tartu, 1938, lk.173. - F.Puksov,Eesti raamatu arengulugu.Tallinn,1933, lk.53. - A.Buchholtz,Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1588-1888.Riga,1890,S.145-155.

52) ...Studioosus Forselius,"der auch mit seinem schon 2-3 mal umbgedruckten A.b.c.buch mit ihm (sc.Fischer) noch uneinig und streitig ist"G.Wieselgren,eelppol tsit.teos, lk.81.

53) G.Wieselgren,eelppol tsit.teos, lk.85.

54) Eesti kirjanduse ajalugu.I.kd.Tallinn,1965, lk.143.

Et B.G.Forseliuse aabitsad kummastki ainult üks eksemplar on säilinud, arvatakse sellest olenevat, et aabitsad Eestimaa Konsistooriumi nõudel konfiskeeriti (P.Viires, A.Saareste). Aabitsa Katekismuses oli Konsisteeriumi arvates tehtud muudatusi, mida üliohtlikeks loeti ja mis seoses vastuvõetamatute keeleuuendustega pidid Konsistooriumiseisukohalt olema küllaldaseks põhjuseks aabitsate käibelt kõrvaldamiseks. Sellepärast esitas Konsistoorium eespool mainitud arvamuses Kuninglikule Komisjonile B.G.Forseliuse aabitsate suhtes oma seisukoha, mis sisuliselt tähendas aabitsate konfiskeerimise ettepanekut⁵⁵⁾. Kuid Komisjon tunnistas esitatud arvamuse vastuvõetamatuks ja saatis materjalid Konsistooriumile tagasi, nõudes uut arvamust. Uus arvamus kordas endisi seisukohti, et keelelisi uuendusi pole vaja, esitades oma seisukohad Komisjonile kui enamuse seisukohad. Esitises aga polnud nähtavasti enam B.G.Forseliuse aabitsatest juttu. Seega tuleb järeldada, et need aabitsad jäid konfiskeerimata ja neid kasutati ulatuslikult ning edukalt koolides.

Et aabitsa katekismuse tekst halb on, seda püüti tõendada järgmise tsitaadiga aabitsa viimasest trükist: "da für oppattet keik pagganat lehret alle Heiden ist hineingerücket techtet Jüngrir machet zu Jünger". Sama passus kõlab 1694.a. väljaandes järgmiselt: "teh-ke jüng-riks keik pag-ga-nad" ja 1698.a. väljaandes "tek-ke jüng-ris kik pag-ga-nid"⁵⁶⁾. Seega tekib põhjendatult küsimus: kas säilinud aabitsaid ei ole keegi enne trükis avaldamist redigeerinud ja kes seda võis teha?

55) "Was die Aänderungen in dem Katechismus in dem neuen Abcbuch betrifft, so halten sie (sc. Dörpt-Ehstnische Pastoren) diese für höchst gefährlich, ... 'so geruhe doch die Königl. Commission dem Studioso Forselio ernstlich anzubefehlen, dasz Er die ausgestreute neueste Abcbücher wieder einfordere, gleichwie auch dem Königl. Consistorio ratione officij obliegen wird, dem gantzen Clero solches zu notificiren, dasz ein ieder, der ein Exemplar bekommen hat, ehists es ins Consistorium liefere'. G.Wieselgren, eelpool tsit.teos, lk.81 j.

56) G.Wieselgren, eelpool tsit.teos, lk.82. Seega oli kogu küsimuse hella kohta puudutatud, sest kartes sektide tekkimist, olid valitsusevõimud õige teksti suhtes väga nõudlikud ja tundlikud.

Mõlema aabitsa materjal ja selle ulatus on põhiliselt sama, vähemaid erinevusi aga esineb aabitsate struktuuris. Mõlemas on kasutatud veerimismeetodit, nagu seda oodatagi võib. See ka aabitsa struktuur vastab tolleaegsele tüübilisele aabitsale. Eriti selgelt ilmneb see põhjaeestimurdelises aabitsas.

Lugemaõpetamist alustatakse väikeste tähtede õpetamisega, kusjuures esmajoonel õpetati konsonante, see järgi vokaale. Konsonandid õpetati alfabeetilises järjekorras, neist on aga välja jäetud b, d, g, mis õpetati hiljem ühes neile vastavate tugevate häälikutega: t d, p b, k g. Vokaalide õpetamise järjekord aga erineb alfabeetilisest järjekorrast: e ä ö ü i a o u. Ka tähte h käsitleti hiljem, väljaspool alfabeetlist rida. Tähtede õpetamisele järgnesid tähtede ühendid, alguses koosseisus vokaal + konsonant, hiljem ümberpöörduvalt, konsonant + vokaal. Järjekord on seega kergemalt raskemale. Mõttetutele silpidele järgnes lugeharjutuseks sõnu, need on kõik ühesilbilised, koosnevad 3 ja 4 tähest nii, et esineb ainult üks vokaal. Diftongide õpetamise järgi on antud sõnu, kus esinevad pikad vokaalid; sel puhul on võetud hääldamiseks ka pikemaid, kuni 6 tähest koosnevaid sõnu. Kokkulugemise näitena on toodud kaks sõna, üks kahe-, teine nelja-, resp. viie-silbiline. Kokkulugema õpetati nii, et häädati algussilp, siis sellele järgnev silp ja lisati eelmisega ning hääldati mõlemad koos. Nii toimiti seni, kuni kogu sõna on õpitud hääldama. Kogu aabitsakursus oli paigutatud kahele leheküljele ja selle omandamise järgi asuti raske seotud teksti, katekismuse lugemisele. Lagemiku lõpus - nii võib lugemaõppimise otstarbel esitatud katekismust ja palveid nimetada - on antud gooti šriftis tähestik, mis koosneb majusklitest kolmes eri šriftis ja minusklitest ühes šriftis, kõik rööbiti üksteise all. Sellele järgneb 4 rida sõnu, mis koosnevad ühest vokaalist ja 3-4 konsonandist, nii algajale on neid sõnu üsna raske lugeda. Väärrib märkida, et tähestikus puudub lühike s; harjutussõnade alguses on sõnad ants, elts, eesnimed, mis lugemaõpetamisel tähtsat osa etendavad, kuid siin alles väga tagasihoidlikult esinevad. Aabitsa selles osas tutvustatakse ka ladina tähtedega, andes alfabeetilisest järjekorras majusklid ja minusklid, nende all aga gooti minusklid. Nii ei loobunud B.G. Forselius majusklite kasutamisest üldse, vaid tegi seda ainult aabitsakursuse ulatuses, soovides hõlbustada lugema õppimist ja lükates eema-

le hilisemale ajale majusklite kui alguses vähem tähtsate õppimise. Nüüdsetele aabitsate koostajaile ei ole see metoodiline võtte võõras, vaid leiab nende pooldamist ja kasutamist. Aabitsa kursuse lõpus õpiti tunda numbreid, alguses araabia, siis rooma numbreid.

Lõunaeeestimurdeline aabits erineb aabitsaosas tunduvalt põhjaeeestimurdelisest, kuid mitte materjali sisult, mis mõlemas sama, vaid paigutuselt. Selle tõttu lugemise õpetamine piidi lõunaeeestimurdelise aabitsa järgi kujunema teistsuguseks kui põhjaeeestimurdelise aabitsa järgi. Ka siin õpetati lugema veerimismeetodi järgi. Kohe aabitsaosas alguses on tähestik, kus majusklid antus kolmes eri šriftis, minusklid aga ühes. Säärane tähestik aga esines põhjaeeestimurdelise aabitsa lõpuosas, pärast lugemikku. Harjutussilpide valikus on tehtud mõnesuguseid muudatusi, nii on välja jäetud eesnimed (esineb küllans (hans?)), esineb lõunaeeestimurdelisi sõnu zirp, zink, kuigi täht z õpitud tähestikus puudub. Samuti puudub näide kokkulugemise kohta.

B.G.Forseliuse aabitsate tiraažide kohta puuduvad täpsemad andmed, kuid nähtavasti olid need küllalt kõrged, nii et jätkus kättele, nagu mõnest kirjast B.G.Forseliusele võib järeldada. Nii teatas praost Rauschett 15. mail 1688, et ta üksi pastor Schützile Tartus on saatnud umbes 100 aabitsat;⁵⁷⁾ edasi, Viljandi Jaani kiriku pastor Gerth teatas 14. jaanuaril 1688, et ta sai praost Freyerilt 18 aabitsat, a 1 weissen.⁵⁸⁾ Kui B.G.Forseliuse aabitsad kumbki ainult ühes eksemplaris on säilinud, siis selle põhjuseks on üldine aabitsate saatus, nad kulusid tarvitamisel ära, loeti ära ja neid ei peetud säilitamisvääriliseks. Sellepärast on aabitsad üldse haruldased, eriti vanemad.

Ülevaadet B.G.Forseliuse aabitsate ja lugemaõpetamise meetodite levikust võimaldavad kirjad ja aruanded, mis ta esitas piiskop Gerthile ja mis nüüd avaldatud G.Wieselgreni uurimuses B.G.Forseliuse kohta.⁵⁹⁾ Nii teatas B.G.Forselius piiskopile, et kirjutas 28. juunist 1687, et möödunud talvel 11 kõhalkonnas õpe-

57) G.Wieselgreni eelpool tsit.teos, lk.110;115.

58) G.Wieselgreni eelpool tsit.teos, lk.113.

59) G.Wieselgreni eelpool tsit.teos, lk.94 jj., 104 jj.

tasid tema õpilased tema meetodi järgi, nimelt Laiuse, Pilistvere, Põltsamaa, Kolga-Jaani, Tartu, Nõo, Puhja, Sangaste, Rõngu, Ötepää ja Kambja kihelkonnas. Tuleval talvel on lubanud 7 pastorit B.G.Forseliuse õpilasi ametisse võtta. Nagu tema poolt esitatud andmed näitavad, levisid B.G.Forseliuse aabits ja lugemaõpetamise meetod eeskätt Tartu ümbruses asetsevates kihelkondades, mis ka loomulik, sest asus ju tema poolt avatud koolmeistriteseminar Piiskpoi mõisas Tartu lähedal. Teated B.G.Forseliuse meetodi paremuste kohta võrreldes senisega olid nii silmapaistvad, nii et levisid kiiresti üle maa. B.G.Forselius kogus ka andmeid koolide avamise ja olukorra kohta; paljudes neis kasutati B.G.Forseliuse meetodit. Kõik need kihelkonnad, kust B.G.Forselius sai andmeid koolide kohta, kasutasid ka tema meetodeid. Kogutud andmeid aluseks võttes võib arvata, et tema aabitsad ja lugemaõpetamise meetodid levisid üldpeale mainitud 11 kihelkonna veel 31 kihelkonnas, seega võib väita, et B.G.Forseliuse aabitsad ja lugemaõpetamise meetodid levisid 42 kihelkonnas. Kui arvestada kihelkondade üldarvu 107, siis ulatus B.G.Forseliuse mõju kuni pooltesse kihelkondadesse. Mõju piirduis aga maakoolidega, mis allusid konsistooriumile. Linnade algkoolid aga allusid hoolekande osakonnale, kuhu ka vaeste eest hoolitsemine kuulus. Pole maidugi võimata, et ka linnades uusi aabitsaid ja uusi meetodeid kasutati, kuigi sellest tema kirjades juttu ei ole.

Mis puutub B.G.Forseliuse aabitsate ja lugemismeetodi efektiivsusse, siis andis nende kasutamine hämmastavaid tulemusi. Nii teatas Sangaste pastor ja praost Rauschertz: "ABC õppis enamik ühe tunni jooksul, 5 nädali pärast ei vajanud nad enam aabitsat ja 10 nädali pärast võisid nad kenasti lugeda!"⁶⁰⁾ Jõelähtme pastori Wilcken'i teatel ei läinud lugemaõpetamine nii kiirest, aga siiski märkda kiiremini kui vana meetodi järgi õpetades: "Muide pean ma seda mõõnma, et noor Marten õpetas oma õpilased kolme kuu kestel perfektselt lugema, kuna need, kes vana maneeeri järgi lugema õpetasid, selleks üle 7, ja 8 kuu kulutasid!"⁶¹⁾ Mitmedki pastoriid, kes seni vana lugemaõpetamise meetodit olid kasutanud, võtsid kasutusele uue kui efektiivsema.

60) G.Wieselgren, eelpool tsit.teos, lk.99

61) G.Wieselgren, eelpool tsit.teos, lk.108.

Et B.G.Forseliuse lugemaõpetamise meetod ja ühes sellega ka aabits kiiresti populaarseteks muutusid, ilmneb Jõelähtme pastori Wilckeni kirjast 2.juulil 1688: "Kuulsusest, mida temale (sc.Forseliusele) toonud väsimata hool kooliolude parandamise alal ja kergema õppeviisi tarvitusele võtmine talupoegade noorsoo hulgas kogu Liivimaal, ei saa vaikida ka meie Eestimaa, vaid peab tänuliku suu ja südamega tunnistama, et jumal teda imeviisil saatnud ja varustanud, et vaestele viletsatele inimestele troosti ja suurt armu kuulutada!"⁶²⁾

Tingimused, milles B.G.Forselius lugemaõpetamisel pidi töötama, olid väga rasked. Puudusid koolimajad ja nende ehitamine toimus mõisnike passiivsuse ja isegi vastuseisu tõttu väga aeglaselt. B.G.Forselius, kes andmeid koolimajade seisukorra kohta kogus, kirjutas 28.juunil 1687.a.piiskop Gerthile: "Koolitubadeks kasutatavat vanu pastoraate, köstrimaju ja rehetube (maju, kus vilja pekstakse)"⁶³⁾ Näib, et paljudel juhtudel just rehetuba kujunes paigaks, kus maalastele lugemist õpetati. Korduvalt mainivad pastorid, et nad oma rehetoa on andnud kasutada kui koolitoa.

Koolmeistrile, kelle ülesandeks oli lugemaõpetamine, erilist tasu selle eest ei makstud. Kui köstri ülesandeks oli ka lugemist õpetada, oli tema olukord parem ses mõttes, et tal oli maad, mille harimisega endale ülespidamist muretses. Koolmeistril seda võimalust ei olnud. "Õpetajate (sc.pastorite) aruannetest selgub, et koolmeistrid oma vaeva eest muud tasumist ei saa, kui prii korteri ja söögi ja sedagi paljalt talveks. Õpetajad annavad neile kirikumõisas, vahel ka kirikumõisa rehes korteri ja lasevad nad oma pereluas süüa!"⁶⁴⁾ Koolitöö alguseks oli küll novembri algus ette nähtud, kuid paljudel juhtudel koolitöö algus viibis: kord ei saadud lapsi õigeks ajaks kohale, sest kodus vajati nende tööjõudu, kord ei tulnud koolmeister õigel ajal kohale. Koolitöö lõpp oli enne ülestõusmise pühi, seega jäi õppeaeg üsna lühikeseks. "Koolmeister läks koju orjama, õpilased oma vanemate ehk omaste juure harilikule tööle"⁶⁵⁾

62) G.Wieselgren, eelpool tsit.teos, lk.107.

63) G.Wieselgren, eelpool tsit.teos, lk.94.

64) V.Reiman, Bengt Gottfried Forselius. - Eesti Üliõpilaste Seltsi Album. 3.leht. Tartu, 1895, lk.31.

65) V.Reiman, eespool tsit.teos, lk.42.

Vaatamata tõsistele raskustele, mis koolide asutamisel ja koolmeistrite palkamisel maal üles kerkisid, andsid valitsuse ja pastorige püüded tunnustusväärseid tulemusi lugemaõpetamise alal. Ka ilma koolideta ja koolmeistriteta olid pastorige pikema aja jooksul oma koguduse liikmetele, eriti aga noortele aabitsat õpetanud. Parematest õpilastest said köstrid või koolmeistrid, kes omakord omandatud teadmisi teistega jagasid. "Jõukamad talupojad eriti linnade ja linnakeste läheduses püüdsid oma lapsi juba tol ajal linnakoolidesse viia, ja peale linnade eesti elanikkonna on need koolid õige olulisteks teguriteks ka maarahva haridusliku tasapinna tõstmisel. Linnakoolide õpilasi paigutati sagedasti külakoolmeistriteks; väga sageli läksid linnakoolide kasvandikud maale taludele õpetajateks, et sellega endile sissetulekuid muretseda. Esineb ka juhtumeid, kus mõisades aadlilaste koduõpetajad, nende seas rühkesti üliõpilasi, mõisniku vastutulelikkuse tõttu õpetasid ka talulapsi. Kõik see kokku moodustas võrdlemisi laia aparatuuri, mille harud ulatusid igasse kolkagi ja mis seisis rahvahariduse teenistuses" (66). Kuid sellise hariduse levikul varitses oht, et selle omandajad oma rahvusest võõrduksid nn. kadakasakste hulka suurendasid. On aga ka teiselt poolt andmeid, mis kõnelevad lugemisoskuse suurest levikust rahva hulgas. Elavalt tõendab seda H. Stahli neljajärgulise "Hand- und Hauszbuch" - Käsi- ja koduraamatu levik. Teos ilmus 1632-1638 paralleelselt saksa ja eesti keeles, rahva sekka aga ta ei läinud. Kui teose hilisematest väljaannetest saksakeelne tekst välja jäeti, ilmus teosest alates 1656 aastast 17. sajandil veel 5 trükki, seega levis sellest rahva keskele 20 000 eksemplari. Et selle raamatu levikust selgemat pilti saada, tuleb arvestada selleaegset maarahva arvu. "Rootsi revisjonidest selgub, et 1638.-1641. a. koosnes Eesti ala maarahvast umbes 72 000 - 84 000 inimesest, kes moodustasid umbes 12 000 perekonda. Lahutame neist eesti rahvusse mittekuuluvad

66) O. Liiv, Lisandeid Eesti rahvakooli ajaloole 17. sajandi lõpul. Tartu, 1934, lk. 10. - O. Liiv, Rootsi aja kirjaoskuse kaudne mõju rahva elus, eriti suhtumises kirikusse. Teoses: Raamatu osa Eesti arengus. Toimet. D. Palgi. Tartu, 1935, lk. 41-50.

elanikud, keda oli tol ajal umbes 15%, siis võis eestlaste arv Rootsi aja alguses kõikuda 60 - 70 000 hinge vahel. Kuid vähemalt 1/3 neist kuulus sel ajal lõunaeesti-murdelistesse kihelkondadesse. Järelikult võidi Käsi- Koduraamatu kuut trükki levitada põhja-eesti murret kõnelevate eestlaste keskel nõnda, et igasse külasse tuli 5-6 leibkonda, s.o. ühe talu pererahva ja tema juurde kuuluvate vabadikkude kohta üks eksemplar.⁶⁷⁾ Lugemisoskuse suur levik oli saanud võimalikuks lisaks eespool nimetatud teguritele Forseliuse koolmeistriteseminarist tulnud 160 noore koolmeistri entusiasmi läbi⁶⁸⁾; aga nende tegevuse kõrval etendas tähtsat osa ema, kes pikkadel talveöhtudel oma töö kõrvalt peeru tule valgusel lastele tähti ja lugemist õpetas. Kõnealusel ajal on ema ülesanne eriti suur ja otsustava tähtsusega, sest koole on veel vähe ja nad hõlmavad ainult osa neist, keda tuleb lugema õpetada.

Kõigi loetletud püüete tulemusena saavutati rahva kõrge lugemisoskus, mis ei jäänud maha selleaegsest lugemisoskusest Rootsis ja Soomes, kuigi eesti rahva majanduslik ja õiguslik seisund oli hoopis raskem kui talurahva seisund eelmainitud maades. Vähene ilmuhud kirjandus levis kiiresti, kuigi oli peamiselt vaimuliku sisuga ja seega üldiselt vähe arusaadav. Kuid tõukeid kõlbeliste küsimuste süvenenud käsitlemiseks ja teiste eluküsimuste vaatlemiseks ja hindamiseks siiski saadi ka sellest vaimulikust kirjandusest. Seda aga ilmus väga kasinalt: 17.s. ilmus ainult 32 raamatut ja 7 brošüüri (8-32 lk).⁶⁹⁾

67) M. Kampmann, Eesti vanima vaimuliku kirjanduse kultuurilooline tähendus. Teoses: Raamatu osa Eesti arengus. Toimet. D. Palgi. Tartu, 1935, lk. 35.

68) Esimesed ja ainsad teated Forseliuse koolmeistriteseminari kohta leiduvad Kambja pastor A. Sutori kirjas resideerivale Liivimaa maanõunikule ja ülemkirikueestseisjale Kambja köster Ignat Jaagu kaitseks, kes oli õppinud Forseliuse koolmeistriteseminaris ja keda Palupera mõisa omanik v. Rennenkampf korduvalt ühes lastega kui selle mõisa päristalupoega tagasi nõudis. Kirja kirjutamise ajal 1734 elas veel 3 selle seminari kasvandikku, kaasa arvatud eelmainitud Kambja köster. A. Sutori kiri ühes valitsusnõuniku O. C. v. Richteri kirjaga on avaldatud ajakirjas Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands, hrg. von F. G. Bunge. 4. Bd. Dorpat, 1845, S. 105-110. Neid andmeid on korduvalt kasutatud, enamasti ilma allika nimetamiseta.

69) Eesti kirjanduse ajalugu. I. kd. Tallinn, 1965, lk. 510.

Lootusrikkad algatused lugemaõpetamise ja rahvahariduse lal 17.s.viimastel aastakümnetel ei saanud aga täielikult väl- ja areneda ega oodatavaid tulemusi anda, põhjendatult loodetav jäi tulemata. Suur näljahäda 1695.-1697.a-il pidurdas suurel määral ka hariduspüüdeid. Peatselt järgnes Põhjasõda, mille tagajärjel Eesti maa-ala Vene Riigiga liideti.

Eesti maa-ala siirdumine Vene Riigi koosseisu ei toonud esialgu lugemaõpetamise korraldusse suutemaid ja sügavamaid muudatusi. Uusikaupunki rahulepinguga 1721.a. jäeti kehtima ja säilitati kiriku- ja koolikord ja kõik, mis neist sõltus, samadele alustele, mis Rootsi valitsuse ajal oli olnud. Kuid maa oli majanduslikult raskesti rüüstatud, rahvahariduse alged suurel määral hävinenud. Mõisate reduktsioon tühistati ja rrigistatud mõisad anti endistele omanikele tagasi, maaomavalitsus, mis Rootsi ajal oli asendatud asehalduriga, taastati. Rüütelkonnad viisid vene võimude ees läbi oma privileegide kinnitamise ja said seega maa haldusküsimuste lahendamisel juhtiva positsiooni, mille tagajärjel võis oma poliitilist võimu edukalt laiendada ja süvendada, arvestades eeskätt oma seisuslikke huve. Et sõja tagajärjel maa ja majandus olid laastatud, oli peamine tähelepanu suunatud majanduse taastamisele ja mõisamajanduse ülesehitamisele. Kooliolude korraldamine jäi tagaplaanile ja lükati edasi kuni majanduse korrastamiseni. Tõsi küll, juba 1711.a. ilmus vene valitsuse korraldus koolide uuesti avamise kohta, mis aga täitmist ei leidnud: isegi linnades kulus aastakümneid, et koole enam-vähem korralikult käima panna.

Neis tingimustes läks koolide osa lugemaõpetamisel tugevasti tagasi ja pearõhk langes kodusele lugemaõpetamisele. Vormiliselt oli kirik kohustatud jälgima lugemaõpetamist ja hoolitsema katekismuse õppimise eest, aga nende nõuete teostamine olenes enam kui varem pastorite aktiivsusest: kui tema peamine tähelepanu oli suunatud oma heaolule ja kirikumõisa korraldamisele, jäid kohustused koguduseliikmete ja noorte vastu tagaplaanile.

Vene riigivõim jättis mõisnike ja talupoegade vaheliste suhete korraldamise paljude aastakümnete jooksul täies ulatuses kohalike rüütelkondade võimkonda, keeldudes järjekindlalt omalt poolt sellesse segamast. Rahvakool jäi edaspidigi seotuks kirikuga; kooliolude korraldamine kuulus konsistooriumi võimkonda, kuid erinevalt Rootsi ajast sai konsistoorium sõltuvaks rüü-

telkonnast.

Kuna rüütelkonnad vähest huvi talulaste hariduse, seega ka lugemisoskuse leviku vastu osutasid, võttis kirik selle küsimuse korraldamise enda kätte, nõudes Eestimaal 1735.a., Liivimaal 1739.a. peale, et noored inimesed lugeda oskaksid, kuid lugemaõpetamine jäi koduseks mureks või köstrikskooli ülesandeks. Kuid köstrikskooli peamiseks ülesandeks oli konfirmatsiooniks ettevalmistamine ja eeldas rohkem lugemissopekust, mis võimaldas iseiseisvat katekismuse õppimist. Peasuperintendi J.A. Zimmermanni ettepanekud Liivimaa maapäevale koolide asjus ei leidnud pooldamist; tema ettepanek, anda koolmeitsritele tagasi äravõetud maad ja asutada koolmeistrite ettevalmistamiseks seminar, ei leidnud samuti poolehoidu. Vennastekoguduse liikmed asutasid 1737.a. Volmaris seminari koolmeistrite ettevalmistamiseks, aga see töötas lühemat aega ega suutnud suuremat muutust koolikordusse, seega ka lugemissopekamisse tuua. Koolmeistri ülesanded kuulusid köstrikskooli kohustuste hulka. Talvet rändas ta mõisast mõisasse, talust talusse ja õpetas kogunenud lapsi, nii hästi kui suutis ja see võimalik oli. Mõnes köstrikskoolis korraldati vii-letsad kooliruumid, kuid need ei suutnud puudulikke koolilolusid tunduvalt parandada. Õppeaineteks olid aabitsakursus, lugemisoskuse omandamine, katekismus ja kirikulaul. Lugemisoskuse katekismuse teadmise kontroll toimus konfirmatsiooni ajal. Puudusid valitsusvõimude eeskirjad köstrikskoolis käimise sunduse kohta, lapsed elasid suures enamikus koolist kaugel, vanemad ei suutnud lapsi kooliajaks piisavalt toiduainetega varustada. Kõigil neil põhjusil oli õpilaste arv köstrikskoolides väike. Kui konfirmatsioonil selgus, et nõuetavad elementaarsed teadmised kristliku õpetuse alal puuduvad ja köstrikskoolis poldud käidud, eemaldati sääraseks lapsed konfirmatsioonist ja suunati kooli. Nii hoolditseti vähemalt konfirmatsiooniealiste, s.o. 16.-18.-aastaste poiste ja tütarlaste koolituse eest, noorematele aga võimaldati haridust väheste eranditega ainult üsna puudulikus koduõpetuses, mille tähtsaima osa moodustas lugemissopekamine.

Tollal, s.o. 18.s. esimesel poolel kasutada olnud aabitsatest on säilinud kolm, mis nüüd leiduvad Taani Kuningliku Raamatukogus Kopenhaagenis. Neist on kasutada fotokoopiaid, mis on järg-

70) Fotokoopiaid saatis O.A. Webermann, mida siin siira tänuga mainin. Samuti pälvib tõsist tänu Taani Kuningliku Raamatukogu töötaja G. Möller, kes saatis andmeid nende aabitsate kohta.

neva kirjelduse aluseks. Kuid koopia ei suuda asendada originaali, andes küll edasi teose sisu ja trükitehnolise vormistuse, aga mitte näit. paberi kvaliteeti, mis tähtis dateeringul ja poognate kokkukuuluvuse otsustamisel. Sellepärast ongi kirjelduse tulemused esialgsed ja võivad muutuda originaalide uurimise tagajärjel. Aabitsatest on üks köidetud eraldi, kaks aga kokku. Neist oli esimene saadetud Taani Kuningliku Raamatukogu poolt 1929. a. kevadel Tartusse, kus A. Saareste seda de visu kirjeldada võis;⁷¹⁾ kaks teist aabitsat leidis Taani Kuninglikus Raamatukogus 1928. a. suvel läti keeleteadlane J. Sehwers, kes ka B. G. Forseliuse säilinud aabitsatele sattus ja need päevavalgele tõi, kui ta Lundi Ülikooli raamatukogus samal suvel töötas. Neid aga ei õnnestunud A. Saarestel de visu kirjeldada ja ta piirdub ainult nende lühikese mainimisega.

Kõnealune eraldi köidetud aabits on 32-leheküljeline trükis, millel puudub tiitelleht, nagu kõikidel sellaegetel aabitsatel, seega puuduvad ka andmed trükise ilmumise koha ja aja kohta. Kataloogimisel on aabitsale raamatukogus tehtud konstrueeritud pealkiri, mis pisut erineb A. Saareste poolt antud pealkirjast ja kõlab järgmiselt: En estisk A. B. C., Catechismus og bønnebog (Eestikeelne aabits, katekismus ja palveraamat). Raamatukogu signatuur on 119-213. Aabits ilmus anonüümselt, kuid keeleliste andmete põhjal arvab A. Saareste, et aabitsa autoriks on J. Hornung ja ilmumisaajaks kas 17. s. lõppaastad või 18. s. esimene aastakümme. Aabitsa oli Taani Kuninglikule Raamatukogule muretsenud A. Pander, kes oli pärit Riist, sünd. 28. 2. 1890, surn. 24. 1. 1941. Kahjuks ei selgunud, kellelt ja millal see aabits raamatukogule hangiti. A. Pander määras omalt poolt aabitsa ilmumiskoha ja -aja: arvatavasti Tallinnas umbes 1700. Polnud enam võimalik selgitada, missugustel andmetel ta säärase otsustuse tegi, sellepärast tulebki piirduda tema andmete konstateerimisega, milles tulevased uurimised võivad maa-datusi tuua. Ilmumisaasta 1700 täpsustab A. Saareste dateeringut; ilmumiskoha määramisel tekitab mõnesugust kahtlust kuke pilt, mis hiljem kordub Riias trükitud eestikeelses aabitsas, millest tuleb juttu allpool.

Käsitletav aabits on põhjaeesti-murdeline ja paistab silma oma mahuga, mis on tunduvalt suurem kui aabitsail üldiselt

71) A. Saareste, Eestikeelsete kirjaliste mälestiste uudisleidudest. - Eesti keel, 8. aastakäik, 1929, lk. 66-67.

tol ajal. Teoses hõlmab aabits 4 lk., jäädes seega tavalise aabitsakursuse piiridesse. Alguses on antud kogu tähestik: majuskliid kahes eri šriftis, minuskliid ühes. Tähestiku järgi esitati araabia ja rooma numbrid. Edasi järgnesid kahel järgmisel leheküljel ülemises osas vastaklehekülgedel pahemal pool vokaalid, paremal pool konsonandid. Nähtavasti õpiti minuskliid nii üksteise järgi. Veerimissilbid on ühel leheküljel vokaal + konsonant, teisel ümberpööratud. On tehtud alfabeetilises järjekorras kõik kombinatsioonid ülaltoodud vormeli järgi. Järgmisel leheküljel esitatakse ühesilbilisi sõnu lugemisharjutuseks ja lõpus minuskliid alfabeetilises järjestuses. Veerimissilpide ja harjutussõnade alguses majuskleid ei ole. Aabitsakursusele järgneb katekismus, milles käsud on antud ilma M. Lutheri seletusteta. Tekst katekismuse ulatuses on silbitatud. Majuskliid on kasutatud tavalises mõttes sõnade alguses nüüdsete põhimõtete järgi. Katekismule järgnevad küsimused armulauale minejatele, pattude ülestunnistamise sõnad, mõned õpetused piiblist, laste kohustused, alamate kohustused ja palved. Viimasel leheküljel on puulõikes kujutatud suur kukk, kes parema jalaga hoiab keppi, näidates sellega raamatus olevatele nootidele ut, re, mi, fa, sol, la. Tagapool on näha kaks inimkujundit, eespool kaks noort kukke. Tuleb arvata, et teost ei kasutatud ainult aabitsana, vaid see leidis kasutamist ka konfirmatsiooni ajal ja köstriks, kus konfirmatsiooniks ette valmistati kui konfitmantide kodune ettevalmistus oli puudulik. Nii ei ole ju küsimused armulauale minejatele, piibli salmid nii suures ulatuses, alamate kohustused kuidagi viisi seotud lugemaõpetamisega, vaid ulatusid üle selle piiride.

Aabitsaid levitati tollal ka kirikuvisitatsioonidel,⁷²⁾ mil toimus laste lugemisoskuse ja katekismuse teadmise kontroll. Nii andis superintendent G. Skragge⁷³⁾ kirikuvisitatsioonil 1706. a. Saaremaal Karja kihelkonnas vastava hinna eest 15 aabit

72) Kirikuvisitatsioonide üle vt. lähemalt: O. Sild, Kirikuvisitatsioonid eestlaste maal vanemast ajast kuni olevikuni. Tartu, 1937. (Tartu Ülikooli toimetused kd. B 40). Koolide kohta on aga ülevaates vähe materjali.

73) A. Soom, Saaremaa kooliolud Põhjasõja ajal. - Ajalooline ajakiri 1929, lk. 124. Vt. ka sama autor koguteoses "Saaremaa I", lk. 214.

sat ja ühe katekismuse, kuna kohalik pastor võttis enda kätte levitamiseks 5 aabitsat ja 9 katekismust. Sel korral sai Jaani kogudus 10 aabitsat ja 5 katekismust. Aabitsa hinnaks oli 3 hõbeööri, katekismuse hinnaks 10 hõbeööri. Sama 1706. a. septembris teatas G. Skragge ringkirjaga pastoritele, et ta on tellinud suurema hulga aabitsaid, katekismusi ja lauluraamatuid, et neid kogudustele müümiseks laiali saata. Kõigi nende andmete põhjal võib arvata, et koolidel ja kodudel aabitsatest ja katekismustest puudust ei olnud. A. Soome teatel olid Karja ja Jaani kihelkonnas 1706. a. väljajagatud aabitsad ja katekismused trükitud Tallinnas Brendekeni juures.⁷⁴⁾ Pole võimata, et need olidki J. Hornungi koostatud aabitsad, millest üks eksemplar on säilinud Taani Kuninglikus Raamatukogus Kopenhaagenis, kuigi seda väidet ei saa andmete puudulikkuse tõttu lähemalt põhjendada. Kuid A. Soome väide ülalmainitud aabitsate ilmumispäiga kohta on siiski kaudseks väiteks selle poolt, et J. Hornungi aabits trükiti 1700. a. paigu Tallinnas Brendekeni trükikojas.

Seni käsitletud aabitsaraamatutes olid aabitsakursus ja katekismus kui lugemik (lugemaõpetamise seisukohast muidugi) üheks teoseks ühendatud, nii et moodustasid ühe terviku. Sellest ka nende nimetus "Aabits-katekismus". Katekismus on ilmunud ka eri teosena, ilma ~~katekismuse~~ aabitsata. Tekib loomulikult küsimus, kas ka aabitsaraamat on ilmunud eri teosena, ilma katekismusest. Aabitsate ülalmainitud levitamisel Saaremaal tehti vahet aabitsate ja katekismuste vahel, nimetades mõlemaid kui eri teoseid. Ka hinnas on suur erinevus: aabits maksis 3 hõbeööri, katekismus aga 10 hõbeööri. Toetudes Eestimaa Konsistooriumi arhiivis leiduvatele materjalidele Tallinna kirjastaja Jacob Johann Köhleri ja raamatuköitjate vahel 1745. a., kus kõneldakse aabitsatest ja katekismusest, arvab R. Põldmäe, et ka aabits on tollal ilmunud eri teosena.⁷⁵⁾ Varem ilmus aabits üksikutel lehtedel ja muidugi ei kadunud see avaldamisviis üleöö, vaid püsis mõnda aega aabitsaraamatute kõrval. Kuid 18. s.

74) A. Soom, Saaremaa haridusolud Põhjasõja ajal. - Ajalooline ajakiri 1929, lk. 124.

75) Eesti kirjanduse ajalugu. I. kd. Tallinn, 1965, lk. 185.

oli aabits lahutamata seotud katekismusega; aabitsaosa maht ei ületanud üldiselt 4 lk., millest vaevalt on otstarbekas kujundada eri teos. Pole säilinud ühtegi neist aabitsaist, mida G. Skragge 18. s. algul levitas, pole säilinud neidki, milledest selle sajandi keskel katekismuste kõrval kõneldakse. Aga üksikud juhud aabitsate levitamise kohta näitavad, et nende kogutiraažid ei olnud väikesed. Need väited lubavad küll kahelda aabitsaraamatute kui eriteoste ilmumises, kuid ei suuda kummutada seda väidet, mis seega peab jääma lõplikult lahendamata ja lahutiseks.

Peale ülalmainitud aabitsa leiduh Taani Kuninglikus Raamatu kogus Kopenhaagenis veel kaks eestikeelset aabitsat, milledele sattus 1928. a. suvel läti keeleteadlane J. Sehwers. A. Saareste mainib lühidalt nende olemasolu, sest tollal polnud võimalust nendega lähemalt tutvumiseks.⁷⁶⁾ Neistki on nüüd kasutada fotokoopiad, mis on järgneva kirjelduse aluseks. Mõlemad aabitsad on kokku köidetud ja kataloogitud ühise konstrueeritud pealkirja all: Estnisk ABC (Eestikeelne ABC). Ka raamatukogu signatuur on neil ühine: 167-1171. Esimesel kokkuköidetud aabitsal puuduvad ilmumiskoht ja -aeg, teisel on aga need antud ja leiduvad teose viimasel leheküljel. Neist nähtub, et see aabits ilmus Riias Samuel Lorentz Frölich'i juures 1741. a. A. Saarestel on ilmumisaastana märgitud 1791, mis on ilmne trükiviga.⁷⁷⁾ Mõlema aabitsa trükitehniline külg on ühesugune, sellepärast võib arvata, et ka esimene aabits ilmus Riias Frölich'i juures 1741. a. ümber.

Esimese aabitsa esimese lehekülje alumisele äärele on käitsi kirjutatud: Estnisch-Dörptisches A.B.C. Buch (Eesti tartu murde A.B.C. raamat). Kui see sissekirjutus oli mõeldud teose pealkirjaks, siis ei vasta ta teose sisule, sest aabitsas

76) A. Saareste, Eestikeelsete kirjaliste mälestiste uudisleidudest. - Eesti keel, 8. aastakäik, nr. 3-4, 1929, lk. 67.

77) Sel trükiveal põhjeneb J. Torgi väide 1791. a. ilmunud eestikeelsest aabitsast. Vt. J. Tork, Pilk meie kooliraamatu minevikku... Teoses: Raamatu osa Eesti arengus. Toimet. D. Palgi. Tartu, 1935, lk. 213. Samuel Lorentz Frölich'i poeg ja pärija Gottlob Christian suri 17. märtsil 1786. a. Tema tütar Catharina Elisabeth abiellus J. C. D. Mülleriga, kes sai kirjastuse omanikuks ja jätkas selle tegevust. Seega 1791 polnud enam Frölich'i kirjastust ega saanud ilmuda selle kirjastuse aabits. Vt. A. Buchholtz, Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1588-1888. Riga, 1890, s. 225.

tartu murde sugemeid ei leidu. Praegu vaevalt õnnestub sissekirjutuse autorit kindlaks teha, sest pole ju teada aabitsa saatus enne Taani Kuninglikku Raamatukokku saabumist.

Selles aabitsas on üldse 16 lk., neist aabitsaosa 4 lk., lühike katekismus 5 lk., patuõunnistuse sõnad 1 lk., palved 6 lk. Sõnad on kogu aabitsa ulatuses silbitatud. Lõpus puudub aabitsa traditsiooniline kukk.

Kõnealune aabits - nimetagem seda 1741-I - meenutab B.G. Forseliuse põhjääestimurdelist aabitsat. Nimelt kordab 1741-I täpselt B.G. Forseliuse põhjääestimurdelise aabitsa aabitsaosa selle alguses, kuid selle ette on paigutatud tähestik ja minuskolid, nagu need esinevad B.G. Forseliuse lõunaeestimurdelise aabitsa kahel esimesel leheküljel.⁷⁸⁾ Tähestikus 1741-I aabitsa alguses on üksikute trükitüüpide kuju erinev B.G. Forseliuse lõunaeestimurdelise aabitsa trükitüüpide kujust; trükiveana esineb "i" asemel "t"; 1741-I aabitsas puuduvad tähestikus tähed B, G, D, mis eri rühmas käsitletakse. Nagu B.G. Forseliuse põhjääestimurdelises aabitsas, nii ka 1741-I aabitsas puudub lühike s. Ladina tähestik, araabia ja rooma numbrid, mis esinevad B.G. Forseliuse põhjääestimurdelise aabitsa lõpus, puuduvad 1741-I aabitsas. Kuigi 1741-I aabitsa tähestikus puudub lühike s, esineb ta kohati tekstis silpide lõpus, aga mitte järjekindlalt, nii et mõnel leheküljel mõlemad s-i tähekujud silpide lõpus esinevad. Lugemistekstides 1741-I aabitsaraamatus majuskleid ei tarvitata, lausete ja pärisnimede algustäht on väike täht.

Võrreldes B.G. Forseliuse põhjääestimurdelise aabitsaga on 1741-I aabitsa lugemistekstis tehtud muudatusi. On parandatud üksikute sõnade õigekirja: hennast asemel ennast, inglid asemel inglid, aiga asemel aega, ütliis asemel ütles, taiwas, taiwane asemel taewas, taewane. Eitav vorm "ep pea", mis B.G. Forseliusel ainsana esineb, on 1741-I aabitsas suutemalt osalt asendatud vormiga "ei pea", aga seda pole tehtud järjekindlalt ja alati, nii et esinevad mõlemad vormid: "ei pea" 8 korda, "ep pea" 5 korda. Isikulõpu nõrgad häälikud b, d, mis B.G. Forseliusel järje-

78) On mõeldav, et see asjaolu võimaldaski selle aabitsa esimesele leheküljele kirjutada, et on tegemist tartu murde aabitsaga.

kindlalt läbi viidud, on muudetud tugevateks; näit. "et sinno kässi häästi käib" asemel "et sinno kässi häästi käip", "minno kässud piddavad" asemel "minno käsko piddavat". Kuid neid parandusi nagu teisigi õigekeelsuse alal ei ole tehtud järjekindlalt; leidub lehekülgi, kus mõlemad vormid esinevad. On huvitav märkida, kuidas sõna "meid" on parandatud vastupidiselt sellele, mis esineb B.G. Forseliuse põhjaeestimurdelises aabitsas: "nink ärra sada meit mitte kiusatusse sisse; ärranis päästa meid ärra kurjast" kõlab 1741-I aabitsas järgmiselt: "nink ärra sada meid mitte kiusatusse sisse / vaid päästa meit ärra kurjast". On raske ütelda, missugustest põhimõttest on parandamisel väljutud. Eksimusi partitiivi kasutamise vastu esineb mõlemas aabitsas. B.G. Forseliusel on pron. rel. ke: kennele; need vormid on jäänud 1741-I aabitsas, kuid kohati on ke asemel kes. Arvatav trükiviga "minno mütted" on parandatud "minno motted", kuid samuti arvatav trükiviga "sinno arma poja" on aga jäänud parandamata. Palves on kuninga nimetus kui uutes oludes ebakohane kustutatud. On arusaamata, kuidas usutunnistusest sõnad "pattude andeks andmist / se sinnase minno lihha ülles tousmist", nagu need esinevad B.G. Forseliuse põhjaeestimurdelises aabitsas, on hoopis välja jäänud. Lugemispalad on nii B.G. Forseliuse põhjaeestimurdelises, kui ka 1741-I aabitsas samad, kuid viimases on üksikute palade järjekorda muudetud, mõned lühemad palad on välja jäetud. Kuid võrreldes B.G. Forseliuse põhjaeestimurdelise aabitsaga on vaatamata muutustele säilinud 1741-I aabitsas selle põhiilme. Mõlemate aabitsate põgusagi võrdlemise alusel võib väita, et 1741-I aabits ei ole midagi muud, kui B.G. Forseliuse põhjaeestimurdelise aabitsa uus redigeeritud ja parandatud väljaanne, kusjuures mitte kõik parandused ei ole aabitsa uut väljaannet paremaks muutnud.

Selle aabitsate konvoluudi teise aabitsa-lühendatult 1741-I -II aabits - maht on 20 lk., millest aabits moodustab 3 lk., ülejäänud osa on katekismus, patu ülestunnistamise sõnad ja palved. Aabits algab tähestikuga, kus majusklid on antud kolmes eri šriftis, minusklid ühes. Tähestikus puuduvad b, d, d, lühike s, nendega tutvustatakse veerimissilpide õppimisel. Ladina tähestik ühes gooti minusklitega nende all, araabia ja rooma numbrid on esitatud aabitsa lõpus. Diakriitiliste märkidega

tähed ei ole eraldatud eri rühma tähestiku lõpul, nagu praegu, vaid esitatakse põhitähe järel, nagu seda tehti ja tehakse saksa keeles. Kui võrrelda 1741-II aabitsat B.G.Forseliuse lõunaeestimurdelise aabitsaga, siis tuleb konstateerida, et väline trükipilt on mõlemail ühesugune - 1741-II aabitsa trükkimisel kasutati samu trükitüüpe, mis B.G.Forseliuse lõunaeestimurdelise aabitsa trükkimisel. Sama tuleb ütelda ka 1741-I aabitsa kohta, mis trükiti samade tüüpidega kui B.G.Forseliuse põhjaeestimurdeline aabits. Aabitsaosa 1741-II aabitsa alguses on aga lühendatud 4 leheküljelt 2-le. Mõlemas aabitsas on tekst sama, isegi üksikud read enamasti ühtuvad. Parandatud on trükivigu, näit. "eesmänner patük" asemel "eesmänner pätük". Samuti on parandatud trükkija hooletuse või tähelepanematuset tõttu toimunud rea kordamine meieisa-palves.⁷⁹⁾ Võrdlemise tulemusena võib ütelda, et 1741-II aabits on B.G.Forseliuse lõunaeestimurdelise aabitsa uus parandatud, vähe muudetud väljaanne.

Nii ilmusid B.G.Forseliuse aabitsad veel poolsajandi möödumisel pärast autori surma. Arvatavasti trükiti neid ka selles ajavahemikus, kuigi neist ühtegi eksemplari ei ole säilinud. Sellega saab B.G.Forseliuse lühiaegne tegevus eesti rahvakooli rajamisel ja õppetöö korraldamisel hoopis suurema tähtsuse, sest aabitsate kaudu kestis tema metoodiliste ettepanekute mõju veel 18.s. esimesel poolel, mis näitab nende elujõudu. Aabitsad ei olnud vabad puudustest, mida nüüdsetest pedagoogilistest nõuetest leitakse selleaegsetes ja hilisemateski aabitsates. Neis väljuti rahva kõnekeelest ja hõlbustas tunduvalt lugemaõppimist.

Kirjanduses leidub andmeid selle kohta, et 1769.a. ilmunud eestikeelne aabits, millest ei ole aga säilinud ühtegi eksemplari.⁸⁰⁾ Teate tooja ei ole märkinud allikat, kust see teate pärineb.

Selle sajandi järgmine säilinud aabits ilmus 1786.a. Tallinnas Lindvorsi kirjastusel. Ainud teada olnud selle aabitsa eksemplar kuulus A.Seppeli isiklikku raamatukokku, kuid hävis

79) A.Saareste ja A.R.Cederberg, Valik eesti kirjakeele vane-
maid mälestisi a.1524-1739. Tartu, 1923-31, lk.249, rida 17-18.

80) J.Tork, Pilk meie kooliraamatu minevikku... Teoses: Raamatu
osa Eesti arengus. Toimet. D.Palgi. Tartu, 1935, lk.213.

sõjajärgsetel aastatel; sellest aabitsast on säilinud mikrofilm ja masinakirjaline koopia.⁸¹⁾ Aabitsa maht oli 16 lk., millest 4 lk. (3 esimest ja eelviimane lk.) moodustavad aabitsakursuse, kuna ülejäänud leheküljed sisaldavad katekismuse, palveid ja vaimuliku sisuga laulude tekste. Metoodiliselt ja sisuliselt see aabits ei erine eelmistest, aabitsaosas aga võib mõnda omapärast joont märkida. Pärast mõttetute silpide lugemist järgneb harjutuse eesmärgil alfabeetilises järjekorras ühesilbilisi sõnu; nõrkade konsonantide puhul aga vastavaid sõnu ei leidu, sellepärast jäid neil juhtudel mõtetud silbid. Aabitsa lõpus on lugemisharjutuseks (?) toodud alfabeetilises järjekorras eesnimesid, mõne tähe puhul kuni lo eesnime. Eesnimed toovad elustavat materjali igavatesse ja üksluisesse veerimisharjutustesse, aga mõtlema paneb nende paigutamine aabitsa lõppu, kui on juba lugema õpitud raskeid tekste. Muidugi ei ole võimata nende eesnimede lugemine pärast veerimisharjutusi, jättes seega vahele seotud teksti ja loobudes aabitsa õppimist selles järjekorras, nagu materjal trükitud. Mainitud aabitsas kasutatakse esmakordselt eesti aabitsa ajaloos eesnimesid lugemisharjutuse eesmärgil. Nüüdsetes aabitsates kasutatakse ulatuslikult eesnimesid lugemaõpetamisel aabitsakursuse alguses, aga mitte lõpul, nagu käsitletavas aabitsas. Ladina tähti tutvustatakse aabitsakursuse lõpus, kuid numbrid on välja jäetud. Igal leheküljel on teksti eel toodud tähestik, pahemapoolisel leheküljel väikesed, parempoolisel suured tähed, ilmselt selleks, et kergendada ja hõlbustada tähekujude meelespidamist. Lugemisharjutuste tekst on silbitatud katekismuse lõpuni, hiljem pole seda enam tehtud. Aabits on kirjutatud nn. vanas kirjaviisis, mis selleks ajaks oli välja kujunenud. Metoodiliselt jäi see aabits samadele alustele kui eelmisele, kasutades lugemaõpetamisel veerimismeetodit. Kuna siin leiti kogu traditsiooniline materjal, mida lugemaõpetamiseks vajati, leidis see aabits ulatuslikku kasutamist ja ilmus hiljem mitmes kordustrukis 1800, 1819, 1823, 1837 ja 1845. a.

81) Võimalike eksiarvamuste ja aabitsa asjata otsimiste ärahoidmiseks tuleb märkida, et H. Treumanni artikli "Trükinduse ja raamatu arheoloogiast" ajakirjas Keel ja kirjandus, 2. aastakäik, 1959, märkus lk. 568 põhjeneb selle aabitsa samale eksemplarile, mitte mõnele teisele.

Seni käsitletud aabitsad kasutasid veerimismeetodit, kuid puudus juhatus lugemaõpetajale selle teostamiseks. Muidugi puudus ka selle meetodi omapära esitus ja iseloomustus. Meetodi küsimuse pidi seega lugemaõpetaja lahendama, kes siin võis toimida lihtsalt, võttes läbi aabitsas antud materjali ja korrates seda seni, kui see on selge, s.o. kui seda suudeti veatult üles ütelda. Selles olukorras ei tõusnudki üles meetodi küsimus, õppeprotsess läks edasi näivalt kindlaks kujunenud rada. Siin astus edasi suure sammu eesti kirjamees O.W. Masing, kes oma rahvahariduse töös ei unustanud selle algust, lugemaõppimist. Tema sulest ilmus kaks aabitsat ja juhatus lugemaõpetajale.⁸²⁾ Juba teoste välimus erines senistest aabitsatest - neil olid tiitellehed, mis sisaldavad teose pealkirja ja ilmumisaandmed; senised aabitsad olid ilmunud anepigraafiliste teostena. Autor avaldas need teosed oma nime all, tuues selle esimeses aabitsas eessõna lõpul, teistel aga juba tiitellehel. See-ga võttis ta aabitsate koostamist kui tõsiselt loovat tööd, millel on iseseisev väärtus.

Aabitsate ja rahvakooli õpikute⁸³⁾ koostamise peamiseks ajendajaks olid valgustuseaja ideed, mis O.W. Masing omandas õpingutel Halle Ülikoolis 1782-86. Oli ju Halle Ülikool valgustuse kants, kust need ideed kõikidele vaimuelu aladele tungisid ja neid mõjutasid. Valgustus (saksa keeles Aufklärung) on oma olemuselt pedagoogiline mõiste, mis kujunes Saksamaal, kus ta sai ka oma nime; teised maad ja rahvad tõlkisid selle oma keelde. Valgustus tähendas inimese kõlbelis-vaimset haridust mõistuse selgitamise, läbivalgustamise, korrastamise ja laiendamise

82) ABD ehk Luggemise-Ramat Lastele kes tahavad luggema õppida. Tartolinnas, trükkitud ja müa M.G. Grensiusse jures 1795. Autori nime Otto Willem Masing esineb eessõna lõpul.

Täieline ABD-Ramat, kust makele luggemist õiete õppida, mis Otto Willem Masing väljaandnud. Tartus 1823. Trükkitud Schünmanni jures.

Õppetuse kuidas neid luggemise lehti kassuga prukida mis Otto Willem Masing väljaandnud. Tartus 1821. Schünmanni kirjadega.

83) O.W. Masinu tegevust õpperaamatute väljaandmisel valgustab L. Anwelt artiklis: O.W. Masing pankroti lävel, mis ilmus ajakirjas "Keel ja kirjandus" 9. aastakäik 1966, lk. 657-662.

teel, kusjuures mõistus inimese hariv ja vormiv jõud. Kõiki üritusi sel alal kandis sügav usk inimõistusse, mis suudab lahendada omal jõul kõik küsimused, vajamata mingisuguste üleloomulikkude jõudude abi. Mõistuse abil saadud teadmiste arv kasvab ja selles ongi inimesoo progress. Kes aga tahavad inimesoo progressi soodustada, selle ülesandeks on seega inimese hariduse ja kasvatuse taotlemine. Valgustuseaja silmapaistvamad esindajad nägidki selles oma eesmärgi, tunnetades hariduse levikus oma elu ajaloolist mõtet. Haridus ja kasvatus olid neile universaalseteks ravivahenditeks, mis päästavad inimesed kõikidest maapealsetest hädadest, alates majanduslikust viletsusest ja lõpetades usuliste lahkeliiddega, mis vaenu ja viha inimeste vahel tekitasid. Kõige teravam konflikt ja kõige ägedam võitlus kujunes valgustuseaja ideede ja usu ning kiriku vahel.

O.W. Masingu "ABD ehk Luggemise-Ramat Lastele", mis ilmus Tartus 1795.a., on 36 leheküljeline 8° teos. Ligi kolmandiku aabitsa mahust hõlmab sissejuhatus "Armad Lapsevannemad", milles antakse pedagoogilisi ja metoodilisi juhiseid lastevannematele, kes selle aabitsa järgi oma lapsi lugemaõpetavad. Juhiste eesmärgiks on kergendada laste vaeva lugemaõppimisel ja hõlbustada aabitsakursuse omandamist. Ärgu sunnitagu lapsi lugema karistuse ähvardusel, ärgu lastagu last liiga kaua järjest lugeda, ärgu asutagu lugema kui lapsel mänguhoog, ärgu karistatagu mõne üleastumisel lugema sundimisega. Need olid tulusad nõuanded, mis olid välja kasvanud valgustuseaja ideedest, kus taotleti lugupidamist lapse vastu ja õpetamisel tema omapära arvestamist. Nõuanded lugemaõpetamisel esitatakse allpool ühes teiste töödega selle kohta.

Aabitsakursus on lühike, kõigest 3 lk. Selles esitatakse väikesed ja suured tähed gooti kirjas alfabeetilises järjekorras, väikesed ja suured kirjutustähed antiikvas, veerimisharjutusi esiti gooti, siis antiikva kirjas. Selle järgu asutakse kohe raske teksti lugemisele: "Mõnned Oppetussed, mis sünnib kokkoluggeda", mida on samuti ligi 3 lk. Olgu neist õpetustest toodud paar näidet: "Tar-kus-se hak-ka-tus on Jum-ma-lat kart-ma. Är-ra ot-si ki-tust rie-te pär-rast. Kad-de-dus ja vih-ha lüh-hen-da-vad el-lo-päe-vad, ja tüh-hi mur-ret-se-min-ne teeb van-naks en-ne ae-ga."

Aabitsa vaimuliku osa moodustavad kümme käsku, meie-isa palve ja mõned palved seotud kõnes. Käsud on ilma M. Lutheri seletusteta. Tekst on kuni 24. lk. silbitatud, aabitsa lõpposa tekst on silbitamata.

Vaimulikule osale järgneb 8 lühikest jutukest lugemiseks. Olgu siin nimetatud mõne jutukese pealkiri: "Kes ükskord valletanud, sedda ei ussuta mitte ennam", "Kes teisele üllekohhut teeb, sadab ennesele kurja", "Üllekohtsest varrast ei olle siggidust". Kõik jutukesed on didaktilise sisuga. Laste süütegudele ja keelust üleastumisele järgneb raske loomulik karistus, mis seega paratamatult järgneb süüteoale. Aga karistus ei vastanud süüteo raskusele, vaid oli alati ränk, et igal juhul juba algusest peale lapsed säärastest tegudest eemale hirmutada. Viimasena jutustatakse lugu, mis peab demonstreerima tuba-ka suitsetamise kahju lastele. Nii on aabitsas vaimulik osa redutseeritud minimumini, põhitoonina jääb kõlama kõlbelise kasvatuse põhimõte, mis usulise momendi kõrvale surub.

Aabitsa lõpus esitatakse numbrid ja õpetatakse arvude lugemist; viimasena tuuakse ükskordühe tabel, mis siitpeale esineb peaaegu kõikides 19. s. ja 20. s. esimesel veerandil ilmunud aabitsates. Ükskordüks õieti ei kuulugi aabitsakursusse, mille ülesandeks on ju lugemaõpetamine, ükskordüks aga ei ole sellega kuidagi viisi seotud. Aabitsakursus aga laienes sellega, aabitsajüngrite elu muutus raskemaks. Ükskordühe võtmine aabitsakursusse õigustus sellega, et ühes lugemaõpetamisega taheti anda muidki elementaarseid, igapäevases elus vajalikke teadmisi. Kui alghariduse ulatus laienes ja õppekavva võeti rehendus, siis oli ükskordühe õppimine põhilisemaid raskemaid ja tõsisemaid ülesandeid. Kahtlemata soodustas see rehkenduse õpimist, kui lapsed juba kodus, enne kooli tulekut olid ükskordühe pähe õppinud.

O. W. Masing oli veendunud veerimismeetodi pooldaja. "Verimine on luggemise põhhi. Et marahvas verrimisega toime ei tule, siis ei lähe ka luggemine hästi!"⁸⁴⁾ "Verimine on luggemise põhi. Kes

84) Õppetudus kuidas neid luggemise lehti kassuga prukida mis Otto Willem Masing väljaandnud. Tartus 1821, lk. 8.

õieti ei mõista verida, ei sa ialgi õieti luggeda".⁸⁵⁾ Sellepärast on ka lugemaõpetaja esimene ja põhiline ülesanne lapsi veerimata õpetada. Kui tähed on selgeks õpitud, võetakse kahest, kolmest ja neljast tähest koosnevaid silpe ning harjutatakse neid seni, kuni lapsed neid selgesti, peatamata ja ladusasti lugeda suudavad. Ärgu asutagu enne kokkulugemisele, kui veerimine on täiesti selge. Kui veerimine on selge, asutakse kokkulugemisele, lastes lapsi sõnu veerimata lugeda. Et veerimist kinnitada, on otstarbekas vahetevahel lastele anda mõni sõna ka peast veerida. Kindlaks põhimõtteks tuleb siin pidada, mitte enne edasi minna, kui antud osa on täiesti kindlasti ära õpitud.

Et hõlbustada lugemaõppimist, avaldas O.W. Masing 1821.a. seinatabelite kujul Lugemisse lehed, kokku 38 tükki, mis on liikuv aabits nüüdses tähenduses. Nende kasutamiseks lugemaõpetamisel andis O.W. Masing üksikasjaliku juhendi teoses "Õppetuskuida neid luggemisse lehti kassuga prukida", mis olid määratud eeskätt koolidele. Kuigi lehed üldist tunnustust leidsid ja lugemaõpetamisel kasulikeks, otstarbekateks tunnistati, levisid nad väga visalt - Eestimaa kubermangus ainult 3 eks. Leiti, et nad on liiga kallid; autori arvates aga polnud võimalik nende hinda alandada, Et võimaldada neid kõikidel kasutada, trükiti tabeleid ka harlikul paberil odavama hinnaga, kuid nähtavasti ei soodustanud seegi tunduvalt levikut; ka üksikute tähtede komplektid ei toonud siin parandust. Küllap peamiseks põhjuseks visal levikul oli menetluse uudsus, mille tõttu tabelid lugemaõpetajate hulgas kohe tunnustust ei leidnud. Traditsiooni inertsus oli tugevam kui metoodilise uuenduse jõud ja viimane jäi alla. Liikuva aabitsa põhimõtte jääbki unarusse ja alles sajandi lõpul tehakse tagasihoidlikke ettepanekuid selle kasutusele võtmiseks. Nüüdsel ajal ei saa ükski lugemaõpetaja läbi liikuva aabitsata, tuleb imestada, millist vaeva tuli näha, et see ilmselt otstarbekas õppevahend üldist tunnustust ja kasutusele võtmist leiaks.

Väärrib rõhutamist, et O.W. Masing juba lugemaõpetamisel pööras tähelepanu ilmekale lugemisele, asjaolu, mida nii sageli

85) Täieline ABD-Ramat, kust makele luggemist õiete õppida, lk.32.

unustatakse. Sellepärast peab lugemine juba alguses olema otse rääkimine omast peast selge keele ja targa meelega. Lugemine ei tohi kujuneda pörisemiseks, inisemiseks või nutulooks, kus sõnu lihtsalt kokku veetakse. Siin ei tule kiirustada ega venitada, vaid mõistlikult teise inimese sõnadega kõnelda. Eriti tuleb ~~xi~~ palatalisatsiooni silmas pidada, mille O.W. Masing arvas vokaalides olevat ja mida ta soovitas märkida punktiga vastava tähe all. Teatavasti võttis O.W. Masing tarvitusele õ tähe, kuid esimeses aabitsas "ABD ehk Luggemise-Ramat Lastele" see täht veel ei esine, aga teises aabitsas "Täieline ABD-Ramat, kust makele luggemist õiete õppida" on ta tähestikku sisse viidud, hääldadeseda nii nagu hobust ajades õõ hüütakse. Juba lugemaõpetamisel tuleb nõrgad ja tugevad häälikud vastavalt hääldada; samuti tuleb diftongide selget hääldamist taotleda. Lugemisharjutused võetakse läbi üksikult iga lapsega, siis 2-3 lapsega ja lõpuks kooris. Vigade esinemisel katkestatakse lugemine ja eksijad pannakse veerima.

Lugemaõpetamisel soovitab O.W. Masing kasutada õpilaste isetegevust ja need võimalikult palju õppeprotsessi kaasa tõmmata: veerimisel ütleb üks laps ühe tähe, teine teise, kokku loeb kolmas, samuti talitatakse ka kokkulugemisel. Nii leitakse lastele tegevust, nad ei saa teha vallatusi ega tüdine õppimisest.

Õpetajate või tollal nimetatud koolmeistrite ettevalmistus oli halb ja O.W. Masing küsib põhjendatult: "kas pime võib pimedale teed näidata? Koolmeistrite ettevalmistamine seminaris aga viibis, sellepärast tuli hoolitseda, kuidas antud olukorras õpetööd elustada ja lapse sellesse kaasa tõmmata. Siin soovitab O.W. Masing terasemaid, rohkem edasijõudnud õpilasi rakendada mahajäänute õpetamisele. Sellest loodetakse suurt kasu kogu koolile, sest kõik on tööle rakendatud, keegi ei seisa jõude ega tegevuseta ning ei tuku nurgas, oodates, mil koolmeister teda ette kutsub vastama. Lapsed õpivad rõõmuga ja jõuavad ka hästi edasi. Liikuva aabitsaga töötades soovitatakse juba siis kasutada võtet, mis praegu väga levinud: antud sõnale ühe või teise tähe juurde lisamine, nagu arv + k on karv, arv + s on sarv. Paremate õpilaste rakendamine nõrgemate õpilaste järelaitamisel toimus Bell-Lancasteri meetodi mõjul, mis sel ajal väga levinud oli, selle leviku juurde meil tuleb allpool tagasi tulla.

Mis O.W.Masingu aabitsaid eelmistest eraldab, on see, et neis ka kirjutama õpetati. Aabitsa "ABD ehk Luggemise-Ramat Lastele" eessõnas üteldakse selle kohta: "Ka ollen minna kirjutuse tähet, ja monned luggemised kirjutuse põhkstavidega selle pissikese ramato sisse pannud, et teie lapsed, ehk monni suur innimenngi teie seast voiks sedda, mis kirjutud on, ennese käe peal lugema õppida. Sest mailm lähheb ikke päivast päivani tarkemaks ja meie peame keik tännoga õppima, mis läbbi meie tarkemaks, parremaks ja moistlikumaks sada voime". Põhjenduse taga peituvad valgustuseajastu ideed, aga needki mõisnikud, kes valgustuseaja ideid pooldasid, leidsid, et talupoegadele ei tule kirjutamiskust õpetada sel põhjusel, et nad võivad siis ise endile passe välja kirjutama hakata.

O.W.Masing avaldas trükis kaks aabitsat, vahe nende ilmumise vahel on pisut üle veerandsajandi. Metoodiliselt nende vahel erinevusi ei ole: nii ühes kui teises on kasutatud veerimismetodit ja see meetod on ka hilisemas aabitsas antud kasutamishendis üksikasjalikku käsitlemist leidnud. Kuid esitatud lugemismaterjalis on erinevus väga suur: lühikesed didaktilised lugemispalad on välja jäetud ja nende asemele on võetud piibli salmid. On laiendatud vaimulikku osa, nii et see hõlmab katekismuse selle tavalises ulatuses viis peatükki. Kuigi veerimismetod jäi, laiendati aga seda ja töötati üksikasjalikumalt välja, nii et võrreldes esimese aabitsaga 1795.a-st on nüüd aabitsakursus märksa ulatuslikum ja laiem. Muudatuste põhjuseks on äge reaktsioon, mis eriti pärast 1815.a. sõlmitud Püha Liitu võimule tuli. Muutunud olukorda pidi ka O.W.Masing arvestama, kui tahtis oma aabitsat levitada. Siingi oli temal elavalt silmi ees Tartu prof. Hezeli lugu, kes valgustuseaja vaimus tehtud Uue Testamendi tõlke pärast kaotas eksegeetika loengud, reaktsiooni süvenemisel aga kõik loengud üldse.

Kui O.W.Masing aktiivselt koolikirjanduse soetamise alal tegutses, tegi ta seda lootuses, et 1819.a. talupoegade seaduses Liivimaa kohta kehtestatud §§ koolikorralduse kohta toovad uut elu koolikoludess ja tähendavad siin tõusu. Kuid koolilolude tunduv paranemine siiski ei järgnenud seaduse kehtestamisele. Juba varem, 1803.a. oli Tartu Ülikooli juurde loodud koolikomisjon, kuid selle kompetents piirdus ainult linnades asuva-

te koolidega, kuna maakoolid jäid konsistooriumi ja rüütelkon-
na alluvusse. Liivimaa Ülemkonsistooriumi memorandumis, koosta-
11. okt. 1805 peasuperintendenti K.G. Sonntagi poolt, on üteldud:
"Ülikool võib asutada oma kooles kui palju vajalikuks peab,
maakoolid aga peavad jääma ~~kõ~~hemkonsistooriumi alluvusse".⁸⁶⁾

Bell-Lancasteri vastastikuse õpetamise meetod, mis 19. s.
esimesel poolel ulatuslikku kasutamist leidis, mevis eesti koo-
lides väga tagasihoidlikult. On ainult üksikuid andmeid selle
meetodi rakendamise kohta algõpetuses, seega ka lugemaõpetami-
sel. Et see meetod O.W. Masingule tättav oli ja ta seda soovi-
tas, sellest oli juba eespool juttu. Prof. K.F. Burdach teab ju-
tustada oma Tartu-aja mälestustes, et Roth olevat Kanepi koo-
lis ise leiutanud Bell-Lancasteri meetodi, sellest midagi tead-
mata.⁸⁷⁾ Ambla pastor Glanström asutas 1822. a. paigu omas kiriku-
mõisas kooli, kus Bell-Lancasteri meetodit eesti koolis proo-
vis. Koolis kasutati heade tulemustega seinatabeleid-lugemis-
lehti: lapsed õppisid kolme kuu jooksul lugema ja paljud isegi
kirjutama.⁸⁸⁾ Kuid need olid ja jäid üksikuteks katseteks, kooli-
olusid nad tunduvalt ei muutnud.

Võrreldes 18. sajandiga tõusis 19. sajandil kiiresti trükis
ilmunud aabitsate arv. 19. s. esimesel poolel nad metoodiliselt
ega lugemismaterjalilt uut ei pakkunud, välja arvatud mõned
üksikud, mis lugemisõppimise vaeva püüdsid vähendada. Nimelt
olid aabitsa üksikud osad: tähtede õppimine, veerimine ja seo-
tud teksti lugemine üksteisest isoleeritud, üleminek veerimi-
selt lugemispaladele toimus järsku, veerimine ei suutnud luge-
misprotsessi küllaldaselt ette valmistada. Sellepärast kestis
lugemaõpetamine kaua aega: O.W. Masing võis oma 1795. a. ilmunud
aabitsa eessõnas ütelda: "teie leiate siis et kahhe asta pär-
rast laps jo kanikeste loeb". Mõnesuguste uuenduste tõttu tu-
leb mainida Halliste pastori koostatud aabitsat "Uus ABD ja

86) Tsit. A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahr-
hundert. I. Bd. Berlin, 1899, S. 385.

87) K.F. Burdach, Rückblick auf mein Leben. Leipzig, 1848. S. 238.

88) H. Speer, Das Bauernschulwesen im Gouvernement Estland vom
Ende des achtzehnten Jahrhunderts bis zur Russifizierung. Tar-
tu, 1936, S. 108.

Luggemisse-Ramat", ilmunud Pärnus Marquardti kirjastusel 1811. Teose kogumaht on 132 lk., selles aabitsakursus lk. 7-28. Sissejuhatuses, mis saksa keeles kirjutatud, iseloomustatakse eesti laste lugemaõpetamist järgmiselt: "Kes teab, kuidas eesti lapsi veerima ja lugema õpetatakse, see ei imesta, et paljud neist sugugi lugeda ei oska või alles hilja sellega algust teevad, vaid palju enam peab imestama, et selle absurdse meetodiga on siiski võimalik teatava lugemisoskuse ni jöuda". Sellepärast tuleb lugemaõpetamist kergendada, parandades meetodeid. Varemates aabitsates üleminek tähtede õppimiselt üle veerimise teksti lugemiskatsele toimus kiiresti, ettevalmitav aste lugemisele oli väga puudulik. Berg asetabki pearaskuse lugemisharjutustele, mis on järjestatud suureneva raskuse järgi. Nende koostamisel on autor toimunud küllalt leidlikult, mõttetu silpe ei esine üldse, mis siis ja hiljemgi oli harukordne nähtus. Ulatuslik ja mitmekülgne lugemik annab kasulikku lugemist maarahvale, propageerides kartulite ja viljapuude kasvatamist, mesilastepidamist, rõugete panemist; esitatud palade hulgas leidub loodusloolise ja maateadusliku sisuga materjale. Sel kujul oli teos lugemaõppijale liig mahukas, suurem osa lugemikust võib kasutamist leida alles palju hiljem, kui lugemaõppija täiskasvanuks on saanud ja iseseisvat elu algab. Koolmeister aga leidis selles materjalis maarahva hulgas töötamiseks, et kasulike teadmiste leviku teel selle elutaset tõsta ja parandada. Teose I. osast ilmus äratrükk eri teosena pealkirjaga: "ABD-ramat. Sure Tartu-linna ramato-kohto loaga. Perno-linnas 1814. Trükkitud Gottardi Markwardi jures". Teose maht 40 lk.

Halliste pastor Karl Ernst Berg koostas ja avaldas trükis aabitsa "Uus ABD ja Luggemisse-Ramat", mis ilmus 1811. a. Pärnus Markquardt'i kirjastusel. Teose aabitsaosa ilmus ka eri teosena pealkirjaga ~~"Uus ABD-ramat"~~ sama kirjastaja väljaandel 1814. a. Teose sissejuhatavas osas arvustas autor teravalt tollal levinud veerimismeetodit, nimetades seda otse pööraseks ja imestades, et eestlased isegi selle kasutamisel on mõnesugust lugemisoskust omandanud. Aabitsa pealkiri "Uus ABD" on õigustatud, sest selles on tehtud riidametoodilisi uuendusi, kuigi veerimismeetod on säilitatud. Aga mõttetute veerimissilpide osa on võrreldes teiste selleaegsete aabitsatega väga lühike, ainult 1 lk. Selle eest on aga erilist tähelepanu pööratud lugemisharjutustele, kus sõnad valitud ja järjestatud raskuse kasvavas astmestikus, kusjuures autor on siin osutanud suurt leidlikkust. Uuenduseks oli ka aabitsast katekismuse, selle traditsioonilise ja seni alatise aabitsaosa, väljajätmine, mis tähendas suurt murrangut selleaegses aabitsaõpetuses. Katekismuse asemel on aga antud salme Siiraki tarkuse-raamatust, millel on kõlbeline sisu ja millest saadakse ning õpitakse elutarkust. Katekismuse asendamine toimus valgustuseaja ideestiku mõjul, kus teravalt rünnati ilmutususkku, asendades seda mõistuse-usuga. Et M. Lutheri Väike katekismus väga kokkusurutud sõnastusega oli ja sellepärast seletust vajab ning vaatamata sellele siiski kohati tumedaks ja arusaamatuks jäi sellest oli juttu juba eespool. Kuid M. Lutheri autoriteet oli nii võimas, et selle mõjul raskustele ei pööratud tähelepanu, nõuti katekismuse teadmist, olenemata arusaamisest. Et Väike katekismus ei ole sobiv kui aabitsale järgnev esimene lektuur, oli selge valgustuseaja pedagoogidele. Selle ajastu silmapaistvaim ja suurim pedagoog Chr. G. Salzmann esitab oma teoses "Konrad Kieffer" loo, kus selgesti ilmneb autori suhtumise katekismuse õpetamisse lastele. Lugu ise kõlab järgmiselt.

"Poiss tundis sellest (s.o. katekismusest) ülisuurt rõõmu, avas raamatu ja luges valju häälega: Missugune on ^{uu} k^{uu} käsk? sa ei pea abielu rikkuma?

Isa, ütles ta, kuidas toimitakse siis, kui abielu rikutakse?

Seda ma ei tea, vastasin ma. Küsi seda tädilt.

Tädi, ütles ta, kas sa siis tead, kuidas abielu rikutakse?

Et kõiki asju teada, vastas ta, selleks oled sa veel liig noor.

Siis läka ta ema juurde ja palus seletada, kuidas abielu rikutakse, sai aga sama lühivastuse. Siis hakkas ta ulguma ja ütles: Mis kasu on mul raamatust, kui ma sellest aru ei saa? Kui ma siiski teada saaks, kuidas abielu rikutakse!

Ma nägin nüüd päris selgesti, et katekismus pole sugugi kohane lugemikuks nii õrnadele lastele (õrnas lapseeas). Mul polnud seega edasi muud midagi teha, kui katekismus jällegi sobival viisil teema käest ära võtta!

Et kujunenud aabitsaraamatut oli raske muuta ja asendada ajakohasemaga, seda näitavad aabitsa-rahutused Saksamaal. Wormsis ilmus 1776. a. "ABC-veerimis- ja lugemisraamat", mis koosnes lo pagineerimata lehest: kolm esimest sisaldasid tähti, silpe ja sõnu, ülejäänud kõlbelisi jutustusi proosas, kirikulaulu, kaks lühilaulu jumalakartuse ja vagaduse kasust ja ükskordühe, katekismus puudus. Aabits tekitas rahva hulgas suurt ärevust, sest selles nähti isaisade usu teotamist ja ohustamist. Vürst põgenes maalt, korra jalule seadmiseks kutsuti kohale sõjaväe osad, aabitsa tarvitusele võtmisest loobuti. Aabitsasõda olevat 60 000 kuldnat maksma läinud. Sääraseid aabitsarahutusi esines Saksamaal hiljemgi veel: Hessenis (1804) ja Brandenburgis isegi 19. s. 30-ais aastais. Sääraseid kurioosseid sündmusi nüüdse inimese seisukojalt muidugi meil siiski ei esinenud. Bergi aabits aga leidis hiljemgi pooldajaid ja väikeste muudatustega trükiti teda korduvalt 19. sajandil, kuid ilma autori nime nimetamata. Siiraki tarkuse-raamat leidis valgustuseaja ideedest mõjutatud pastorite hulgas elavat pooldamist - 40-ais aastais 19. s. avaldas selle trükis Laiuse pastor Jannau - levitamiseks leerilasatele.

) Chr. G. Salzmann, Conrad Kiefer oder Anweisung zu einer vernünftigen Erziehung der Kinder. Ein Buch fürs Volk. Schnepfenthal, 1796. S. 144-145.

) ABC-Buchstabier-, und Lesebuch zum Gebrauch in den protestantischen Schule für fürstlich Nassau-Weilbergischen Lande auf gnädigsten Befehl herausgegeben... Worms, 1776.

Kui siinkohal eraldi mainitakse 16-leheküljelist anepigraafilist aabitsat "Aaäbd...", mille viimasel leheküljel on kuke pilt, selle all trükiloa daatum 23.aug.1823 ja ilmuniskoht ja kirjastaja nime: "Pernos trükitud Kottart Markwardi kirjadega", siis ei tehta seda aabitsa, vaid autori pärast. Kuigi aabits ilmus anonüümselt, arvatakse J.H.Rosenplänter selle autor olevat.⁸⁹

89) A.Muinaste, Pärnu trükikoda XIX sajandil ja tema raamatutoodang.-Teoses: Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teel. VI.kd., Tallinn, 1969, lk.21.

-77-

Aabits kui niisugune mingit huvi ei paku, on tegemist tavalise aabits-katekismusega, kus lugemisoskust veerimismeetodiga õpetada püüakse.

Lugemaõpetamisel on kindlasti juurdunud veerimismeetod, mis domineerib kuni 19.s.70-ni aastateni. Ei tule ühtegi meetodit, mis selle ainuvalitsust kuidagi kõigutada suudaks, ei tehta ka parandusi selles, et aabitsatarkuse omandamist lihtsustada ja kergendada. Ei saa kuidagi viisi väita, et lugemaõpetamisega kõik korras on ja siin saavutustega võib rahul olla. Leidub märkmeid, et olukord sel alal on hoopis, lugemiskuse üldine tase pole kaugeltki rahuldav. Kooliolude parane mine oli küll mõningaid edusamme teinud, koolivõrk oli tihenenud, koolmeistrite ettevalmistust korraldatud, kuid kõik need abinõud rahuldust ei toonud. Maarahvas oli pääsenud pärisorjust, kuid selle asemele oli tulnud teoorjus, mis maarahva olukorda kergemaks ei teinud. Lugemaõppimine jäi ikka edasi kodu ülesandeks ja lasus ema õlul, kes pikkadel talveõhtudel lastele aabitsatarkuse kätte õpetas. "Veerima õpetavad lapsed reegli-päraselt kodus emad, õed või tädid, harvematel juhtudel kool. Kui A-B-C-raamat on läbi võetud, tuleb järjekorras lauluraamat. Lugemine toimub laulvas toonis ja harva mõnesuguse arusaamisega, - see on puht mehaaniline protsess. Sellest johtubki, et kui isegi täiskasvanutele küsimusi esitada enim lauldavate kirikulaulude kohta, mida nad sageli kuulnud, laulnud ja lugenud ning isegi peast teavad, neile täiesti arusaamatud on. Eestimaal leitakse väga harva talupoegi, kes lugeda ei oska, kuid arusaamisega loevad üldiselt vähesed. Sellepärast oleks rahvakooli peamine ülesanne, võimestada lapsi mõtleavaks lugemiseks. Mis aga veerimeetodi näol olukorras on, on kirjutamine. Üksikutes koolides õpivad lapsed hädavaevalt tähti järgi maalima.⁹⁰⁾ Kooli lugemikuks ja õpikuteks on katekismus, lauluraamat ja Uus Testament, seega vaimulik kirjandus. Liialdatakse usuõpetusega, mis on kahjulik. Lastele tuleks õpetada üldkasulikke teadmisi ja selleks koostada lugemik - soov, mille paarkümmend aastat hiljem C.R.Jakobson suurepäraselt lahendas.

90) Einige Worte über den gegenwärtigen Zustand der Volksschulen in Estland.-Das Inland 1862, Sp.441.

Koduse õpetuse ja kooli küsimused olid korduvalt Eestimaa sinoditel 19.s.40.-des aastates arutusel. Mõned leidsid, et koduse õpetuse aine ja meetod väga puudulikud, vaimutapva mehhaanilise etteütlemise ja päheõppimise asemele peaks tulema arusaamisega lugemine ja kirjutamine. Oli aga ka neid, kes leidsid, et üldiselt pooldasid kodust õpetust, sest ema on laste parim õpetajanna. Sellepärast tuleks valitsuse korraldustega koduse õpetuse taset parandada. Oli aga ka neid, kes hoiatasid selle eest, et talupoegi liiga palju õpetada: nende ülesanne on põldu harida ja selle juures nii-kui-nii unustatakse õppitu; peagi võib kirik liigse tarkuse all kannatada. Piisab sellest, kui õpetada usuõpetust, lugemist, pisut peast arvutamist ja ainult soovi korral kirjutamist, kusjuures õigekiri polegi tähtis. Jäi kõlama nõue, et koolmeister peab eeskätt olema kristlik kasvataja, muu tarkus polegi nii tähtis.⁹¹⁾

Veel 1862.a. väideti Eestimaa sinodil, et rahvakool on kirikukool, mille peamiseks ülesandeks on lugemaõpetamine. Lugemaõpetamisel tuleb kasutada seinatabeleid; tuleb koostada ja kasutamisele võtta hea lugemik, mis sisaldaks piiblilood, Vanast ja Uuest Testamendist, mõned rahvapärased jutukesed ja kõige vajalikumat loodusloost. Tähtsaima osa selles lugemikus moodustavad piiblilood. Koolis aga tuleb ka õpetada rehkendust, looduslugu ja terviseõpetust ning teha kehalisi harjutusi. Siingi leidsid neid, kes kategooriliselt väitsid, et talupoegadekoolid, s.o. eesti laste jaoks määratud maakoolid alghariduse saamiseks on konfirmatsiooni eelkoolid, sellepärast tuleb neis õpetada ainult lugemist, katekismust, piiblilugusid ja laulmist, mõteldi sellega muidugi kirikulaulu.⁹²⁾

Koolide inspekteerimine kuulus pastorite kohustuste hulka ja sel eesmärgil külastasid nad tavaliselt kord aastas, harilikult enne õppeaasta lõppu (nõu) kihelkonnas asuvaid kooli. On säilinud anekdootiline jutustus sellest, kuidas Põltsamaa pastor Hörschelmann (pastor 1838-1853) ühte oma kihelkonna kooli revideeris. Hörschelmanni iseloomustuseks tuleb tähendada, et ta

91) Lähemalt selle kohta vt. H. Speer, Das Bauernschulwesen im Gouvernement Estland. Tartu, 1936, S. 195. 197.

92) Synode des Estländ. Consistorial-Bezirks vom 17.-24. Juni 1862.-Das Inland 1862, Sp. 609-612.

oli silmapaistev muusikaharrastaja ja püüdis parandada oma kihelkonna kooliolusid. Kõige selle juures jäi ta aga siiski pastoriiks ja kirikhärraks. "Kord tuli ta ühte külakooli oma kihelkonnas revideerima. Revideerimisel küsis ta ühelt selle kooli õpilaselt tütarlapselt, et mis on igavene? Tütarlaps ei osanud sellele ebamäärasele küsimusele vastata ja vaikis, mis muutis vaimuliku revidendi närviliseks. Kärsitult võttis ta laualt lambi, näitis seda tütarlapsele ja küsis, et kas see on igavene? Tütarlaps vastas kohmakalt, et jah. Seepeale andis hingekarjane tütarlapsele käega kõrvakiilu ja viskas lambi põrandale puruks; ise seejuures üteldes, et noh kas on nüüd igavene. Tütarlaps ehmatas sellest väga ja hakkas nutma, suutmata enam midagi revidendile vastata." ⁹³⁾ Küsimus iseloomustab selleaegset rahvakooli õpetust, mis oli täiesti kiriku ja usu mõju all; aga ta näitab ühzaegu, et säärane õpetus oli väga kaugel laste arusaamadest ja laste maailmast. Mis koolis esitati, õpiti pähe ja üteldi küsimistel üles; sisuliselt aga jäi õpitu võõraks ja üldiselt unustati peatselt, kui küsimise kartus oli möödunud.

Koduse õpetuse tase ei muutunud palju ka 19. s. lõppaastakümneil: traditsioonilise meetodiga õpetati lugemist ja selle järgi mehaaniliselt katekismus. Olukord halvenes isegi selles mõttes, et lastevanemad kodust õpetust enam tõsiselt ei võtnud, püüdes lugemaõpetamise koolmeistri ja kooli hoolde jätta. ⁹⁴⁾

Neist aabitsatest, mis ilmusid 19. s. 30.-60. aastais, väärivad tähelepanu järgmised:

ABD-ramat. Tartu, Schünmann, 1839. Trükiluba 30. nov. 1835.

ABD-ramat. Tartu, Laakmann, 1849.

ABD-ramat. T. llinn, Gressel, 1860.

ABD-ramat. Karow, 1865.

Vaatamata mõnede väikestele muudatustele on nende aabitsate põhistruktuur sama. Püsib veerimismeetod, milles ei ole tehtud parandusi. Kõikide mainitud aabitsa ühine joon seisab

93) J. Roos, Põlvest põlve. Märkmeid, pärimusi ja mälestusi ühe taluga seoses. I. kd. Käsikiri Tartus F. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumis. Lk. 266 j.

94) C. Raedlein, Liivimaa rahvakooli ja iseäranis Pärnu kreisi maakoolide ajalugu. Tartu, 1887, lk. 19, 46.

selles, et neis puudub täielikult katekismus. Lugemispaladeks on ulatuslikult toodud õpetussõnu Siiraki raamatust, kus otse ja ilmselt väljendatud usuline mõte puudub. Selles asjaolus võib näha valgustuseaja mõtete hilist kajastust kirikule kahjutul kujul. Miks aabitsa eri trükid eri kirjastusel ilmusid, kes on aabitsa autor ja kes üksikuid trükke trükiks ette valmistas, polnud võimalik kindlaks teha. Tõsi küll, ainult teine mainituist oli trükitud H. Laakmanni kulu ja kirjadega, teised aga ainult nende trükkali kirjadega. Sellest järgneb, et ainult H. Laakmann kandis selle aabitsa kirjastusega ühenduses olevad kulud ja trükkis aabitsa oma trükikojas; teised aga trükkisid aabitsad oma trükikodades, kulud aga pidi kandma tellija, mida aga polnud võimalik selgitada. H. Laakmann tegi kirjastatava aabitsa kohta oma kirjastus-raamatusse järgmise sissekande: "ABD-Ramat, autor peasuperintendent Sonntag, antud 1848 Heimthali hra v. Sieversi poolt kirjastamiseks ja trükiks. Suurus 8° Maksab 8 kop. hõb. Trükiarv 1000, levik väike, kuigi pidavat olema parim ABD-raamat!"⁹⁵⁾ Märkusest ei selgu, kas v. Sievers esitas aabitsas käsikirjas või trükituna uueks trükiks. Sel ajal H. Laakmann teisi aabitsaid ei trükinud, sellepärast on võimalik, et märkus käib eelmainitud aabitsa kohta. Sel puhul on jällegi küsimus, miks H. Laakmann hilisematest trükkidest loobus? Võib ju olla, et põhjuseks oli aabitsa halb minek, mis ei meelitanud uue trüki avaldamist. Sisuliselt ei ole Sonntagi autorsus käesoleval juhul võimata: ta oli õppinud 1784-88 Leipzigi usuteadust ega jäänud puudutamata valgustuseaja ideedest, enne pastori kutsele siirdumist tegutses Rias 1788-92 Toomkooli ja 1793 a-st sealse Lütseumi rektorina, järelilikult polnud talle pedagoogilised mõtted võõrad. Tal on teeneid eesti rahvakooli korraldamisel. Ka Kõrgema vaimulikuna pooldas ta teoloogilist ratsionalismi, millega antud aabits on hästi kooskõlas.

Võitluses vana ja uue kirjaviisi vahel leidsid uue kirjavii si pooldajad, et uus kirjaviis tuleb koolidesse viia, millega tal oleks võit kindlustatud, sest kooli lõpetanud hakkavad elus uut kirjaviisi tarvitama. Esimeseks sammuks oli siin uues kirjaviisis aabitsate koostamine. Esimese sammu astus siin

95) H. Laakmann, Verlags-Conto 1839-1880. Käsikiri F. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumis. Lk. 56.

C.Reinthal oma Tartu-murdelise aabitsaga:"Tartõ maa-keele Abits,kost latse võiva tävveste lugemist opi.Tarto,1845". Teoses esineb esmakordselt aabitsa nimetus aabitsaraamatu pealkirjas.Kaks aastakümnet hiljem koostas F.R.Kreutzwald aabitsa uue kirjaviisi propageerimiseks:"Uus Tallinna maa-keele ABD ja lugemise raamat lastele.Tartu,1863".Aabitsast ilmus järgmisel aastal uustrükk,mis aga arvatavasti on eelmine trükk,millele valmistati uus tiitelleht,et nii seisma jäänud eksemplarid turustada.Aabits ilmus anonüümselt H.Laakmanni kirjastusel,kes selle kohta kirjutas oma kirjastuse-~~raamatus~~: "Võrus eluneva Dr.Kreutzwaldi Uus Tallinna maakeele ABD ja lugemise ramat lastele trükiti 1863.a. 1000 eksemplaris.Dr.K. honorari ei saanud.1 poog.kõidetud kõvade kaantega 5 kop.hõb. (Nõrk minek)).⁹⁶⁾ Aabitsad uue kirjaviisi levikut märgatavalt ei mõjutanud.⁹⁷⁾

Koolmeitrite ettevalmitusel püsis veerimismeetod kaua põhilise meetodina.Puuduvad andmed selle kohta,missugust meetodit soovitati Tartu Õpetajate Seminaris,aga see ei suutnud kaugeutki rahuldada koolide nõudeid.Sellepärast võidi koolmeistri eksamid õiendada ka kohalikus koolikomisjonis,kus kohalik pastor eksamineeris".Eksamiaineteks olid:lugemine,kusjuures eksamineeritav peab tõendama,et ta ise mitte ainult hästi loeb (eesti keeles mõlemates murretes- niihästi Tartu,kui ka Tallinn-eesti murdes),vaid et ta suudab õpetada õiget veerimist (või häälimist)(richtiges Buchstabiren (oder Lautiren)) ja sõnade tähendust küsida.⁹⁸⁾ Teised ained praegu selle töö suhtes huvi ei paku.Need nõudmised kehtisid Liivimaal.Palju sellest ei erinenud nõudmised,mis Eestimaal lugemaõpetamise alal koolmeistri ametisse soovijate eksamitel esitati."Kes koolmeitriks tahhab hakkata,selle käest pärritakse vähhemalt, 1) Et ta selget verimist ja ramatu luggemist oskab õpetada ja laste käest ka nõuda,et arru annavad sest,mis loevad".⁹⁹⁾ Siingi

96) H.Laakmann,Verlags-Conto 1839-1880.Käsikiri F.R.Kreutzwaldi ~~Kim~~.Kirjandusmuuseumis,Lk.57.

97) A.Kask,Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles.Tallinn,1958,lk.146.

98) A.Bulmerincq,Livländisches Landschulwesen.-Das Inland, 1862,Sp.265.

99) Seadmissed ma-kolide pärrast Tallinna-maal.Tallinn,1867.

pole vajadust teiste eksamiainete juures peatuda. Et veerimist lugemaõpetamise meetodina esimesel kohal nimetatakse, sai ta seadusliku sanktsiooni; mõne teise meetodi kasutamist võidi ka mitte lubada.

Eesti rahvakooli olukorda lugemaõpetamise suhtes veerimis-meetodi abil isemoomustab ilmekalt asjaolu, et Preisimaal keelati korraldusega 15. okt. 1872 koolides veerimismeetodi kasutamine, mis vaatamata teravale kriitikale nii kaua oli domineeriva meetodina koolides lugemaõpetamisel valitsenud. Oli ju siingi paremaid meetodeid leiutatud, mis lugemaõppimist kergendasid, kuid koolmeistrite halva ettevalmistuse tõttu varematal asjadel ei jõudnud nad koolidesse; uusi meetodeid propageeriti suure vaimustusega, aga kui tulemused ei vastanud oodatuile, tekkis nende vastu umbusk. Vaevalt kaotatigi Preisimaal selle valitsuse korraldusega ühe päevagani kaua juurdunud meetod, aga edasi ei saanud see meetod enam legaalselt eksisteerida. Meiegi algkooli ajaloos kuulduv otse uskumatuna teade, et veel käesoleva sajandi 30.-40.-des aastates ühes Tallinna koolis veerimismeetodit kasutati.¹⁰⁰⁾

Enne kui veerimismeetodi kriitikale asuda, on otstarbekas selle meetodi olemust lühidalt meenutada. Mitte ilma põhjenduse ta loetakse veerimismeetodit vanimaks enim levinud lugemaõpetamise meetodiks. Lugemaõpetamisel väljutakse tähest ja õpitakse ära selle nime. Tähtedele järgneb silpide lugemine, mis koostatud kahest, kolmest või rohkemast tähest. Kui laps oskab silpe veerida, asutakse üksikute sõnade ja alguses lühemate, hiljem pikemate lausete lugemisele. Kui tähtede nimed on õpitud, siis laps ütleb a b, õpetaja ütleb ette ab, laps kordab a b ab. Kui see on pähe õpitud kordamiste piisava arvu läbi, teab aabitsaõppija, et a b annab ab. Nii tehakse ka kõigi teiste tähtedega. Pikemate sõnade lugemine võib toimuda järgmiselt. Nii võib sõna lugema veerida järgmiselt: el u - lu, ge - lug, e - luge, m - lugem, a - lugema. Aga võib ka nii toimida: el u - lu, ge - lug, ge e - luge, e em - lugem, em a - lugema. Või nii: el u - lu, ge e - ge, em a - ma - lugema. Suuri raskusi esineb siis, kui on tegemist kaksikkomsonandiga, näit. nukk - en u ka ka

100) U. Nigul, Mõtlevaks inimeseks kujunemisest. - Horisont 1970, nr. 3, lk. 14.

seega enukaka, või pall - pe a el el, seega peaelel. Et esimesel juhul enukaka tuleb kokku lugeda nukk, teisel juhul peaelel aga pall, on väikesel lugemaõppijal raske taibata. On selge, et lugemaõppimine oli väga vaevaline toiming, mis aastaid kestis, ja siiski oli lugemisoskus küsitav. Juba enne Preisimaad keelati Saksimaal veerimismeetodi kasutamine koolides 1785. a. Mis lugemaõppimise selle meetodi järgi raskeks teeb, on diskrepants tähe nime ja hääliku vahel, mille tõttu sõna kokkulugemisel esineb häälikuid, mis aga ära jääma peavad. Selle tõttu tähe nimed kujunevad lugemisel takistavaks teguriteks. Et vaata-mata raskustele veerimismeetod kaua domineeris, ^{oleneb} ~~saksa~~ selles, et ei eristatud küllalt teravalt tähe nominaalset ja foneetilist tähendust. Ka ei peetud lugemaõppimist nii tähtsaks, et tasuks selle parandamisega vaeva näha. Veerimismeetodi kaitsjad väitsid, et selle meetodiga luuakse kindlad alused õigekirja õpetamisele: sõna tähtede nimede sagedase kordamisega õpitakse ära sõna koosseis, nii et õigekirjas tähtede vahelejätmisi ei esine. Küllaldane kordamine jätab meelde üksikud tähed, nii et ka nende valesti kirjutamist üldiselt ette ei tule. Kuid see õigustamispuud oli liiga kerge, et tasakaalustada neid raskusi, mis sellest lugemaõpetamisel tekkivad. Veerimismeetodi tõeline kriitika algas alles siis, kui nähti selle mehaanilist, vaimusuretavat laadi ja hakati arvestama lapse huve ning otsima lapsepärasteid õpetamismeetodeid. See sündis 18. s. teisel poolel ja filantropinistidel on teeneid lugemimaõpetamise meetodite parandamisel, kuigi siin põhiraskusi veel naiivselt ja kergelt käsitleti. Aga veerimismeetodi terav, kohati salvav kriitika tuli filantropinistide poolt.

Filantropinisti J. H. Campe sõnad: "Näib, et meie esivanemad kogu oma teravmeelsuse kasutasid selleks, et iseenesest lihtsat ja kergelt lugemiskunsti keeruliseks ja sellega võimalikult raskeks teha" on ilmselt suunatud tollal domineeriva veerimismeetodi vastu. Kuid vaevalt on keegi veerimismeetodit teravamini arvustanud, kui S. Heinicke (1729-1790), kes asutas 1778 Leipzgis esimese saksa kurtummadekooli. "Juutide ja nõidade inkvisitsioonid, katk ja kallid ajad, piinamised, veiste taudid, ebausk verevalamine ja kõik pahed, mille vastu meie litaanias palume, ei ole inimeste hulgas nii palju kahju ja õnnetusi tekitanud,

kui kirjeldamatu veerimispahe:ükski teine pole kunagi nii kaua kestnud;ja ainult pärispatuga võib teda võrrelda!¹⁰¹⁾

Filantropinistid tegid mitmesuguseid katseid tähtede õppimise hõlbustamiseks:mängude kasutamine ja küpsetatud tähed, mis pärast ära õppimist ära süüa lubati,pidid tähtede õppimise vaeva ja piina leevendama.18.s.keskel soovitatakse konsonantidele juurde lisada lühike e;siit on ainult samm sellele uuendusele,et võtta esimeseks lugemisüksuseks tähe asemel silp.Sel põhimõttel arendatud lugemaõpetamise meetodit nimetatakse süllabeerimismeetodiks.Pestalozzi ja veelgi selgemini püüdis süllabeerimisega Campe veerimismeetodi puudusi kõrvaldada.Kui silbi asemel veelgi suuremast üksusest,näit.sõnast väljuti,kujunes sõnameetod.Mitmesugused parandused ja uuendused veerimismeetodi juures ei andnud tõhusaid tulemusi,sest püsis veerimismeetodi põhiviga - püüti tähtede nimede kasutamist säilitada.Olukord muutus põhjalikult alles siis,kui loobuti tähtede nimede tarvitamisest,kui nominaalse meetodi asemele võeti foneetiline meetod.

Veerimismeetodit ei ole eesti koolis sõnaselgelt vastava korraldusega keelatud,kuid vähemalt vormiline lõpp tuli sellele varsti pärast kõikide koolide allutamist rahvahariduse ministriumile (1885.a.).Arutades aabitsa "Uus A.B.D.Raamat. Esimeseks õppimiseks õige-ristiusu lastele.Tartus 1878" tarvitusele võtmist koolis,otsustas Tartu õpperingkonna kuraatori nõukogu:"Mainitud aabits on koostatud lugemaõpetamise vana veerimismeetodi järgi,mitte aga nüüdses pedagoogikas tunnustatud häälikumeetodi kohaselt.Sellepärast arvab kuraatori nõukogu,et mainitud aabits ei vääri heakskiitu".(Tsirkuljarõ po Derptskom učebnomu okrug 1889 god.Riga,1889,str.65-66).See-ga oli koolide administratsioon väljendanud oma eitava seisukoha veerimismeetodi suhtes ja pooldanud häälikumeetodit.Tähtsat osa häälikumeetodi tutvustamisel ja levitamisel ning juurutamisel praktikasse etendas Tartu Õpetajateseminar:paremate aabitsate ja uuemate lugemaõpetamise metoodiliste juhendite autorid olid selle seminari endised kasvandikud ja selles oma pedagoogilise ettevalmistuse saanud.Vene pedagoogikas ja koolis levinud häälikumeetod tungis eesti koolidesse ja hakkas lugemaõpetamise metoodikat mõjutama.

101) S.Heinicke,Ueber alte und neue Lehrarten unter den Menschen,in vier Fragmenten. 1783.S.377.

Häälikumeetod

Häälikumeetod väljub keele foneetilisest elemendist, mitte tähe nimest, nagu seda tegi veerimismeetod, ja selles seisabgi oluline erinevus mõlemate vahel. Häälikumeetodi kasutamisel on kaks võimalust häälikute ja tähtede tutvustamisel ja õpetamisel: lugema õpetaja võib need õpilastele anda ja lasta neist silpe ja sõnu moodustada; aga õpilased võivad neid ka ise sõnadest analüüsimise kaudu leida ja siis sõnu sünteesida. Esimesel juhul on veel tegemist puhrsünteetilise meetodiga, teisel juhul aga analüütilis-sünteetilise meetodiga.

Eestikeelses pedagoogilises kirjanduses on seda lugemaõpetamise meetodit nimetatud mitmel viisil, sest kulus aega, enne kui leiti nimetusele "Laut-, Lautiermethode" täpne tõlge. C.R. Jakobson nimetas seda meetodit "heli-veermisviisiks", J. Kruus - "hääletamise viisiks", M. Kampmann - "hääletavaks õppeviisiks", "hääliku-metodiks", J. Tork - "hääldamise meetodiks", J. Käis - "häälimis- ehk häälikumeetodiks". Neist on tarvitusele jäänud "häälikumeetodi" nimetus, mille kõrval mõnikord kasutatakse ka häälimismeetodi nimetus.

Et paremini mõista häälikumeetodi omapära, tuleb teha väike ekskurss selle meetodi ajaloosse, kus selgub, et tal on pikk minevik. Tema loojaks on V. Ickelsamer, kes 1527 avaldas teose: "Ölge viis, lühima ajaga lugemaõppida" (Die rechte weis auffs kürtzist lesen zu lernen) ja 1534 "Saksa grammatika" (Ein Teüt¹⁰²⁾che Grammatica). Neis teostes arendas ta täitsa uue meetodi lugemaõpetamiseks, mis näis enam sobivat ise- ja kodus õppimiseks kui koolis tarvitamiseks. Ta mõõnas, et lugemaõpetamisel tuleb lähtuda tähtedest, aga need, kes tähti nimetavad be, ce, de, eff, eksivad selle põhimõtte vastu, sest nii nimetatult ei ole need tähtede nimed, vaid pigemini silbid. See on ebaloomulik talitusviis ja lugema õpitakse sel meetodil alles kestva harjutuse läbi. Uus menetlus, mis Ickelsamer esitab, seisab

102) Mõlema teose oluline osa on nüüd avaldatud teoses: Fünf Fibeln aus fünf Jahrhunderten. Faksimiledrucke zum Studium des Erstleseunterrichts. Herausgegeben und eingeleitet von J. Muth. Bad Godesberg, Dürr'sche Buchhandlung, 1962.

selles, et konsonante (stumbe buchstaben), mis rasked üksikult hääldada, esitatakse võrdluste ja seletuste abil ja näidatakse, missuguste kõneorganitega nad tekitatakse: f kõlab nagu niiske puu süütamine, kui sellele puhuda; g nagu hanede häälitsemine. "Grammatika" järgi lugema õpetamisel leitakse üksikud tähed sõnade analüüsil ja neile antakse iseloomustavad nimed: mõm-seja m, kitsehäälik e, koeratäht r. Seoses vastavate sõnadega õpitakse peatselt kõiki häälikuid tundma. Nüüd jääb ainult tähe kuju ära õppida ja meeles pidada. Selleks valmistatakse tabel, mis sisaldab kõik häälikud. Selles kujutatakse tähti loomade või esemete looduslike häälte kujul või niisuguste piltide abil, kus algustäht selgesti õpitavat tähte näitab. Sel teel on võimalik lugema õppida ja õpetada, tähti nende nimede järgi tundma õppimata. Nii arendas antud meetod originaalsel kujul häälikumeetodi, toimides analüütilis-sünteesilisel viisil. Selle juures lähtutakse sõnatervikust ja lugemisel antakse sõna-kuju kui tervik. Ühtlasi tehakse sünteesilisi lugemisharjutusi. Häälikute tabel võimaldab õpilaste isetegevust ergutada ja nende individuaalsust arvestada. Lugema õpetamisel pööratakse tähelepanu grammatiliselt õigele kõnele ja hääldamisele, lähtudes sõnade etümoloogiast. Selle tõttu on autoril teeneid keeleuurimise alal.

V. Ickelsami poolt väljatöötatud uus lugemaõpetamise meetod leidis palju pooldajaid, kes tema meetodit suuremas või vähe-
mas ulatuses kasutasid. Nende hulgas, kes lugemaõpetamise küsimusi uues valguses käsitlesid, väärib esile tõstmist suur tšehhi pedagoog J. A. Komensky (1592-1670), kes a-il 1642-1647 töötas rootsi valitsuse ülesandel õpikute ja õppemeetodite alal. Pole võimata, et mõndagi tema ideedest ja taotlustest meie koolidesse ulatus. Tema teostest tuleb seoses lugemaõpetamisega kõne alla "Orbis sensualium pictus", mille esimene trükk ilmus 1656. a. ja mille pildid moodustavad illustreeritud aabitsa. See on olnud eeskujuks paljudele aabitsatele teistes keeltes; ainult eesti aabitsate koostajatele on ta jäänud võõraks. Teoses käsitati loomade pilte ja loomade hääli eeskätt konsonantide demonstreerimiseks, kuid pole päris selge, kas Komensky

pooldas häälikumeetodit selle puhtal kujul või mitte. Näit. koer uriseb err, R r; kass näub näu näu N n. Hääldamisele kuuluv täht on kord lõpus, kord alguses. Kuid err-häälik ei ole tähe nimi, nagu seda võib järeldada teiste tähtede puhul. Komensky eemaldus veerimismeetodist ja lähines häälikumeetodile. Ickelsamer esitas häälikumeetodi palju selgemini ja järjekindlamalt kui seda tegi Komensky.

Komensky lugemaõpetamise meetodi puhul tuleb märkida asjaolu, et ta taotles sõnakujude terviklikku tajumist. Pildi kõrval on tekst, mida tervikuna loeti ja õpiti. Pilditähestikust saadi üksikud tähed ja edasi järgnes lugemaõppimine sünteetiliselt. Nii leidub tema teoses "Orbis pictus" tervikliku lugemise mõtte ja häälikute eraldamisel kasutab ta tolle aja häälikumeetodikute poolt näidatud võimalusi, asudes veerimismeetodi suhtes eitavale seisukohale. Vaatamata sellele ei esine häälikumeetod tema juures puhtal kujul ja vastuvaidlematult ei saa häälikumeetodi pooltajate hulka arvata.

Häälikumeetodi hilisemate edasiarendajate hulgas mainitagu H. Stephanit (1765-1850), kelle teeneks on häälikumeetodi edasiarendamine ja juhtivale positsioonile viimine.¹⁰³⁾

H. Spephani eristab üksteisest hääliku, tähe ja tähe nime. Lugemaõpetamisel tuleb eeskätt harjutada selget ja puhast hääldamist, siis näidatakse tähti ja õpitakse neile vastavaid häälikuid. Konsonantide seostamisel vokaalidega lastakse esimesi aeglaselt venitades hääldada, kuni ta vokaaliga ühte sulab. Mitmesuguseid silpe häälikutest moodustavad õpilased ise ja harjutavad siis nende hääldamist. Häälikud aga annab lugemaõpetaja ja neid ei leita sõnadest analüüsi teel, järjekindlalt pooldab H. Stephanit sünteetilist häälikumeetodit.

Sünteetilise häälikumeetodi praktiline teostamine puhtal kujul on raskustega seotud. Nagu näitasid selle meetodi arvustajad, ei arvestata siin mitmesugustes kombinatsioonides esinevate häälikute erinevat hääldamist, mille tõttu tulevat luge-

103) Siin tuleb mainida tema järgmisi töid: Kurzer Unterricht in der gründlichsten und leichtesten Methode, Kindern das Lesen zu lehren, 1803. - Ausführliche Beschreibung meiner einfachen Lese-Methode, 1814. - System der öffentlichen Erziehung, 1805.

mistoonisse ebameeldiv kõla, mida hiljem väga raske kõrvaldada. Silpide lugemine kujunevat kergesti mõttetute silpide mehaaniliseks ülesültemiseks. Ei saanud salata ka neid raskusi, mis tulevad sellest, et häälikud annab lugemaõpetaja, millega õpilastele antakse vööras ja elukauge, seega arusaamatu algmaterjal. Jäi kasutamata asjaolu, et lapsed selles eas kõnelevad hästi, nad tunnevad kõnekeelt, tahavad aga lugemaõppida selle väljendust kirjas ja trükis.

H. Stephani häälikumeetod leidis nii pooldajaid, kui vastaseid. Lähemalt süvenemata diskussioonisse häälikumeetodi ümber, mainitagu kahte pedagoogi, kes sellele meetodile teaduslikku, keelefüsioloogilist põhjendust püüdsid anda. Need on L. H. F. Olivier (1759-1815) ja J. F. A. Krug (1771-1843).

Olivier alustas lugemaõpetamist kõneharjutustega, milleks valiti tekst, mida hiljem kasutati lugemisel. Eelnevate seletuste abil taotleti puhast hääldamist ja mõttekohast rõhutamist, eesmärgiks oli seega ilmekas lugemine. Pärast seda lahutati laused sõnadeks, sõnad silpideks, silbid häälikuteks. Häälikud jaotati vokaalideks ja konsonantideks. Vokaalid korraldati oma erilise heliredeli järgi, kaashäälikud liigitati üksikutesse liikidesse neid hääldavate kõneorganite järgi. Kui Olivier oli veendunud häälikumeetodi pooldaja, asetas ta konsonantide järgi lühikese kõlalise e; oli aga tegemist vokaaliga, siis selle ette. Tähe õpetamisel esitati tähe kujuga pilt, mis õpilasele, lugemaõppijale pidi tähe kuju vahendama. Siinaga tuli ta väga lähedale tähtede nimetamisele, mida kasutas vee-
rimismeetod. Häälikumeetod sai küll teadusliku aluse ja üksikud häälikud keelefüsioloogilise põhjenduse, aga juba autori kaasaeglased märkisid, et antud põhjendus on liiga keeruline ega hõlbusta tegelikku tööd.

Krugi esitatud meetodit iseloomustab püüd, juhtida tähelepanu sellele, et õpilased oleks teadlikud selles, kuidas üksikud häälikud vastavates kõneorganites tekkivad. Et neid valla-
ta, harjutatakse laste kõneorganeid seni, kui suudetakse õpetaja poolt ette kantud silbi, sõna või lause igat tooni puhtalt korrata. Õpilaste peamine tähelepanu on kõneorganitele ja nende kasutamisele koondatud. Kõnes esinevad helid on vastavalt oma laadile liikideks jaotatud ja õpetaja laseb neid peast hääldada, peamiselt taktis kogu klassiga. Kui on lõpetatud kuul-

mise harjutused, mida väga hoolikalt ja põhjalikult sooritati, siis asuti lugemismasina juurde. Lugemismasin koosneb kahest paralleelsest liistust, mille vahele pannakse varem õpitud toone ja hääli kujutavad lahtised, liikuvad tähed. Alles selle järgi asuti aabitsa juurde, kus sõnade ja silpide osad punaselt on trükitud.

Nüüdsel ajal pole enam mingit kahtlust, et konsonantide nimetamine pikkade keeruliste nimedega ei hõlbusta lugemaõpetamist. Kuigi Olivieril ja Krugil oli omal ajal pooldajaid, tabas mõlemate poolt esitatud meetodeid sama saatus - nad ei leidnud ulatuslikumat praktilist kasutamist. Meetodi üksikmomentidest osutus väärtuslikuks see osa, mis käsitleb kõneorganite osa hääldamisel ja lugemaõpetamisel. Seda võtet kasutatakse nüüdki, kuid mitte nii suures ulatuses, nagu seda tegi selle meetodi autor.

Süntheetilistest meetoditest on ainult veerimismeetod täiesti terviklik meetod, kus süntheetiline põhimõte lugemaõpetamisel on järjekindlalt teostatud. See on tema tugev kül, mis aga kuidagi viisi ei suuda korvata tema praktilisi raskusi, et veerimismeetodile eluõigust kindlustada. Kui aga häälikumeetod, mis veerimismeetodi on kõrvale surunud, tahaks samuti puhtsüntheetiliselt talitada, sattuks ka tema suurtesse raskustesse, sest konsonantide isoleeritud esitamine lugemaõppijale on kunstlik ja õpilastele raske ^{sti} hääldatav. Sellepärast pole vist liialdatud väide, et süntheetiline meetod on puhtal kujul raskesti rakendatav ja ei ole ka sel kujul levinud. Meie lugemaõpetamise praktikas ta ei esine. Praktiliselt kasutatavam on analüütilis-süntheetiline meetod, kus laste keele- ja kõneoskus kasutamist leiab. Aga kui siin tahetakse õpilaste teadlikkust saavutada ja see eesmärgiks seatakse, siis on asetatud liiga kõrge ülesanne ja ürituse nurjumine on väga kerge - lapselt nõutakse liiga palju, ta ei ole veel küps niisuguseks tööks. Pealegi ei soodusta teadlikkuse moment lugemaõpetamist, tähtis on konkreetne töö ja harjutamine lapsepärase ainega töötama. Ühes lapse vaimsete jõudude kasvuga areneb ja kasvab ka teadlikkus.

Häälikumeetodi teravamaid arvustajaid vene pedagoogilises kirjanduses on L.Tolstoi, kes palju aega ja energiat lugemaõpetamise probleemide tundma õppimisele ja lahendamisele pühendas, pidades neid nii tähtsaks, et aastateks ilukirjandusliku tegevuse katkestas. Tema hinnang häälimismeetodile, kus sõnast tüütakse üksikuid häälikuid eraldada, on täiesti eitav, sest õpilastel on füüsiliselt lihtsalt võimata konsonante ilma vokaalideta hääldada. Sõnade venitades hääldamine on ebanormaalne, lastele valmistab ta piina, sest vaatamata pingutustele ei suuda nad häälikuid eraldada ja isoleeritult hääldada. Seega häälikumeetod lugemaõppimist ei hõlbusta. L.Tolstoi tutvus küll häälikumeetodiga kõha peal, meetodi leiutajate kodumaal, nägi aga nähtavasti meetodi ebaoskuslikku kasutamist, nii et kriitika ei taba häälikumeetodi tervet tuuma, mis tunnustamist väärrib.¹⁰⁴⁾

Esimesed teated häälikumeetodi tulekust Baltimaale ulatub 18.s.70.-desse aastatesse. "Lugemiskunsti õppis väike Gärlieb /Merkel/ kiiresti nagu näib häälikumeetodi abil, mis alles 60 a hiljem leiutati!"¹⁰⁵⁾ Kui siin tõepoolest kasutati häälikumeetodit, siis oli tegemist üksiknähtega kodusel õpetuses, mis kooli ei jõudnud tungida. Kui Volmaris 1839.a. asutati kihelkonnakooliõpetajate seminar, mille juhatajaks sai J.Cimze, kes oli A. Diesterwegi juures pedagoogikat õppinud ja tema vaadete pooldajaks kujunenud, siis olevat selles seminaris suure vaimustusega propageeritud uusi pedagoogilisi teooriaid ja hulljulgeid hüpoteese, nende hulgas ka häälikumeetodit.¹⁰⁶⁾ Seminari kasvandikeks olid eestlased ja lätlased, esimesed kasvandikud olnuvat väga otsitud koduõpetajad. Kui seminari lõpetajad koolidesse siirdusid, võtsid nad ka häälikumeetodi tarvitusele. Aga seminar valmistas ette kihelkonnakooliõpetajaid, kes vahetumalt lugemaõpetamisega ei tegelnud, sest kihelkonnakooli tulid val-

104) Vt. tema pedagoogiliste teoste valimikku "Pedagogičeskiye sočinenija", M.-L., 1948, lk.83-89.

105) J.Eckardt, Die baltischen Provinzen Russlands. 2.verm.Aufl. Leipzig, 1869, S.205.

106) J.Eckardt, tsit.teod, lk.407.

la--ehk algkooli lõpetanud. Pealegi oli seminari lõpetanute arv väike, arvatavasti ainult üksikud siirdusid tööle algkoolidesse, sellepärast ei suutnud seminari lõpetanud tunduvalt tõsta algkooli taset lugemaõpetamise alal, kõnelemata kodusest õpetusest. Hilisemate seminarilõpetanute hulgas leidub neid, kes lugemaõpetamise küsimustega tegelesid ja neid uutelt seisukohadelt käsitlesid.

Esimesi aabitsaautoreid, kes häälikumeetodit oma aabitsas nimetasid, oli C.R. Jakobson, kes oli oma pedagoogilise ettevalmistuse Valga seminaris saanud. Häälikumeetodit (Lautiermethode) nimetab ta veel "heli-veerimisviisiks". Nagu nimetus näitab, on tal olnud tõsisel raskusi eestikeelse vaste leidmisel; esineb veel veerimise moment nimetuseski, ka oma lugemaõpetamise meetodis ei suutnud C.R. Jakobson vabaneda veerimisest.

C.R. Jakobsoni aabits ilmus 1867. a. Peterburgis intrigeeriva pealkirja all: "Uus aabitsaraamat, kust viiekümne päevaga lugema kja kirjutama võib õppida". Aabits trükiti Peterburgi Teaduste Akadeemia trükikojas 10 000 eks., trükikulud kandis autor, kes ka ise teost levitas, kasutamata raamatukauplejaid. Nii kulus 10 a., enne kui uut trükki vaja tuli.

Aabitsas on antud sissejuhatuseks metoodilised juhtnöörid lugemaõpetajale "Lapse õpetajale juhatuses". Selles võrreldakse vanat, seni tarvitatud meetodit uuega, mis esitatud aabit on kasutamist leidnud ja võimaldas seda "Uueks aabitsaraamatuks" nimetada. Senist, s.o. veerimismeetodit iseloomustas C.R. Jakobson järgmiselt, vastates küsimusele, kuidas seni lapsi lugema õpetati? "Suurema hulga juures sell' kombel, et laps esite poole aastat tähti õppis, siis aasta otsa ennast veerimisega vaevas, ja kui kolme aasta pärast selgeste luges, siis oli hea. See on üks vana pikk ja vaevaline tee, kelle peal sagedaste õpetaja ja õppija mõlemad äratüdinud, ilma et nad ette seatud märki täitsa oleksivad kätte saanud. Senni kui paremat teed ei tundud, ei võinud sinna ka midagi parata. Mis sa aga ütlesid sellest mehest, kes ka siis veel käru peal ümber maailma tahaks reisida, kui temal jo raudteed ja laevad käepärast oleksivad?" Uuel viisil lugema õpetamisel kulub selleks ainult 3-4 nädalat. Lühema ajaga lugema õpetada, näis olevat kaaluvaim väide uue meetodi kasuks. Võrreldes 3 aastaga, mis varem kulus

lugema õpetamiseks, pidi ka aabitsa tiitellehel antud aeg 50 päeva sügavat muljet avaldama. Ühtlasi pidi lühike tähtaeg olema veenvaks reklaamiks aabitsale ning soodustama tema levikut. Lühimaks tähtajaks, millega töötatakse lugemine selgeks õpetada ja mis mulle silmapaistnud, on 6 päeva. Nimelt avaldas Dantzig koolirektor Joh. Buno aabitsa järgmise tiitliga: "Neues und also eingerichtetes A B C- und Lesebüchlein / Dass Vermittels der darinnen begriffenen Anleitung / nicht nur Junge / sondern auch erwachsene innerhalb 6. Tagen / zu fertigem Lesen ~~sisxkateinixxher~~ so wol Deutscher als Lateinischer / gross- und kleiner Schriften durch lustige Mährlein und Spiele können gebracht werden... Dantzig, 1650". Selle aabitsa puhul võib nüüdsel lugejal tekkida tõsine kahtlus nii lühikese aja suhtes ja autorit kaldutakse süüdistama reklaamis, mis ei ole põhjendatud. Kuid need kahtlustused ja süüdistused on kummutatavad, kui selle aabitsaga töötades antud juhatusetest kinni pidada; need aga nõuavad suurt kontsentratsiooni ja väga intensiivset tööd.

Juhatused, mis C.R. Jakobson lugemaõpetajale andis, on järgmised: ühe päeva jooksul õpetada ainult nii palju, kui ühe numbriga alla paigutatud; mitte enne edasi minna, kui õpitav tükk on täiesti selge; õpetamisel näidata lapsele 2-3 tähte tüki ees ja õpetada need täiesti selgeks. "Siis lased sa tervet tükki veerida, minupärast kümme korda, kunni ka veerimine selge kui vesi on. Veerimise juures ei pea sa aga enam ühtegi lapsele ette ütlevat, vaid üksi parandama. Lõppeks lased sa sedasama ühte tükki ka niikaua kokku lugeda, kunni ka kokkulugemine hästi läheb". Nii tehakse iga tükiga, kusjuures nõrkade laste juures, kes ühe päevaga tükki ei suuda õppida, selleks 2 päeva kulutatakse. "Kui nõnda 30 ehk 35 numbrit ära on loetud, küll' sa siis isegi leiad, et veerimist enam tarvis ei ole ja sinu kasvandik kohe peale tähtede õppimist kokku võib lugeda". Neist juhatustest nähtub, et C.R. Jakobson vaatamata veerimismeetodi kriitikale, kus näitab põhjendatult selle puudustele, ei suutnud vabaneda veerimismeetodist. M. Kampmann nimetab

107) M. Kampmann, Eesti keele õpeviis. Tallinn, 1918, lk. 104. A. Kask väidab, et C.R. Jakobson võttis tarvitusele häälimismeetodi, soo. häälikumeetodi. Vt. A. Kask, Võitlus vana ja uue kirjaviihi vahel XIX sajandi eesti kirjanduses. Tallinn, 1948, lk. 146.

C.R.Jakobsoni isegi Eestis veerimismeetodi peatoeks. Kui samal ajal Lääne-Euroopas lugemaõpetamise meetodeid parandati, siis polevat C.R.Jakobson katsunud veerimismeetodit oluliselt parandada. M.Kampmanni teravat kriitikat ei saa kuidagi viisi ebaõiglaseks tunnistada, sest C.R.Jakobson alustas oma aabitsas isegi suures ulatuses mõttetute silpidega, mis juba varem olid lugemaõpetamisel taunitud. Tõsi küll, juhatuste lõpul ütleb C.R.Jakobson: "Kes heli-veerimise viisi (Lautirmethode) õpetada mõistab, kus laps mitte kohe tähtede nimed, vaid nende heli tähendamist üksi õpib, sellel saaks õpetamine kolm korda kergem olema, kui vana nime-veerimisega (Buchstabirmethode). Igaüks valitsegu aga selle viisi, mis temal kõige selgem on". Kuid praegusel korral jääb soovitus, kasutada häälikumeetodit, õhku ripuma: meetod on küll hea ja kasutusele võtmine, töötab, tuleb õppida mujal, esitatavas aabitsas teda ei tutvustata.

C.R.Jakobsoni aabitsas on üldse kokku 50 tükki, iga päeva jaoks on ette nähtud õppida üks tükk. Korraga õpitakse 2-4 tähte, vokaalid enne, siis konsonandid, mis antakse ühes vokaalidega. Harjutussõlbid on esimese lo tüki ulatuses on mõttetud silbid, siis tulevad sõnad, esiteks neljast tähest koosnevad ühesilbilised sõnad, hiljem pikemad, milledest mõned on silbitatud. Palatalisatsioon leiab märkimist ja märgiks on apostroofi märk: vars, var's, palk, pal'k. Sõnade valik on kohati tehtud nii, et vahetatakse üks täht ja saadakse uus sõna. Alates 35. tükist tuuakse sisse suured tähed, nad esitatakse ühes väikestega. Lugemisharjutusteks on siit peale üksikud laused. Eeskätt õpetatakse eesti keeles tarvitusel olevaid tähti, aga mittekohuslikeks õpetatakse neid tähti, mis eesti keeles ei esine: z, c, ch, f, v, qu, x, y. Mõne puhul on näidatud, et neid soome keeles kasutatakse (v, y), näited nende kohta on ka soome keelest. Lugemispalade hulgas on ka usulise sisuga palu. Katekismud piirdub meie-isa palve ja kümne käsuga, mis antud ilma M.Lutheri seletuseta. Seega katekismuse osa on väike ja piirdub minimumiga. Selle järgi tutvustatakse lapsi kirjamärkidega, numbritega, aritmeetiliste tehete märkidega. Ei puudu ka ladina tähed, araabia ja rooma numbrid ning alates 2. trükist ka vene keele tähed.

Aabitsa lõppu on lisatud kirja- ja joonistamise harjutused, kokku 12 lk., mis võrreldes aabitsa mahuga on küllaltki suur.

Kui kirjaharjutused on aabitsakursusega seotud ja kirjutama õpetati ühes lugemaõpetamisega, siis joonistamise harjutused ei ole kirjaharjutustega seotud, vaid moodustavad suhteliselt iseseisva osa. Seega on C.R. Jakobson esimesi, kui mitte esimene, kes algõpetusse viis joonistamise õpetuse elemendid. Ta tegi seda üsna primitiivsel kujul, aga seegi tähendas üksluise aabitsakursuse mitmekesistamist ja võimaldas õpilase isetegevust.

C.R. Jakobsoni aabits oli illustreeritud. Nende kohta ütleb M. Kampmann järgmist: "Värskust tõi Jakobsoni aabits se~~l~~lega, et hulga p~~õ~~lte ja kirjutamise ning joonistamise eeskirju sisaldas, kuid pildid olid lastele ainult lõbuks ja ei olnud neil loetavate tähtede ja sõnadega mingit ühendust."¹⁰⁸⁾ Siin on tegemist esimeste sammudega aabitsa illustreerimise alal, kuigi mujal aabitsa illustreerimise küsmuse arutamine ja tegelik lahendus oli kaugemale arenenud: oli ilmunud hästi illustreeritud aabitsaid ja illustratsioonid moodustasid aabitsate lahutamatu osa, kuigi nende didaktilised funktsioonid polnud päris selged.¹⁰⁹⁾

Kus C.R. Jakobsoni aabits suurt osa etendas, oli uue kirjavaiisi võidule viimine: nii aabits, kui ka "Kooli lugemise raamat", mis ilmus kohe aabitsa järgi nii öelda selle jätkuna, olid kirjutatud juba uues kirjavaiisis. Sest aabitsa eessõnas ütles C.R. Jakobson, et aabitsast saab omandada ainult lugemisoskuse alged, mitte rohkem. Juba siis soovitas täieliku ja parema lugemisoskuse omandamiseks võtta "Kooli lugemise raamat", mis alles pärast aabitsa ilmumist päevavalgust nägi. Lageda tuleb igat tekst arusaamisega, mõistusega, selleks aga andisid nii aabits kui lugemise raamat väärtusliku panuse. Üldse ilmus C.R. Jakobsoni aabitsast 6 trükki, viimane Tartus 1898. a.

Lugemaõpetamise p~~ro~~bleemid leidsid tõsist käsitlemist aabitsas, mis koostas Põide pastor N. v. Nolcken. Aabitsakursus sisaldas 2 osa: Aabitsaraamatu sissejuhatus. Laste koolitajate õpetuseks üles pandud. Kuresaare, 1873; Aabitsaraamat. Lu'uõppi-

108) M. Kampmann, tsit. teos, lk. 104.

109) C.R. Jakobsoni peab joonistusõpetuse pioneeriks A. Tassa. Vt. A. Tassa, Puu lõikekunstist. Tallinn, 1948, lk. 50.

mise teine jägu. Kuresaare, 1873.

"Aabitsaraamatu sissejuhatus" on ^{teine} esimene ulatuslikum juhatus laste lugema õpetajale. Kui C.R. Jakobson juhatusel lugema õpetajaile aabitsa esimesele leheküljele võis paigutada, siis N.v. Nolckenil aabitsa juurde moodustab see juba eri raamatu. Selles antud juhatusel järgi eelneb lugemaõppimisele eelkursus, mis seisab selles, et õpetatakse sõnu kuulmise järgi häälikuteks lahutama ja liitma. Elava kõne analüüsil tuleb teravalt silmaspidada, et lapsed sõnu õigesti hääldaks ja lühikesi, pikki ja ülipikki häälikuid üksteisest eraldaks. Seega tutvustatakse lapsi enne lugema õppimise asumist hääliku pikkuse ehk vältusega, mille arvestamine õigel hääldamisel tähtis. Aabitsakursuse juurde asutakse siis, kui õpilased oskavad kõne lahutada sõnadeks, sõnu silpideks ja silpe üksikuteks häälikuteks ning häälikutest silpe, silpidest sõnu ja sõnadest lauseid moodustada. Igat tähte näidatakse ja seletatakse seinatahvliil ning alles selle järgi loetakse neid aabitsas. Sel puhul soovitatakse kasutada pappkaartidele trükitud või käsitsi maalitud tähti, nii et neid igaüks võib valmistada. Tähtede näitamise hõlbusdamiseks kinnitatakse seinatahvlile liistud, millede vahele paigutatakse tähed, nii et lapsed näevad, kuidas sõnad häälikuteks lahutatakse ja neist jällegi sõnad koostatakse. Kasutades liikuvat aabitsat kirjeldatud viisil saab palju lapsi korrigeerida lugema õpetada. Töö liikuva aabitsaga toimub alati iga tähega enne aabitsaraamatuga töötamist. Nagu juba märgitud, pööratakse alati erilist tähelepanu häälikute vältusele ja nende õigele hääldamisele. Väärrib märkida, et vältus leidis ka aabitsas väljendust: lühikest häälikut trükiti ühekordselt, pikka kahekordselt ja ülipikku kolmekordselt. Kirjapilt kujunes seega aabitsas omapäraseks ja vägagi erinevaks tavalisest, üldiselt levinud trükipildist. Ettepanek laiemat pooldamist ei leidnud ja aabits ühest trükist kaugemale ei jõudnud, kuigi näitab autori head keeletundmist ja head kõrva vältuste eristamisel. Lugemismaterjal pärast tähtede õppimist on usulise sisuga, mis muidugi ei üllata, kui arvestada, et autor oli Pöides pastor. Sellepärast ei saa nõustuda W. Reimani hinnanguga, et aabits on "sisu poolest tuumarikas, õpetuse poolest laitmata" (Postimees 1890, nr. 141), kuigi tuleb tunnustada autori tööd liikuva aabitsa kasutamise propagandal lugemaõpetamisel. Samuti tuleb

autori püüdu kasutada ja kohandada analüütilis-süntheetilist õppeviisi tunnustada, nagu aabitsaeelset kursust.

Analüütilis-süntheetilist meetodit kasutas ja arendas edasi J.Kruus, kás samuti oli õppinud Valga seminaris ja hiljem töötas koolmeistrina. Tema aabits ilmus 1883.a. pealkirjaga: Aabits, kust lühikese ajaga hõlpsaste lugema ja kirjutama võib õppida. Uuema õpetamise viisi järele kirja pannud J.Kruus. Tartu, 1883. Nii juba aabitsa tiitlis on antud lubadus, õpetada lugema lühema ajaga kui seda võimaldasid teised aabitsad ja teha seda kergema vaevaga. Missugust uuemat õppeviisi soovitatakse kasutada, seda aabitsa tiitlis ei ole üteldud, küll aga eeskõnes toodud metoodilistes juhatustes. Selles lükatakse kõrvale vee-
rimismeetod kui kõlbmatu, sest ta toob silpidesse ja sõnadesse hääli, mida neis ei ole. Sellega võrreldes on palju parem häälikumeetod, mida autor nimetab veel hääletamise meetodiks. Selle meetodiga töötamisel kuulatakse silpides ja sõnades need häälikud, mis neis esinevad, mitte aga tähe nimed. Häälikumeetodi paremuseks on see, et jõutakse kiiremini sihile, s.o. lugemise oskusele ja lapsi ergutatakse isetegevusele. On vähe võidetud, kui ainult loobutakse tähtede nimede kasutamisest ja J.Kruus teeb siit veelgi sammu edasi: on mõttetu last vaevata tühjade häälte ja silpidega, mis mitte midagi ei tähenda ja mille kasutamise mõttest laps aru ei saa. "Kes tahaks päklit hammustada, kui ta säält seest mitte tuuma ei leiaks?" Põhiliseks nõudeks peab alati jääma väide: "Laps peab juba hakatusest saadik kõik mõistma, mis ta kirjutab ehk loeb". Selle nõude pedagoogiline sisu seisab selles, et esitatav aine peab olema lapsele arusaadav ja lapsepärases esituses omama mõtet. Sellepärast tuleb lapsi kõige pealt tundma õpetada sisu ja mõttega sõnu. Võetud ja õpitud sõnad lahutatakse silpideks, mis jällegi liidetakse sõnadeks. Kui see aste, mida võib silbitamiseks nimetada, on õpitud, ja hästi harjutatud, siis eraldatakse neis üksikud häälikud mis nüüd suurema vaevata võib toimuda. M.Kampmann nimetas J.Kruusi aabitsas kasutatud lugemaõpetamise meetodit "analüütilis-süntheetiliseks normaalsõna meetodiks".¹¹⁰⁾

Tegelik lugemaõpetamine toimub järgmiselt:

1) Lapsed vaatavad pilti aabitsa III jaos ja õpetaja annab-

110) M.Kampmann, Eesti keele õpeviis. Tallinn, 1918, lk. 105.

pildi kohta lühikese seletuse.

2) Koolmeister ütleb sõna (pildil kujutatud eseme nimi) lastele aeglaselt ja selgesti ette, nii et lapsed võivad järgimööda kuulda, ära tunda ja nimetada sõna häälikuid.

3) Pikemad sõnad lahutatakse üksikuteks silpideks.

4) Silbid lahutatakse a) vokaalideks ja b) konsonantideks.

5) Hääldatakse tervet sõna.

6) Koolmeister kirjutab esiti terve sõna seinatahvlile, pärast silpide kaupa. Koduses õpetuses pole võimalik sõnu seinatahvlile kirjutada, sellepärast näidatakse seda lastele aabitsast.

7) Tähte õpitakse kirjutama käsitahvilil.

8) Õpitud häälikute liitmine silpideks ja sõnadeks peast, seinatahvliil ja käsitahvilil.

9) Näidatakse ja loetakse trükitähti aabitsast.

10) Tähe ja sõnade kirjutamine koduse ülesandena,

Et lapsi mitte liigselt koormata, soovitatakse iga päev läbi võtta üks tükk. Päevaseks pensumiks on üks täht, mida õpitakse kirjutama, lugema ja teiste häälikutega liitma. Edukaks õppimiseks on otstarbekas õpitavat ainet korrata. Lugemisoskuse kontrollimisel tuleb lasta lugeda kord siit, kord sealt, et seega välistada päheõppimise moment. Teatavasti õpivad lapsed lugemaõppimise vanuses loetava pala kiiresti pähe kuulumise järgi, ilma et oskaks seda lugeda. Palatalisatsioon on märgitud: ro'tt, ko'tt; tallv, sa'lv; to'nt, ko'nt, seega toimub õigesti, nüüdsete arusaamade järgi.

Esimeses järjekorras õpitakse väikesed tähed, selleks üldse ette nähtud 24 päeva. Lugemisharjutuseks on alguses ühesilbilised, kahe- ja neljatähelised sõnad. Ühel päeval õpitakse peamiselt kolme-tähelisi sõnu, siis neljatähelisi kahesilbilisi sõnu. Neile järgnevad neljatähelised ühesilbilised sõnad, edasi tulevad kolmesilbilised sõnad. Siit siirdutakse lausete lugemisele; nende hulgas leidub ka küsimuslauseid. Mõned sõnad on silbitatud.

Suurte tähtede õppimine, millele asutakse pärast väikeste tähtede õppimist, läheb palju kiiremini kui väikeste tähtede õppimine. Iga päev õpitakse kolm suurt tähte. Algul võetakse kirja-, siis trükitäht, mõlemil juhul enne väike, juba varem õpitud täht, siis suur täht, millele järgneb sellega algav sõna. On raskusi sõnade leidmisega, mis algavad nõrkade konsonantidega. Nendeks on valitud kohanimed, mis aga lastele üldiselt vöö-

rad. Harjutussõnade hulgas leidub ka eesnimesid. Arvestades aabitsa ajajaotust kulub suurte tähtede õppimiseks 6 päeva, seega kulub tähtede õppimiseks, kaasa arvatud elementaarsed lugemisharjutused, kokku 30 päeva. Edasisteks lugemisharjutusteka on antud lühemaid või pikemaid üksikuid lauseid. Aabitsa neljas jagu: Mõned riimid, salmid, mõistatused ja jutud on küll määratud lugemikuks pärast aabitsosa läbivõtmist. Riimitud lausete paarid on lastele huvitavad ja üldiselt õnnestunud, kuigi nad pole eriti vaimukad. Ebaõnnestunud on aga lausete paar: Siga rõhib. Lammaskõhib - teine lause. Lastele leidlikkuse ja teravmeelsuse arendamiseks on aabitsasse võetud "Naljakad küsimused". Lugemispalad on didaktilise sisuga, usulise sisuga ainult kaks viimast pala. Katekismuse osa on väga lühike; sellest on võetud ainult meie-isa palve ja kümme käsku ilma Lutheri seletusteta. Kui lapsi on tutvustatud numbritega, on neile antud lahendada aritmeetilisi tehteid esimese kümne piirides. Ükskordühe tabelit aabitsas ei ole. Aabitsaosa on illustreeritud; iga pala kohta, mis õpetaja sõna tutvustamiseks esitab, on antud pilt. Jutustus ise annab ühes õpitava sõnaga ka kujutatava eseme kirjelduse. Seega saab laps ühes sõnaga ka reaalteadmisi sellest esemest. Nii saab iga õpitav sõna ka kindla sisu ega ole häälikute kompleks, mis lapsele mitte midagi ei ütle.

Aabitsa positiivse küljena tuleb eriti esile tõsta laste isetegevuse, aktiivsuse rakendamist lugema õpetamisel. Edasi taotleti, et lapsed õpitavatest sõnadest aru saaksid ja neil käsitletavatest esemetest oleks selge, konkreetne kujutlus. Kuigi need nõuded välismaises pedagoogikas olid juba varem tunnustust leidnud, jõudsid nad meie juurde hilinemisega ega siingi ei suutnud kohe maksvusele pääseda. J. Kruusi "Aabits" ei jõudnud esimesest trükist kaugemale. Lugemaõpetamise protsess oli küll üksikasjalikult kirjeldatud ja analüüsitud, selle meetodi järgi võidi küll talitada koolis, kus koolmeister oli saanud mõnesuguse pedagoogilise ettevalmistuse. Koduses õpetuses aga ei saanud see aabits levida, sest emad ei olnud võimelised selle järgi õpetama. Tartu õpperingkonna kuratooriumi seisukoht J. Kruusi "Aabitsa" suhtes oli positiivne. Leiti, et "Aabits" võiks eesti keele lugema õpetamisel kasulik olla, kui selle

kirjanäidised oleks trükitud suurema šriftiga ja joontel, kui pildid oleks selgemad ja kui gootš ~~šrifti~~ ¹¹¹⁾ kõrval oleks trükitud ka tähed ladina šriftis. "Aabitsat" otsustati lubada koolides tarvitada, kui teises trükis need puudused kõrvaldatakse. Mainitud puudustest esimene ja teine on vaieldavad, sest antud kujul on nad kooskõlas aabitsa formaadiga: kirjanäidiste ja piltide suurendamine, mis paratamatu suurema selguse saavutamiseks oleks nõudnud ka aabitsa formaadi suurendamist. Ladina tähtede tutvustamise nõudmine aga on põhjendatud.

Suurimaks raskuseks, mis esineb selle analüütilis-süntheetilise normaalsõna meetodiga töötamisel, on sõna lahutamine häälikuteks. Koolmeister hääldab küll sõna aeglaselt ja selgesti, nii et üksikud häälikud eraldada saab: tulemuseks on sõnade ebanormaalne venitaminekus aga klusiile on võimatu esile tuua lahus teistest häälikutest. Vaatamata sellele tuleb J. Kruusi "Aabitsat" lugeda silmapaistvaks saavutuseks selleaegses aabitsakirjanduses; tema saavutatud tasemeni ei jõudnud paljudki aabitsad hilisemast ajast. Aabitsa hind oli 20 kop., seega oli ta kallim, kui enamik aabitsaid sel ajal. Seegi asjaolu pidurdas tema laiemat levikut. Pealegi lahkus J. Kruus varsti pärast "Aabitsa" ilmumist koolitöölt, mis põhjustas ka edasiste trükide ärajäämist. ¹¹²⁾

111) Zirkuljarõ po Derptskommu učebnomu okrugu 1889, str. 65.

112) J. Tork, Pilk meie kooliraamatu minevikku... Teoses: Raamatu osa Eesti arengus. Koguteos. Toim. D. Palgi. Tartu, 1935, lk. 221.

Enim levinud aabitsaks 19.s.känel viimasel aastakümnel ja 20.s.esimesel aastakümnetel, seega ümarguselt 40 a.kestel oli Mats Tõnissoni aabits, mis ilmus tavalise pealkirja all "ABD-raamat". Sündinud popsikoha pidaja pojana, õiendas ^{autor} ~~me~~ siiski koolikomisjoni ees koolmeitsri kutseeksami ja töötas ka lühemat aega koolmeistrina, nii et tal oli pedagoogilist ettevalmistust ja tegeliku koolimehe kogemusi. Millal tema aabitsa esimene trükk ilmus, pole võimalik kindlaks teha, sest avalikes raamatukogudes vanim trükk on teine trükk, mis ilmus 1884.a. Arvatavasti ilmus esimene trükk aasta või ülimalt paar enne seda. Ka selle aabitsa viimase trüki ilmumisaeg on lahtine: kirjanduses on viimaseks trükiks 17.trükk, ilmunud Paides 1920,¹¹³⁾ avalikes raamatukogudes on 1903.a. ilmunud 13.trükk viimane. Nii Kirjandusmuuseumi, kui Leningradi Avalikus Raamatukogus on M.Tõnissoni aabits katkeliselt esindatud, ometigi sai Leningradi Avalik Raamatukogu sundeksemplari. Aga enamiku, kui mitte kõikide aabitsa trükkide tiraaž oli 20 000, milleni enne 1917. a. ei jõudnud ükski eestikeelne aabits. Nii läks see aabits 40 aasta kestel umbes 300 000 eksemplaris rahva hulka, nii et eesti rahva kirjaoskuse tõstmisel laiade masside seas on tal suuri teeneid. Aabitsa levitamisel ei kasutanud M.Tõnisson eeskätt raamatukauplusi, vaid rändkaubitsejad müütasid seda maal ringi käies ja laatadel. Selle tõttu ulatus aabits ka kaugematesse maakolgastesse, viies neisse kirjaoskuse algmed. Välimuselt oli aabits äärmiselt lihtne - puudus paljudel trükkisel isegi kaanetrükk -, kaustalt väike ja hinnalt odav, 5-10 kop. Siin tabas M.Tõnissoni aabitsat sama saatus, mis kõiki odavaid raamatuid: vaatamata suurtele tiraažidele ei ole nad säilinud.

Sissejuhatusena aabitsasse ahnab M.Tõnisson ühel leheküljel juhatusi lapse lugema õpetajale. Eeskätt juhatakse tähelepanu sellele, et aabitsa tiitellehel toodud tähestik ei ole õppimiseks, vaid ainult kaunistamiseks. Sel puhul väärib mainida, et vanemates aabitsates tähtede õppimine algaski tähestikust, mis esitati aabitsa tiitellehel. Kui aabits sai raamatulise vormistuse iseseisva tiitellehega, kujundati teose tiitelleht sama-

113) E.biogr.leks.Tartu, 1926-1929, lk.542.

del alustel kui teisteski raamatustes. Et rõhutada raamatu laadi, jättis M. Tõnisson oma aabitsa tiitellehele tähestiku. Ei puudu juhatused hulgas üldpedagoogilist laadi nõuanded: lugema õpetamine tuleb lapsele meeldivaks teha, sest rõõmsa meelega õppides edeneb töö paremini. Ühe päeva jooksul õpitagu ära ainult üks tükk aabitsas. Korraga õpetatagu lo min., siis tehtagu vaheaeg ja lastagu last mängida või antagu talle mõni muu tegevus. Selle järgi asutagu jälle õppimisele, mis kestab lo min., mille järgi vahelduseks võimaldatakse lapsele muud tegevust. Nii toimitakse seni, kui tükk on õpitud. Mida nooremaid lapsi lugema õpetatakse, seda lühem olgu aeg, mille jooksul pidevalt õpitakse. Ei õnnestu ühe päevaga vastavat pensumi omandada, tükk töö sama tüki jätkata järgmisel päeval.

Missugust õppeviisi lugema õpetamisel kasutada, selles ei ole M. Tõnissonil kahtlust: ta otsustab küsimuse häälikumeetodi kasuks, mida ta nimetab healetamise viisiks. See meetod on kõige kergem õpetamisviis, "kus lapsele tähtede helid ehk healed nõnda kätte õpetatakse, nagu nad sõnades helisevad". Muidugi on sellega taunitud veerimismeetod, mis tollal eesti kodudes lugema õpetamisel küllaltki levinud oli. Siit nüüd ettepanek, kuidas lugema õpetada. "Kes seda viisi tunneb, see õpetagu lugemise osakese ees otsas oleva kolme ehk nelja tähe healed esite heas te selgeks, kinnitagu neid edasitagasi küsimistega ja lasku siis last helina järele sõnu kokku seadida; kus tarvis, seal parandagu ja aidaku ise kõrvalt ka". Nagu juhatused ja aabitsa ülesehitusest järgneb, õpitakse eeskätt vokaalid, neile järgnevad konsonantidest nasaalik, neile likvidad, siis spirandid ja klusiilid. Nagu sellest järjekorrast nähtub, õpitakse konsonandid nende hääldamisraskuse suurenemise järjekorras - raskemini hääldatavad konsonandid õpitakse hiljem. Veerimist ja veerimisilpe ei ole. Õpitud tähtedest moodustatakse kohe lühikesi sõnu, mis koosnevad ülimalt kolmest tähest. Seega toimitakse lugema õpetamisel sünteetiliselt.

Et autoril analüütilises sünteetiline sõnameetod võõras ei olnud, näitab see, et ta esitas sõnu, milledest konsonante tuli eraldada, ka siin nende hääldamise raskuse järjekorras. Need sõnad aga aabitsaosas ei esine. Küllap pidi lugema õpetaja need andma ja analüüsi teel neist nõetavad häälikud eraldama. Harjutustes pööratakse erilist tähelepanu õigele hääldamisele, eral-

dades pikki ja lühikesi, nõrku ja tugevaid häälikuid. Palatilisatsioon aga on jäänud märkimata, juhatuses ei olegi sellest juttu. Mitmesilbilised sõnad on aabitsakursuses silbitatud.

M. Tõnissoni aabits on selle aabitsaosas illustreerimata. Aabitsaosale järgneb 4 lk. pildikesi, nende all kujutatud nimetus; kahel neist on all lause, mis väljendab pildikesel kujutatud tegevust. Pildikeste eesmärk suhteliselt nii suures ulatuses on arusaamata. Vaheldust neist lugemise õpetamise protsessi ei tule. Vahelüli aabitsaosa ja lugemiku vahel on neist aabitsas antud eeldustel on raske kujundada. Mõeldav on, et pildikesed kujutavad esemeid, milledest lugemaõpetaja lastele jutustab. Kui nii talitada, siis loomulik üleminek lugemikule jääb puudu. Lugemik koosneb lühajutukestest, mis käsitlevad laste lähimast ümbrusest valitud temaatikat: loomi, sündmusi, mida saab didaktilise mõttega sisustada. Mõistujutud on õpetliku sisuga. Puudub täielikult katekismus; lugemispalade hulgas ei ole ühtegi, mil oleks vaimulik sisu. Aabitsas tutvustatakse ka ladina tähti, antakse antiikvase lauseid lugemiseks; neile järgnevad araabia ja rooma numbrid ning kirjavahemärgid.

Mis M. Tõnissoni aabitsas tähelepanu köidab, on see, et suhteliselt palju lehekülgi on pühendatud vene keele tähtede õppimisele. Esitatakse suured ja väikesed tähed nii trükis, kui kirjas. Iga tähe kohta on toodud ka rida lühemaid, peamiselt kahe-silbilisi sõnu; nende hulgas on vähe kolmesilbilisi sõnu. Selle osa lõpus on ka üksikuid lühilauseid. Aabitsa see osa oli välja kasvanud vajadusest, rahuldada vene keele algõpetuse nõudeid.

Aabitsa lõpus esineb ükskordüks ja n.ö. lisana 2 lk. näidiseid joonistamisharjutusteks. Arvatavasti on siin eeskujuks olnud C. R. Jakobsoni aabits, kus neid esmakordselt esitati.

Nii sisaldab M. Tõnissoni aabits palju materjali lastele, kes lugema õppima asuvad. Kogu materjal on paigutatud 40 leheküljele oktaavformaadis. Mitte ainult eesti, vaid ka vene keele alal töötati anda esimesi algteadmisi, mis kindlasti ka aabitsa levikut soodustas. Tõsi küll, aabitsa metoodilises juhatuses jäi lahtiseid kohti, milles juhatuses õpetust ei leitud. Häälikumeetodi kohta lausutakse lihtsalt: "Kes seda viisi tunneb, see õpetagu...". Nii eeldab aabitsa autor nähtavasti häälikumeetodi tundmist, kui asutakse lugema õpetama selle aabitsa järgi. Jääb ikkagi küsida, kust seda meetodit õppida, kui aabit-

sa juhatus seda ei tee. Polnud eestikeelset pedagoogilist kirjandust, kust oleks võidud vajalikku juhatus leida. Oleks tulnud pöörduda võõrkeelse, saksa- või venekeelse kirjanduse poole, et soovitatud meetodis orienteeruda. Aga need laiad rahvahulgad, kes aabitsa peamised kasutajad olid, ilmselt sellega toime ei oleks tulnud. Nii jäi teadlik häälikumeetodi kasutamise soov küll vagaks sooviks, mille täitmiseks suures osas puudusid eeldused. Aga, nagu juba üteldud, oli M. Tõnissoni aabits nii koostatud, et sellest täpselt kinnipidamisel ei saadud veerimismeetodit kasutada, sest materjal seda ei võimaldanud. Ka häälikumeetodi soovitamisel ei ole autor resoluutne. Kes seda meetodit ei tunne, ei saa ka loomulikult selle järgi õpetada. "Kes healetamisega toime ei saa, see õpetagu sell viisil, mis temal tuttav on". See muidugi ei välista tagasiminekut veerimismeetodi juurde.

Kuigi M. Tõnissoni aabits suurtes tiraažides levis ja lugema õppimist kõige vähenõudlikumal kujul võimaldas, suhtuti temasse üleolevalt, nähes selles odavat, metoodiliselt puudulikku massproduktiooni liiki. J. Tork ei leia võimalust teda isegi põgusalt mainida, arvates teda ilmselt väheväärtuslike "kuke-aabitsate", mis odavahinnaliste teostena - nad maksid viis kuni kümme kopikat - aabisaturu üle ujutasid, andmata metoodiliselt midagi uut ja mitte hõlbustades lugema õppimise protsessi. Kui selline eitav hinnang ei ole M. Tõnissoni aabitsa suhtes siiski põhjendatud ega pole õiglane.

Kohati püüdis M. Tõnisson aabitsasse põimida naljakaid lauseid, et mitmekesistada ühetaolist, monotoonset lugema õpetamise protsessi, nagu: "kass lõi koera, kirp kargas pulk suus". Nüüdsele lugajale on see nali naiivne ja isegi banaalne, aga tollal võis ta õigustatud olla. Kuid see ainus passus ei suutnud märgatavalt lugema õpetamist elustada.

M. Tõnissoni nimekaim Hans Tõnisson avaldas 1901. a. paigu Tartus raamatukaupleja E. Mäeseppa kirjastusel aabitsa, mille pealkirjaks oli "Tõnissoni ABD-raamat". M. Tõnisson nägi selles oma populaarse aabitsa imitatsiooni ja nähtavasti süüdistas kirjastajat ebaausas äriajamises, nimetades aabitsat ennast kirju paberi kimbukeseks. E. Mäesepp teatas kuulutuses pealkir-

ja all "Palun tähele panna!", mis ilmus "Postimehes" 20.aug. 1901, nr.186, et tema kirjastusel ilmunud "Tõnnissoni ABD-raamat" trükiti selle aasta juunis 3000 eks., mis kahe kuu jooksul täiesti läbi müüdi, nii et sel, s.o. 1901. aastal seda aabitsat veel 5000 trükitakse. Kuulutuses mainitakse, et selles aabitsas on antud katekismuse viis peatükki ja palveid. Samas "Postimehes" ilmus ka Hans Tõnnissoni "Teadaandmine", kus teatab, et ta on koostanud aabitsa "Tõnnissoni ABD", mille kõige õigustega E.Mäesepale kirjastamiseks müünud, ja avaldab imestust, et kuuldavasti "ka keegi teine herra "Mats Tõnison Vändras" ka ühe aabitsa kirjutanud on". Samas töötatakse lähemal ajal ka "Tõnnissoni Tähtraamat" trükis avaldada.

Need kuulutused on vastuseks M.Tõnnissoni kuulutusele "Pet-tuse kaup", mis kirjutatud Vana-Vändras 24.mail 1901 ja avaldatud "Eesti Postimehes" 6.sept.1901, nr.36. Nähtavasti ilmus kuulutus ajakirjanduses juba varem, aga seda ei õnnestunud kindlaks teha. Kuulutus kordus väikeste muudatustega "Eesti Postimehe" järgmises numbris. Selles nimetatakse E.Mäesepa tegevust pettuseks ja süüdistatakse M.Tõnnissoni populaarse aabitsa kasutamist oma huvides ning lõpuks hoiatakse aabitsakasutajaid ja raamatukauplejaid võltskauba eest.

Muidugi olid M.Tõnnissoni etteheited põhjendatud, sest aabitsate autorite nimes ja pealkirjas polnud erinevusi. Kuulutuses kõneleb H.Tõnnisson küll "Tõnnissoni ABD-st", kuid nime erinevus on tühine ega paista silma. Ka H.Tõnnisson kirjutab kord oma nime H.Tõnnisson. E.Mäesepa kirjastusel ilmunud aabitsa tiitellehel aga on trükitud "Tõnnissoni ABD-raamat", nii et ka minimaalne nime erinevus puudub. Sisult mõlemad aabitsad ei ühtu; võrdlemine näitab, et H.Tõnnissoni aabits on nõrgem ja halvem kui M.Tõnnissoni oma. Ilmselt püüti kasutada levinud aabitsa populaarsust oma aabitsa levikul. Hans Tõnnissoni aabitsast ilmus kaks trükki, 1902. ja 1904.a.; 1901.a. ilmunud trükki pole olnud võimalik leida.

Ühes koolivõrgu laienemisega maal ja õppetöö paranemisega kasvas lastevanemates püüd, vabaneda laste kodusest, koolieelsest lugemaõpetamisest, jättes selle täiesti kooli ülesandeks. Rahulolematust koduse õpetuse alal oli 19.s.viimastel aastakümnetel üldine: kodukool ei täida oma ülesannet, lapsed tulevad algkooli puuduliku ettevalmistusega. Puuduliku ettevalmistuse põhjuseks on järgmised asjaolud: vanemate hooletus, ebakohased õppemeetodid, heade õpikute puudus või need on kallid. Nii iseloomustas olukorda W.R/eiman/ artiklis "Kirjanduse põlul" (Postimees nr.141, 1890). Rahulolematust koduõpetuse tasemega oli juba varemgi kuulda olnud, aga selle põhjuste selgitamisel oli W.Reiman siiski sammu edasi teinud. "Meil on veel küllalt neid õnnetuid lapsi, kelle esimene lugemise raamat Uus Testament ehk Lauluraamat on, kes aabitsat ei ole näinudgi. Veel mullu ütles mulle üks ema suu sisse, et aabitsa ostmine meelestu pillamine olla." Mina ise õppisin Lauluraamatust lugema. Säätsamast õpetan tütrele ka". Ja aabits maksis - 5 kopikat ja Lauluraamat - 30 x 5 kopikat = 1 rubla 50 kopikat, ja enne kui tütar lugema sai, oli Lauluraamat nõnda rebitud, et lendu võis tõusta". Nii V.Reiman. Küllap põlnud see lugemaõpetamise viis harva esinev nähtus, vaid paljudes kodudes õpiti lapsi Uue Testamendi või Lauluraamatu abil lugema. Pole kahtlust, et lugemaõppimine sel viisil oli raske ja vastumeelne toiming, milleks tuli lapsi sundida. Ja vitsahirm polnud sugugi haruldane nähtus. Sel vaevalisel teel õpiti küll viimaks kuidagi viisi lugema. Aga majanduslik kahju, mis tekkis Lauluraamatu või Uue Testamendi "ära lugemisest", polnud kaugeltki võrreldav selle kahjuga, mis niisugune õppeviis tegi lapse hingele. Raamat üldse muutus vastumeelseks, mingisugusest armastusest lugemise vastu ei saa kõnelda. Ebakohane algõpetus lugemise alal mürgitab juba alguses lugemishimu ja halvab seda ka tulevikus. Ja siit peale jääb probleem: kas loobuda täielikult halvast ja puudulikust kodusest lugemaõpetamisest ja veeretada see koolmeistri õlule, kes kergema vaevaga ja hõpsamini aabitsatarkuse õpetada suudab. Ollal aga, s.o. 19.s.lõpul ja käesoleva algul ei olnud võimalik koduõpetust kõrvale jätta juba sel lihtsal põh-

jusel, et õppeaasta algkoolis oli lühike ja kestis 6 kuud. Õppeainetest pöörati erilist tähelepanu vene keele õppimisele, selle kõrval oli tähtis koht usuõpetusel. Seega jäi emakeele õppimisele algkoolis üsna vähe aega ja võimalusi. Tuli tõsiselt võidelda lastevanemate hulgas levinud arvamise vastu: "Mis ta koolis tegema hakkab, kui ma talle ju kodus raamatu selgeks õpetan?"¹¹⁴⁾ V. Reiman väljendas elementaarse põhitõe, kui ta ütles: "Selge lugemine on hariduse alusmüür. Juba kodukool peab selle alusmüüri päale aga ka seinu hakkama ehitama."¹¹⁵⁾ Sama mõtte avaldub ka J. Bergmanni ütluses: "Kui laps lugeda ei oska, siis ei saa tema mingis asjas edasi."¹¹⁶⁾

Koduse lugemaõpetamisel kasutati mitmesuguseid trükitud raamatuid, nagu seda konstateeris J. Bergmann eespool tsiteeritud teoses. "Üks õpetab lauluraamatust, teine epistliraamatust, kolmas kalendrist, neljas piiblist, viies kust aga juhtub. Mitu nädalit kulub ära, enne kui lapsi niikaugemale jõuab harjutada, et nad teiste lugemist tähele panevad ja järke peavad. Kodulaste raamatut oleks hädasti tarvis". Sellest johtub, et kuigi iga trükitud raamatust saab lugemaõpetada, ei ole saavutatud lugemisoskus kõigil sugugi mitte ühtlane. Algaja lugemisoskus jääb siiski seotud raamatuga, millest ta lugemaõppis: ainult seda loeb ta, teisi aga raskustega. Edasisel harjutusel need raskused vähenevad, üldine lugemisoskus kasvab, kuni jõuab ladusa ja sorava lugemise tasemele, aga selleks kulub aega. Vaatamata sellele, et läinud sajandi lõppaastakümneil ilmus palju odavaid, viie- ja kümnekopikalisi kukeaabitseid, ei suutnud nad siiski kõrvaldada lugemaõpetamist trükitud raamatuid, vana, kunagi juurdunud traditsiooni sest ajast, kui aabitseid olid kallid ja haruldased.

Et siin abi pakkuda ja koduõpetuse taset tõsta, koostas J. Bergmann "Kodulaste raamatu", mille I. trükk ilmus 1890. a. Raamat levis hästi ja sellest ilmus 1912. a. IX. tr., iga trükk oli 12 000 eks.¹¹⁷⁾ Nagu oodatagi võis, lausus raamatule esime-

114) J. Bergmann, Kiigevere küla esimene koolmeister. Jurjev, 1898, lk. 50. - J. Bergmann/, Algusõpetus ja kodune õpetus. "Postimees" 1895, nr. 118.

115) V. Reiman/, Kirjanduse põllul. XVII. "Postimees" 1890, nr. 141.

116) J. Bergmann, eespool tsit. teos, lk. 50.

117) J. Tork, Pilk kooliraamatu minevikku..., lk. 221.

sed tunnustusesõnad V.Reiman,kelle arvates selles raamatus "on terve õppematerjal koos,mida laps kodukooli ajal kuni 11. eluaastani peab ära õppima,et teda pärischooli kui küpset ja hästi ettevalmistatud õppijat vastu võtta".

Milline on J.Bergmanni "Kodulaste raamatu" sisu,mis moodustas enne kooli astumist omandatava tarkuse?Raamatu 70 leheküljest moodustab aabitsakursus ühes ükskordühega 26 lehekülge, ülejäänud osa on katekismus,piibli lood,palved,piibli salmid ja kirikulaulud,seega usuline materjal,mis küllalt selgelt iseloomustab neid püüdlusi,mis koduõpetust oma mõju piirkonda tahtsid viia.Ja kehtiv koolikorraldus ja koduõpetuse ülevalve võimaldas suurel määral nende püüdluste teostamist.Kuna käesoleva töö ülesandeks on aabitsakursuse analüüs ja käsitletus, siis võibki piirduda üldlaadse iseloomustusega muu osa kohta, loobudes usulise õpetuse lähemast vaatlusest.

J.Bergmanni "Kodulaste raamatu" I.trüki aabitsaosa oli veel veerimismeetodi kohaselt koostatud,ega teinud selles mingisuguseid parandusi ega uuendusi,nagu seda juba M.Kampmann märkis.¹¹⁸⁾ Kuid see iseloomustus käib esimeste trükkide kohta.Hilisemad trükid töötas autor ümber,loobudes järkjärgult veerimismeetodist jõudis ta sünteetilise meetodini.Kuid pole ka võimata rakendada analüütilis-sünteetilist sõnameetodit,kuigi sel puhul tuleb antud materjali järjekorda muuta,millega tuleb toime teadlik lugemaõpetaja.Muidugi pole täiesti välistatud veerimismeetodi retsidiivid,kuid selle meetodi kasutamine on raskendatud selle tõttu,et puuduvad täiesti veerimissilbid.Otsustades raamatu 8.trüki järgi toimus edasimineku lugemaõpetamisel õige kiiresti:juba 4.tükis esineb üsnagi pikki lauseid,mis koosnevad 5 sõnast;13.tükist peale antakse lugemise harjutuseks sidus tekst.Lugemaõpetamist alustatakse väikeste tähtedega,14.tükist alates tuuakse aga sisse suured tähed,mis nüüd õpitakse ühes väikeste tähtedega,mis aga eelneb suurele.Raamatu aabitsaosa lugemispalad sisaldavad peamiselt didaktilisi palasid,nende hulgas on aga mõned,mis annavad lapsepärast loomade kirjeldusi.Usuline materjal on väga väike.Kui I.trükk oli veel illustreerimata,siis II.trükist peale ilmus aabits juba illustreeritult.Kirjutamaõppimine toimus ühes lu-

118) M.Kampmann,"Eesti keele õpeviis.Tallinn,1918,1k.104.Isegi V.Reiman pidas "Kodulaste raamatu" aabitsaosa nõrgaks.Vt."Postimees" 1890,nr.141 artikkel "Kirjanduse põllul".

Koduse õpetamise tase läinud sajandi lõppaastakümneil polnud sugugi mitte rahuldav ja osutas isegi langemise tendentsi. Lugesime, mida lastevanemad küll kätte õpetasid, kujunes sageli mehaaniliseks protsessiks, kus lugemispala suudeti raamatust maha võristada, kuid loetust arusaamist ei olnud. Sellise olukorra tekkimise põhjusi oli mitu. Lastevanemad püüdsid lugemaõpetamist koolile veereta- da ega pööranud kodusele õpetamisele enam suuremat tähelepanu. Õpe- tamismeetodid olid puudulikud, püsis veerimismeetod, mis ei soodus- tanud enam hea lugemisoskuse omandamist, ajakohased õpikud puudusid või olid kallid ja puudusid oskused neid kasutada. Aga kooliaeg oli lühike, mille tõttu on raske sellest osa kulutada lugemaõpetamise- le. Aga lugemisoskuseta on edukas koolitöö võimata. Sellepärast va- litses koolimeeste hulgas püüd, tõsta ja parandada koduse õpetamise olukorda. Sobivate ja ajakohaste õpikute puudust püüdis kõrvaldada ka kirjanik-pastor J. Bergmann, kes ise koostas külaste jaoks raa- matu, mis sisaldab lastelt enne koolitulekut nõuetavate teadmiste pensumi. Ta nimetas oma raamatu "Kodulaste raamatuks", mille järgi õpivad lapsed kodus enne kooliminekut. Teose aluse moodustab luge- ma- ja kirjutamaõpetamine, millele on antud 1/3 teosest; lugemisos- kuse harjutamiseks ja süvendamiseks on antud lugemispalu, mis ena- masti didaktilise sisuga. Kuid nii aabitsas, kui ka lugemikus on mõ- ni loodusloolise sisuga pala. Aabitsaosa lõppu on paigutatud üks- kordüks. Teose 2/3 osa sisaldab katekismuse viis peatükki, palveid, piibli lood, kiriku laule ja piibli salme, nii et sisuliselt on "Ko- dulaste raamat" aabits-katekismus selle laiemas mõttes.

Metoodika seisukohalt võib ütelda, et autor on kasutanud süntee- tilist meetodit: tähtede õppimisele järgnes üksikute sõnade ja lü- hilausete lugemine. Pööratakse tähelepanu nõrkade ja tugevate hää- likute hääldamisele. Loetavad sõnad on harjutuseks valitud nii, et esimesed tähed erinevad, kuna teised muutumatuks jäävad. Lugemaõpe- tamist alustatakse väikeste tähtedega ja kui need on õpitud, asu- takse suurte tähtede juurde, mis kolme tunni jooksul läbi võetakse. Tähti õpitakse fraktuurkirjas, väikesi tähti korraka kuni neli täht- te. Aabitsaosa on illustreerimata.

J. Bergmanni "Kodulaste raamat" levis ulatuslikult: I. trükk ilmus 1890, IX. trükk - 1912, kusjuures iga tükk oli 12 000 eksemplari.

) J. Tork, Pilk meie kooliraamatu minevikku... Teoses: Raamatu osa Eesti arengus. Toimet. D. Palgi. Tartu, 1935, lk. 221.

Teose hea menu põhjuseks oli peamiselt autori kui kirjaniku tuntud nimi. Ka koolimehena mõjus ta selleks kaasa - Paistu kihelkonnakool oli parimaid ja selles on ka J. Bergmanni teeneid.

"Kodulaste raamatu" I. trüki ilmunisel arvas V. Reiman, et teose lugemise ja kirjutamise õpetuse osa on nõrgeim osa teoses ja et selles mõndagi peaks teisiti olema, kuid ta märkinud lähemalt, mida ta siin teisiti tahtis näha. Ka on ta võrreldes C. R. Jakobsoni aabitsaga sellest nõrgem ja halvem. Kuid vaatamata puudustele täidab ka J. Bergmanni teos oma üleannet, tehes õppimise lapsele armsaks ja ergutades edasipüüdmisele (Postimees 1890, nr. 141). Metoodiliselt on autor küll veerimismeetodi vastu ja selle mõttetuid silpe aabitsaosas ei esine, kuid lugemaõpetamise meetodit ta märgatavalt ei parandanud. Tähtede õppimine toimus küll ruttu - kuni neli tähte korraga -, kuid nende omandamise süvendamiseks ja lugemisoskuse ettevalmistuseks tuli palju harjutussilpe anda. Seega esialgne kiirustamine halvas hiljem siiski edasiminekut. Kuni 4. trükini - nii palju oli neid kasutada - oli aabits illustreerimata, kuid viimane, 9. trükk on aga ka aabitsaosas illustreeritud. Piibli lood, mida autor oskas jutustada, pakkusid lastele sündmusterikast materjali lugemiseks, kuigi sisu suurelt jaolt arusaamatuks jäi. Seega ei saavutanud teos selles osas eesmärki, mis autor oli püstitanud. Samad sõnad tuleb ütelda ka katekismuse ja kiriku laulude kohta. Aga mis siinkohal tähtis, lugemisoskuse süvendamisele ja levikule mõjusid "Kodulaste raamatu" väljaanded soodsalt kaasa.

Häälikumeetodi süvendamisel ja juurutamisel pakub huvi J. Freymanni aabits, mille pealkiri kõlas järgmiselt: "Õpi ilusasti lugema ja kirjutama! Laste pildi-raamat, aabits ja lugemise-raamat". Teos ilmus Tallinnas 1911. a. Samalt autorilt ilmus ka 1901. a. "Laste Aabits", kuid sisult ja metoodiliselt puudub mõlemate aabitsate vahel side. "Laste Aabits" oli määratud "esimiseks hakatuseks kodus ja koolis õppijatele", nagu seda ütleb alapealkiri, seega sisaldab ainult aabitsakursuse selle traditsioonilises tähenduses. Lugemaõpetamine toimus selle järgi sünteetiliselt: igale tähele järgnes üksikuid sõnu kokkuütlemiseks. Alustatakse väikeste tähtedega, neile järgnesid suured tähed. Suurte tähtede õppimisel esitati iga tähe kohta lause. Lugemispalasid on vähe, ainult kokku 8. neist viimane meieisa palve. Võrreldes sellega on uus aabits juba mahult soliidne teos, sisaldades 288 lk. Aabitsaosa selles on 83 lk. On ilmne, et autor võis selles ulatuses lugemaõpetamise küsimust palju põhjalikumalt ja üksikasjalikumalt käsitleda. Teose lõpus on antud juhend, mis näitab neid metoodilisi põhimõtteid, mis aabitsakursuse aluseks on võetud ja milledest lugemaõpetamisel tuleb väljuda.

Autor pooldab häälikumeetodit, mida rakendab järgmiselt. Lugemaõpetaja ütleb lapsele ette sõna, mis sisaldab õpitavat häälikut. Laps kordab seda sõna seni, kuni seda hästi ja selgesti hääldab. Edasi ütleb lugemaõpetaja sama sõna üksikute häälikutena, mida laps samuti kordab. Selle järgi eraldatakse antud sõnast õpitav häälik, mida lugemaõpetaja hääldab lahus sõna muust osast; seda kordab ka laps. Kui õpitav häälik on lapsele tuttavaks saanud, siis võetakse teisi sõnu, kus see häälik esineb kas alguses, keskel või lõpus. Iga hääldatakse alguses tervikuna, siis jaotatakse ta üksikuteks häälikuteks, mis lõpuks silpide kaupa esitatakse. Selle protsessi teeb läbi ka lugemaõppija laps. Nii talitakse seni, kuni laps suudab antud häälikut teiste hulgast eraldada ja puhtalt hääldada. Konsonante õpetatagu nende heli, aga mitte nende nimede järgi. Muidugi tuleb häälikud selgesti ja puhtalt hääldada ning nõuda, et laps neid kordaks valju ja selge häälega.

Hääldamisharjutusi võib teha kahte viisi. Ühe võimalusena võib õpitavat tähte ja hääldatavat sõna, milles see täht esineb, raamatust, s. o. aabitsast näidata ja kui nii kaugel ollakse, ka lugeda lasta. Kuid raamatu kasutamine pole tingimata nõuetav. Teise võimalusena võib hääldamisharjutusi ka ilma raamatuta teostada, nii et laps

ei näe ühtegi õpitavat tähte. Kui hääldamisharjutused hästi lahenda-
datakse ja häälikute eraldamine kiiresti ning veatult toimub, siis
võetakse raamat ja tutvutakse sellest vastavate tähtedega. Sel mee-
todil võivad isegi 3-aastastele lastele lugemaõpetamist alustada,
ilma et see neile raske või tüütu oleks.

Aabitsas on hääldamisharjutuste hõlbustamiseks antud pildid,
mis pakuvad materjali seletamiseks ja hääldamiseks.

Nagu nähtub antud kirjeldusest, kasutab J. Freymann analüütilis-
sünteesilist häälikumeetodit. Analüüs toimub suuliselt ja enne aa-
bitsaraamatu kätte võtmist. Ei mainita seda, et hääliku eraldamiseks
hääldatavast sõnas tuleb seda aeglaselt, venitades hääldada, aga kül-
lap sellest ei peasetud, sest tavaliselt hääldades on lapsel raske
õpitavat häälikut tabada. Klusiilide hääldamisele, mis sel meetodil
lugemaõpetamisel suuri raskusi tekitab, sest neid on raske ja ise-
gi võimata sõnast eraldada, ei ole pööratud erilist tähelepanu.

Mis aga J. Freymanni "Õpi ilusasti lugema ja kirjutama!" eriti
esile tõsta tuleb, on selle lugemik. Kui selle aja aabitsate koosta-
jad lugemispaladeks töid enamasti teisejärgu tähtsusega autorite
töid, siis J. Freymann esitas lugemikus selle aja parimate kirja-
nike töid. Nii leidub selles G. Suitsu, A. Haava luuletusi. Väärib eri-
list esiletõstmist, et ka proletaarsed luuletajad, nagu H. Pöögelmann
ja W. Proletaarlane on siim kasutamist leidnud. Ükski teine lugemiku
koostaja aabitsa juurde seda varem ega hiljemgi pole teinud.

la. ei avaldi
mai 7.!

P.Rätsep asub eesti kodudes veel käesoleva sajandi algusel üsna levinud veerimismeetodi suhtes täiesti eitavale seisukohale. Veerimismeetod ei kasutanud lugemaõpetamisel häälikuid, vaid nende nimesid, mis aga ei ühtunud hääliku kõlaga sõnas. Õppimisel selle meetodi järgi esines helisid, mis aga sõna kokkulugemisel ära kadusid. Sellepärast oligi lugemaõppimine raske ja vaevaline protsess. Kui aga lugemaõppimisel kasutada häälikuid endid, muutub see lugemisprotsess märksa kergemaks ja lihtsamaks. Häälikud aga tuleb võtta sealt, kus nad loomulikult esinevad, s.o. sõnadest. Seega sõna tuleb lahutada häälikuteks, mida tehakse sel teel, et sõna üteldakse selgest, kuid aegamööda, venitades, nii et iga üksik häälik selgesti kuulda on. Kuid sõna häälikuid ei eraldata isoleeritud üksusteks, vaid nad jäävad ikkagi seotuks oma vahel, nii et säilib üleminek ühelt häälikult teisele. Sel astmel õpetatakse õpilasi sõnus eraldama üksikuid häälikuid, neist aga moodustatakse oma korda sõnu, mis lugemaõpetamise teine aste. Lähtesõnadeks valitakse sõnad või hääled, mis on lihtsad ja mida laps omas ümbruses alati võib kuulda. Niisuguseks häälituseks on näit. lapse kisa, mida õpilased võivad aga mitmel viisil edasi anda. Kuid õpetaja valib neist ühe ja nimelt "ua", nagu see kujutatud aabitsa pildil. Näidates seda õpilasele teeb õpetaja sama häält, kui õpilane ei oska seda teha. Nüüd õpilane kordab seda häält ja eraldab selles kaks häälikut. Esimest häälikut märgitakse täheda u, teist tähega a. Neist häälikuist moodustatakse ka teine sõna "au". Juba sellest õppimisprotsessist tehakse järeldus, mida õpetaja väljendab ja õpilane kordab, nimelt: häälikuid kirjutatakse ja trükitakse "tähtedega", näidates neid mõlemaid aabitsa pildi juures. Edasi võetakse samal meetodil läbi järgmised sõnad, mida tarvitatakse huikamisel "ui" või hõikamisel "ae", "õe". Järgmise sammu moodustab sõna "öun" lugemine. Näidatakse pilti, mis kujutab öuna ja küsitakse õpilastelt, mis see on? Õpilased vastavad raskusteta: öun. Õpilased hääldavad sõna "öun" pikaldaselt ja eristavad selles üksikuid häälikuid, mis osalt juba tuttavad: ö ja u on juba varem õpitud, kuna n on uushäälik, mida lapsed veel ei tunne. Nüüd küsitakse viimast häälikut sõnas "öun", näidatakse seda pildil ja lastakse hääldada "n", mitte aga "en". Nüüd tehakse ülesandeks, muuta selles sõnas häälikute järjekord, millega saadakse uus sõna "nöu". Samade põhimõtete järgi loetakse ka teised sõnad, mis lugemiseks antud. Õpitav täht esineb esimestes sõnades sõna lõpul, järgmistes aga sõna alguses või sõnas.

Kui sõna on loetud, siis asutatakse selle kirjutamisele. Terve tükk loetakse läbi ja siis kirjutatakse etteütlemise järgi üles. Nii toimub kirjutamaõpetamise ühes lugemaõpetamisega, minnes edasi ühes lugemise edasiminekuks.

Suureks hõlbustuseks lugemaõpetamisel on liikuv aabits, mille jaoks on aabitsa lõpul 2 leheküljel trükitud tähed. Need lehed kleebitakse papile või paksule paberile, üksikud tähed lõigatakse sellest välja vastavalt nende õppimisega. Väljalõigatud tähtedest moodustatakse üksikuid sõnu. Need on esimesed sammud liikuva aabitsa juurutamiseks lugemaõpetamisel. Muidugi polnud P. Rätsep ainus, kes liikutavat aabitsat oleks soovitanud, seda tegid ka teised. Kõik paremad aabitsad leiavad, et siin tuleb liikutavat aabitsat kasutada, kuid nähtavasti liikuva aabitsa praktiline kasutamine toimus aeglaselt. Laiemates ringides, eriti maal, ei suutnud uued meetodid vana veerimismeetodit välja tõrjuda, puudus ka arusaamine hõlbustustest lugemaõpetamisel.

P. Rätsep ehitas oma aabitsa üles põhimõttel kergemalt raskemale. Sellepärast asetab ta algusse häälikute ühendid, kus vokaalid kergesti konsonantidega ühinevad, teiste sõnadega, kus sääraseid ühendid kergesti hääldatavad on. Raskesti hääldatavad ühendid viiakse lõpu poole. Häälikute vältete ja diftongide õppimine on jaotatud pikemale ajale, mis võimaldab raskuste kergemat ületamist ja soodustab ilmekat lugemist.

Aabits on illustreeritud ja õpitavate sõnade kohta on antud pilt, millel kujutatud eseme nimetuses on õpitav täht. Soovitatakse ka kergemaid pilte joonistada, mis annab materjali õpilaste isetegevuseks ja joonistamiseks, mis algkooli õppekavas puudus. Muidugi ei tule sellisest joonistamisest suuri tulemusi oodata.

Õpetamisel nõutakse, et lapsed õpitavast aru saaksid, millele nähtavasti on mõeldud, et kõneldavatest esemetest selge kujutluse saaksid ja loetavate lausete sisu ja mõte samuti selge oleks. Iga tüki juures tuleb peatuda seni, kui see selgeks on saanud. Alles pärast seda võib järgmise tüki juurde asuda. Läbivõetud tükke tuleb korrata ja sellega omandatu kinnistada.

Kogu kursus on jaotatud üksikuteks §§, nii et iga päev üks § läbi võetaks. Kui silmaspidada autori antud juhiseid, siis võib tema arvates ka halvem õpilane ühe talvega lugema ja kirjutama õppida. Võrreldes näit. C. R. Jakobsoni aabitsaga, kus 50 päevaga lubati lugemaõpetada, tähendab P. Rätsepa aabits tagasiminekut.

Nagu näitab P.Rätsepa "Emakeele Elavate healte" II.raamatus antud lugemaõpetamise meetodi põhjendus kavatses autor siin kasutada keeleteaduse ja psühholoogia tulemusi. Psühholoogia alal sai ta ergutusi R.Kallase mäluõpetuselt. Kuigi pole teada, kuidas autor keeleteaduse ja psühholoogia abil lugemaõpetamise meetodit põhjendada mõtles, väärrib juba see püüd märkimist, sest aabitsate koostajad, vahest välja arvatud M.Kampmann, arvasid siin lihtsamate vahenditega toime tulla võivat ega arvanud, et aabits vajab nii tõsisist põhjendamist kui P.Rätsep seda kavatses teha. Kavatsus aga jäi teostamata, sellepärast puudub ka ülevaate selle üksikasjust.

P.Rätsep oli nähtavasti veendunud Venemaal tollal levinud vaba kasvatususe põhimõtetete pooldaja. "Lugema õppijaid ei sunnita. Lugemine jäetakse õppijate vaba tahtmise hooleks. Ja tahtmine tuleb. Ühel varem, teisel hiljem. Igaüks loeb nii palju, kui palju temale meeldib kui palju ta jõuab, mis teda huvitab. Rohkem ei ole tarvis: ettelugemise läbi ja kooliõpetajaga juttu ajades kasvas mõistus ja arenes keel, silbi-sõnade kirjutamine ja lugemine kasvatas silma, kõrva ja kätt lugemise-kirjutamise tehnikas" (Emakeele Elavad healed, II.r., lk.111). Nüüdsel ajal nähakse selgemini vaba kasvatususe piire, kui seda oli tollal. Muidugi ei pooldata nüüdki sundi lugemaõpetamisel, püüdes apelleerida lapse huvi, aga lugemaõpetamisel ei saa lugemist siiski jätta ainult õpilaste vaba tahte hooleks. Positiivseks püüdeks oli meelte, kuulmise, nägemise, liigutuste, kasutamine, õpilaste isetegevuse ja aktiivsuse rakendamine, kus tähtsal kohal oli kirjutamise kõrval joonistamine. Lugemispalad II.raamatus sisaldasid head lugemismaterjali, mis oli valitud, arvestades emakeele ilu ja kunstikasvatuse eesmäärke. Teised aabitsad tollal nii kaugele veel ei olnud jõudnud. Kahju, et tüüpiliste silp-sõnade rõhutamise tõttu P.Rätsepa aabitsate positiivsed põhimõtted ei teostunud ega reformeerinud lugemaõpetamise meetodit, aga neilt oleks seda võinud loota.

Liikuva aabitsa probleemi puudutas P.Rätsep ainult "Kodukooli" 1. ja 2. trükis, andes selleks aabitsa lõpus papile kleepimiseks ja väljalõikamiseks 2 lk. tähti. Hiljem on see muidu metoodiliselt väärtuslik lisa ära jäetud. Vaevalt oli autor veendunud, et liikuva aabitsa tarvitamine oli niivõrd juurdunud, et ei väärinud enam mainimist. - selle juurdumine toimus õige visalt ja aeglaselt. Või pettus autor selle otstarbekohasuses ja metoodilises väärtuses? Mõneski teises selleaegses aabitsas aga soovitatakse ikka jällegi liikuva aabitsa kasutamist, mis näitab selle järjekindlat propageerimist.

Kuigi P.Rätsep pärast õpetajate seminari lõpetamist ainult lühemat aega algkoolis töötas ja sooritanud küpsuseeksamid Moskva Ülikoolis õivusteadust õppis ning advokatuuri siirdus, säilitas ta siiski elava huvi lugemaõpetamise küsimuste vastu. Eriti paelus teda küsimus: kuidas lugemaõppimist hõlbustada ja nii õpetaja, kui õpilase vaeva kergendada. Oma esimesele aabitsale "Kodukool", millest ilmus 3 trükki, lasi ta järgneda teise: "Emakeele Elavad healed", mis oli kavatsatud õige suurejooneliselt ja mõeldud 6 köitelisena: I.raamat: häälikud; II.raamat: silbid ja esimene lugemik; III.raamat: sõnad ja nende vormid; IV.raamat: laused ja nende vormid; V.raamat: lugemik; VI.raamat: juhatus õpetajale ja õppeviisi teaduslik põhjendus. Neist moodustas aabitsaosa I. ja II.raamat, teised raamatud moodustasid grammatika ja lugemiku, nii et kogu teos käsitles tervet eesti keele kursust algkoolis. Kuid teosest nägi trükivalgust kaks esimest raamatut, teised aga jäid ilmunuta. Aabitsaosa avaldamine osutus paljude illustratsioonide tõttu, mis ainult selle jaoks valmistati, õige kulukaks ja autor olevat isegi majanduslikesse raskustesse sattunud. Aabitsa hind tuli võrreldes teiste aabitsatega õige kõrge: I.raamat - 25 kop., II.raamat - 50 kop., seega maksis aabitsaosa 75 kop. Kõrge hind aga pidurdas levikut. Aabitsaosast ilmus ka venekeelne väljaanne, mis kaks trükki vastu pidas. Kuigi aabitsa kuulutustes märgiti, et VI.raamat, mis pidi sisaldama meetodilise juhendi ja õppeviisi teadusliku põhjenduse, on vene keeles ilmunud, ei õnnestunud seda leida, mis pärast tuleb arvata, et teade oli eelteade ja teos ise jäi ilmunuta. Sellepärast tuleb tema meetodi iseloomustuseks kasutada neid juhatusi, mis aabitsaosades lugemaõpetajale antud. Oma aabitsatest ja kavatsetatavast teosest kõneles P.Rätsep hariduse-koosolekul, mis peeti Tartus 15.aug.1909, referaat tema kõnest ilmus "Postimehes" nr.184, 16.aug.1909.

Selles kõnes väitis P.Rätsep, et häälikumeetod on nii koolides, kui kodudes tarvitusele võetud. Selle järgi õpitakse kätte häälikud ja tähed ning selle järgi asutakse kokkulugemisele. Lugemaõpetamise peamise osa moodustab häälikute ühendamine sõnadeks. Kuid iga üksik häälik on ainult tüüp-häälik, millel on palju varjundeid, mis trükipildis märkimata jäävad. Kui seda tahetaks teha, muutuks tähestik väga suureks ja selle õppimine väga raskeks. Häälikute ühendamine sõnadeks ei ole õige, sest üksikutest häälikutest, nagu näit. s a i, ei saa sõna sai. Lugemise ülesandeks on häälikute abil esile tuua, mis tähtede abil väljendatud. Hea lugemine toimub nii, et sõnad lahutatakse häälikuteks. Järjekord on järgmine: kõnekeel -

lause - sõna - silp - häälik. Kirjeldatud lahutamisprotsess tehakse peast ja selleks kulutatakse igas tunnis umbes 10 min. Lugemaõppimisel tuleb aga häälikutest minna silpidele, neist sõnadele ja lausetele - see on süntees. Nii võibki P. Rätsepa soovitatud lugemaõpetamise meetodit ^{võib} analüütilis-sünteesiliseks meetodiks nimetada; kuna lähtematerjaliks on sõna, siis on see meetod analüütilis-sünteesiline sõnameetod.

Häälikumeetodi tarvitusele võtmisega on P. Rätsepa arvates veel vähe saavutatud, sest konsonantide kokkulugemine on raskustega seotud. Raskused arvas ta sellega ületada võivat, et silpides ja sõnades esinevad häälikuterühmad kindlaks teha ja tervelt ära õppida. Selleks otsib ta üles häälikute ühendamise võimalused, mis esinevad eesti keeles. Paigutades konsonantide vahele vokaalid saadakse silpide read, millede õppimine ja meespidamine hea lugemisoskuse eelduseks on. Seda meetodit kasutades leidis ^{ta} ees ti keeles umbes 2075 tüüpilist silp-sõna olevat. Need aga tuleb hästi ära õppida, neid lugedes ja kirjutades luuakse P. Rätsepa arvates kindel alus lugemaõpetamisele.

Tuleb möönda, et ainuüksi häälikumeetodi kasutamisega on vähe võidetud, lugemaõpetamise meetodit on vähe parandatud, kui tähtede nimeade asemel kasutatakse nende häälikuid, sest lugemise pearaskus häälikute ühendamise sõnadeks, pole kõrvaldatud. Aga ka P. Rätsepa ettepanek tüüpiliste silp-sõnade kujul ei lahenda küsimust, kuigi autor arvab, et siin on tegemist universaalse meetodiga, mis kõikides keeltes kasutatav on. P. Rätsepa poolt esitatud uuendusettepanek ei leidnud õpetajate hulgas pooldamist ega levinud koolides ja kodudes, kus lugemaõpetamisega tegeldakse. Ei leidnud pooldamist ka mõte, pühendada esimehed tunnid kooliaasta algusel nädala või poolteise kestel selleks, et vestelda lastega mitmesuguste küsimuste üle kodusest elust ja koolist, et tutvuda lastega ja neid koolieluga tutvustada. Kuid mõte oli õige ja leidis hiljem teostamist. Et aabitsakursusel arvestati ka iseõppijaid, s.o. täiskasvanuid, kes ei osanud lugeda, oli muidugi liigne, nagu seda ka arvustustes märgiti.

) On üsna arukordne nähtus, et P. Rätsepa aabitsat "Emakeele Elavad healed" trükisõnas arvustati: I. raamatu kohta: H. Einer, Eesti kirjandus. Teoses: Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat. II. Tartu, 1910, lk. 116-118; II. raamatu kohta: M. Kampmann, Uued raamatud Eesti keele õppimiseks. Teoses: Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat. III. Tartu, 1911, lk. 111-116. P. Rätsepa mõlemaid aabitsaid käsitles M. Kampmann "Eesti keele õpeviisis", Tallinn 1918, lk. 105 ja 109.

Tõsise katse, parandada koduse lugemaõpetamise taset, tegi käesoleva sajandi algusel A. Põllusaar, kes 1896. a. lõpetas Tar-
 õpetajateseminari ja töötas selle järgi õpetajana. Analüüsi-
 des laste kodust lugemaõpetamist, võis ta konstateerida, et ko-
 dusel lugemaõpetamisel on küll pikk minevik, kuid olukord sel-
 siiski halb, mille põhjuseks on asjaolu, et parandusettepane-
 kud ei jõua asjaomasteni. Sellepärast näevad lugemaõpetajad ja
 -õppijad suurt vaeva, mis aga vähe tulemusi on andnud. Peami-
 seks lugemaõpetajaks kodus ema, kes oma lapsi niisama lugema-
 õpetab, nagu ta ise kunagi lugema õppis. Pildist, mis kujutab
 lugemaõpetamist kodus, oli juba eespool juttu; täielikkuse mõt-
 tes lubatagu seda siin veel kord esitada. Lugemaõpetamine toi-
 mus talvel, kui ema välistest töödest vaba oli. Pikad talveõh-
 tud olid lugemaõpetamiseks sobivaim aeg, mil ema ketras, õmbles
 või sukka koos. "Laps istub ema kõrval, raamat ühes ja õlekõrs
 tähe näitamise vardana teises käes. Ema on ise niiviisi ja ema-
 masti just sellesama raamatu järele lugema õppinud. Ema ütleb
 pääst ette; laps ütleb järele ja tõstab varrast ühe tähe ja sõ-
 na päält teise pääle" (lk. 7). Aga lapsel on raske tähelepanu
 raamatule koondada. Võib olla tuli lugema õppimise kutsel mäng
 katkestada, mäng aga köidab tähelepanu kaugelt rohkem kui raa-
 mat ja mõtted liiguvad ikka veel mängu juures. Lugemine ei ta-
 ha edeneda, sõnad lähevad segi, järjekord kaob. Varras aga libi-
 seb ikka automaatselt ühe sõna juurest teise juurde. Kui ema
 seda märkab, siis ta pahandab; kui see ei aita, tuleb karistus.
 Lugemaõpetamine kestab korraga 3-4 tundi, mis aga on lapsele
 liiga pikk. Ta tüdineb lugemisest, karistuse kartus aga halvab
 lugemistaju. Paljudel juhtudel on tulemuseks eitav suhtumine
 raamatusse: ebakohane õppimisviis on kaotanud lugemistahte ja
 teinud raamatu vastumeelseks. Koduse laste lugemaõpetamise
 vähene edukus seisab selles, et kasutatakse mehaanilist õppe-
 viisi: ainult tähtede õppimiseks kulub palju aega, efektiivse-
 mate meetodite rakendamisel võib seda palju lühema aja jook-
 sul saavutada. Kui tähed ongi viimaks õpitud, siis kokkulugemi-
 sel esineb suuri raskusi, mis mõnede arvates on isegi suure-
 mad, kui tähtede õppimise raskused. Koduse lugemaõpetamise tõhus-
 tamiseks ja laste vaeva kergendamiseks esitab A. Põllusaar

119) A. Põllusaar, Kodusest laste õpetamisest. /Äratrükk "Posti-
 mehest"/. Jurjev (Tartu), 1902. 21, 9 lk.

järgmise lugemaõpetamise kava.

Lugemaõpetamisele eelnegu selle järgi ettevalmistav aste, kus lastevanemad raamatuid lugedes näitavad neist lastele piltide ja jutustavad mõne loo. Lapsega kõneldagu selgesti, üksikuid hääldatagu pikkamööda. Nii selgitatakse lastele, et sõnad koosnevad osadest, silpidest, silbid omakorda üksikutest häälikutest. See eeltöö on vajalik lugema õpetamisel. "Et sõnad üksikutest hääldetest koos on, see on asi, millest laps aru peab saama. Kui laps sellest veel aru ei saa, siis ei maksa temale enne tähti näidata" (lk. 10). Lugemaõppija esimene ülesanne seisab selles, et üksikuid lühemaid ja kergemaid sõnu üksikuteks häälikuteks lahutada. Kui see on saavutatud, siis hakatagu lapsele tähti näitama ja õpetama. Selle juures tuleb ka tähe kuju kirjeldada.

Lugemaõpetamise algus - tähtede õppimine - tehtagu lapsele võimalikult kergeks, tähti õpetatagu mängides. Siin on heks vahendiks liikuv aabits, mida autor nimetab liikuvaks tähestikuks. Andnud selle kirjelduse ja toonud oma raamatu lõpus 6 lk. tähti lahtilõikamiseks ja papile kleepimiseks, näitab autor, kuidas liikuva aabitsaga töötada. Võetakse näit. sõna "ani" ja moodustatakse see liikuvatest tähtedest. Hääldatakse n, mitte aga nimetada teda en. Tähed on alguses üksteisel eemal, siis aga tuuakse nad üksteisele lähemale, kuni moodustatakse sõna. Sõnu hääldatakse alguses aeglaselt, siis ikka kiiremalt ja kiitemalt kuni normaalse kõne kiiruseni. Nii näeb laps, kuidas üksikud häälikud sõnadeks liituvad. Näit.: N i n a, ni na, nina. Edasi võib võtta täht e, siis m, r, moodustades sõnu, kus ka varem õpitud tähed kasutamist leiaksid. Tähtede järjekorra õppimine jääb lahtiseks; lugema õpetaja ise otsustagu, missuguseid tähti õpetada varem, missuguseid hiljem. Ühe võimalusena esitatakse järgmine järjestus antu jatkuks: l, u, v, o, s, õ, d, h, j, ä, g, ü, k, p, t, ö. Esmajoones õpitagu väikesed, siis suured tähed, mis esitatakse fraktuuris. Kuid tutvustatagu ka ladina ja eesti keeles mitteesinevaid gooti tähti. Tähed antakse mitmesuguses suuruses ja kujul, nagu nad trükis esineda võivad.

Millal alustada lugemaõpetamisega: Autori arvates alustamine laste 4-5 aasta vanuses liig vara, sest laps õpib neis aastais niigi palju, nimelt õpib laps tundma oma lähemas ümbruses olevaid asju ja neid nimetama, mille tõttu keeleline oskus täieneb ja areneb. Sellepärast pööratagu neis aastais tähelepanu

lapse kehalisele arengule, võimaldatagu tal viibida võimalikult kaua värskes õhus ja loodagu soodsad tingimused mängimiseks. Õige vanus lugemaõppimise alguseks on 7-8 a. Laps läheb 10.-aas taseht kooli, seega on veel küllalt aega lugemaõppimiseks ja lugemisoskuse süvendamiseks ning täiendamiseks. Et laps õpiks enne kooli tulekut lugema, on vajalik, sest õppeaasta on lühike ja kestab 15. okt. kuni 15. apr. Sellestki ajast läheb osa laste puudumise tõttu kaotsi. Pole õige, et lugemaõpetamisele polegi vaja tähelepanu pöörata. See pole aga õige ega põhjendatud. Kui kasutada esitatud meetodit, õpib laps poole talvega patemini lugema, kui endist, s.o. veerimismeetodit kasutades paari talvega.

Kirjeldatud lugemaõpetamise meetodit nimetatakse loomulikuks meetodiks. Ta koosneb kahest astmest: ettevalmistav aste ja lugemaõpetamine. Ettevalmistaval astmel õpetatakse last suulises kõnes üksikuid sõnu silpideks ja häälikuteks lahutama. Lugemaõppimine algab tähtede õppimisega, kuid ühes sellega õpitakse ka lühikesi, kuni kolmest tähest koosnevaid sõnu lugema. Veerimist ei ole. Sella aja aabitsatest soovitatakse J. Bergmanni "Kodulaste raamatut", eriti aga J. Umblia "Aabitsat", mis ilmus Rakveres 1901 ja 1897.

Kui tähed õpitud ja sõnu osatakse lugeda, võib asuda sidusa teksti lugemisele. Aga mida lugeda? Traditsiooniliseks lugemismaterjaliks olid katekismus ja piibli lood. Kuna üldiseks põhimõtteks peab olema, et ei tohi õpetada arusaamatut, vaid kõik tuleb ära seletada, et see lastele arusaadavaks saab, siis katekismus ei vasta neile nõuetele, sest 6.-7.-aastastele lastele ei saa seda arusaadavalt seletada. Sellepärast õpitakse katekismus lihtsalt pähe. Sobivamaks lugemismaterjaliks on piibli lood, aga ka siin tuleb sündmusi seletada. Kui ükskord ühte õpetatakse, siis tehtagu seda näitlikult, kasutades näit. tikke. Aga see võib ka kooli ülesandeks jääda, kui kodus sellega toime ei tulda.

Nii soovitas A. Põllusaar häälikumeetodi abil kodust lugemaõpetamist parandada. Aga polnud loota, et uut meetodit kohe kasutama hakatakse ja sajandid kestnud veerimismeetod kohe kõrvale jäetakse. Sellepärast nägi ta ette võimaluse, kuidas minimaalselt parandada veerimismeetodit: õpetada tähti mitte nende nimede, vaid nende häälikute järgi ja piirata veerimist. Soovitatakse võimalikult ruttu silpide ja siit edasi sõnade

lugemisele asuda.

A. Põllusaare teos "Kodusest laste õpetamisest" näitas seni domineerinud veerimismeetodi puudusi ja soovitas analüütilis-süntheetilist häälikumeetodit kasutada. Autor õppis Tartu Õpetajateseminaris, kus nähtavasti tulevastele õpetajatele seda meetodit õpetati ja soovitati. Selle meetodi omandasid kõik seminari kasvandikud ja õpetasid selle abil koolides lugema. Kuid seminari lõpetanute arv oli võrreldes õpetajate kohtadega algkoolides väike, paljud siirdusid pärast lühemat töötamist algkoolis kihelkonnakooli. Sellepärast püsis veerimismeetod ikkagi edasi, sest kodudesse ulatus uus meetod õige piiratud ulatuses. Püsisid ja levisid, ilmudes uutes trükkides veerimismeetodi järgi koostatud aabitsad. Häälikumeetod ei suutnud radikaalset parandust tuua, sest silpide ja sõnade lugemine tähtede kaupa polnud välistatud. Kes ei suutnud omandada analüütilis-süntheetilist meetodit, võis kasutada veerimismeetodit, tehes selles häda vajalikud muutused.

Häälikumeetodi eeskujuks, nagu seda A. Põllusaar esitas, oli selle meetodi vorm, mille vene pedagoogikas M. Korf 19. s. 60. -ndatel aastatel välja töötas ja mida hiljem sajandi lõpul Timofejev ja Tereškovitš edasi arendasid. M. Korf nimetas oma õpetamisviisi häälikusüsteemiks, Timofejev - loomulikuks häälikumeetodiks, Tereškovitš - naturaalseks häälikumeetodiks. A. Põllusaar nimetas seda meetodit "loomulikuks lugemaõpetamise meetodiks", mis oma sisult ei ole midagi muud, kui analüütilis-süntheetiline lugemaõpetamise meetod.

Häälikumeetodit püüdis koduses lugemaõpetuses levitada ka J. Lass, kes samuti pühendas sellele küsimusele eri teose¹²⁰⁾ ja nimetades seda "healetamise õpeviisiks". Ta on samuti veerimismeetodi vastu, näidates selle ebaloomulikkust. Teoses võideldakse sunni ja karistuse vastu lugemaõpetamisel, mille asemel soovitatakse võtta positiivsed ergutusvahendid. Ka tuleb võtta mitte odav, meetoodiliselt kõlbmatu aabits, vaid hea aabits, mis küll kallim, kuid ~~annab~~ kuid laps õpib selle järgi hea meelega ja kerge vaevaga lugema. Selleaegsetest aabitsatest peetakse üheks paremaks E. Petersoni "Eesti laste Aabitsat", mida soojalt soovitatakse ja millest näide tuuakse. Üldiselt piirdub autor rohkem üldpedagoogiliste nõuannetega, mis muidugi väärtuslik, kui lähema juhatusega lugemaõpetamise alal.

120) Joh. Lass, Kodusest laste lugema õpetamisest. Lühikene juhatus Eesti emadele. Tallinn, Autori kirjastus, 1915.

Kirjutamis-lugemismeetod

Lugemine ja kirjutamine on oskused, mis laps esimestena koolis või ka enne kooli kodus omandab ja mis tema edasise õpetöö edukuse aluseks on. Mõlemate vahel on funktsionaalne seos ja selle kasutamises avaldubgi ülalmainitud meetod. Meetodi konkreetsel kujundamisel on olemas mitu võimalust. Kui esmajoonel õpetatakse lugemist ja sellega prallelselt või hiljem kirjutamist, siis kõneldakse lugemis-kirjutamismeetodist. Selle järgi loetakse enne tähti, silpe ja sõnu ning siis kirjutatakse neid. Alustatakse aga lugemisharjutusi kirjutatud teksti najal ja alles hiljem asutakse trükikirja lugemisele, siis kõneldakse kirjutamis-lugemismeetodist. Siingi on mitu võimalust. Kui kirjutatud kiri on täiesti ära õpitud ja alles siis asutakse trükikirja õppimisele, on tegemist puhta kirjutamis-lugemismeetodiga. Toimub aga kirjutamaõppimine vaheldumisi lugemaõppimisega, nii et mõlemad õppeviisid on teineteisega läbi põimitud, siis kõneldakse sega kirjutamis-lugemismeetodist.

Enim levinud on lugemis-kirjutamismeetod, mille järgi enne lugema ja siis kirjutama õpetatakse. Varematel aegadel pöörati peamine tähelepanu lugemise õpetamisele, kuna kirjutamise oskus teisele kohale või isegi hoopis välja jäi, sest tema praktiline vajadus rahvahariduse seisukohalt vaadetuna ei olnud nii suur kui lugemise oskuse vajadus. Nii hoiduti meil pärisorjuse ajal talupoegadele kirjutamise õpetamisest, kartes, et nad iseendile ^{võivad} passe kirjutada, kui nad kirjutamisoskuse on omandanud. Pärast talupoegade vabastamist ja pärisorjuse kaotamist ei olnud kirjutamaõpetamise keelule enam alust ja kirjutamaõpetamine tuleb kui samaväärtuslik lugemaõpetamise kõrvale.

Lugemise ja kirjutamise õpetamise püüded ühendamise on vanad ja ulatuvad 16. sajandisse. Hiljem leidis kirjutama-lugema resp. lugema-kirjutama õpetamise idee pooldajaid, kuid ei kujunenud mingit kindlat õppemeetodit, sest kirjutamise osatähtsus oli ikkagi veel väike. Mainitagu neist mõned tähtsamad ja silmapaistvamad. Komensky esitas oma teoses "Orbis pictus" didaktilise põhinõude, rakendada ühe tegevusega tööle võimalikult mitu meelt ja sellest johtuski lugemise ja kirjutamise õpetamise nõue. Mainitud teoses ütles ta: "Samuti tuleb lugemis- ja

kirjutamisharjutusi alati sobiva vaheaja järgi teineteisega ühendada. Sest isegi aabitsajütsidele võib vaevalt mõjuvat ajendit või tugevamat ärritusvahendit kujutleda, kui et nad tähti kirjutama õppima peavad". Edasi tuleb mainida eelpool sõnameetodä pooldajana vaadeldud E. Chr. Trappi, kes sõnade lugemise kõrval soovitas neid ka kohe kirjutada. "Sellepärast seoksin ma kirjutamaõppimise kohe algusest peale lugemaõppimisega. Lapsed nagu inimesed üldse tahaksid meelsasti ise midagi teha ja rõõmustavad, kui nad midagi on teinud. Valmistage siis neile rõõmu, võimaldades tähti ja silpe, mis neile näidatakse, kohe kriidiga, punase kriidiga, punase või hariliku pliiatsiga järele maalida. Nad õpivad kümme korda kiiremini tähe, lugemise ja õigekirjutuse" (Versuch einer Pädagogik, S. 361). Väärrib mainida, et Trapp soovitas lähtekohana kasutada kirjutatud ladina tähestiku.

Jättes kõrvale rida pedagooge, kes ka selle küsimusega tegelesid. peatume J. B. Graseri (1766-1841) juures, kes arendas kirjutamis-lugemismeetodi, nii et seda rahvakoolides kasutada võidi ja tegelikult kasutatigi. Võrreldes lugemise ja kirjutamise õpetamist andis ta esikoha kirjutamisele. Kuid enne kirjutamise ja lugemise õppimisele asumist tuleb lastel läbi teha eelkursus. Selles käsitletakse keelt kui kommunikatsioonivahendit ja näidatakse mitmesuguseid võimalusi selle teostamiseks: kõne, žest, pilt. Lastega lepitakse kokku sõrmede ja käte žestide mõtte suhtes ja lastakse neid joonistel kujutada. Tekib hieroglüüfiline kiri, kuid selle õppimine on lastele raske. Sellepärast on nüüd Graseri arvates õige moment üleminekuks tavalisele kirjutatud kirjale. Siin lahutatakse sõna osadeks, kusjuures konsonant alati ühes selle juurde kuuluva vokaaliga hääldatakse. Esmajoones võetakse läbi vokaalid. On iseloomulik, et Graser võtab aluseks ladina tähestiku ja seob tähed suu asendiga nende hääldamisel: o - huulte ümarasend jne. Lähtudes sarnasusest liigitakse tähed rühmadesse ja õpitakse ühesilbilistes sõnades kirjutama. Silbid jäävad lausesse ja loetakse. "Nagu õpilaste ürgeline tegevus sellel kirjutamis- ja lugemisõpetamisel on vaimne tegevus, nii on seda ka edasine harjutus nii kirjutamisel kui lugemisel; sest ühtegi tähte ei joonista ta ette ega järele, vaid alati dikteeritakse ainult sõnu kui kõne koostis-

osi" (Der erste Kindes-Unterricht, die erste Kindes-Qual, 1819, § 87). On jällegi omapäraseks nähtuseks, et neid sõnu ei veerita ega häärita, vaid "e"lemeditakse", kus häälik n.ö. tuletatakse suuasendist, mis elemendina kuulub häälikusse.

Graseri kirjutamis-lugemismeetodi positiivseks jooneks on, et kirjutama ja lugema õpetamine seotakse praktilise eluga ning laste koduse elu-oluga. Seega on nad paigutatud üldõpetusse kui selle orgaaniline koostisosa. Tähtede kuju tuletamine suu asendist leiab nüüdki pooldajaid, kuid võtte põhjendamine ei ole asjalik. Kui seda meetodit järjekindlalt teostada, siis trükitud aabitsaraamat muutub liigseks, sest aabits tekib ja kujuneb tegelikkus õppetöös vastavalt sellele, kuidas, missuguses järjekorras üksikuid tähti tundma õpitakse.

Eestis on P. Org esimene, kes oma aabitsas "Väike kirjaõpilane", mis ilmus Tartus 1886. a., puhta kirjutamis-lugemismeetodi pooldajana esineb. Ka tema soovib lugemaõpetamisel võimalikult rohkemaid meeli kasutada, nii et silm ja kõrv, keel ja käsi tegevusse oleks rakendatud. Esimesel astmel asetatagu esikohale kõneharjutused, selle järgnegu kirjutamine, viimaks tulu lugemine. Kõneharjutustel kasutatakse võimalikult ulatuslikult näitlikkuse printsiipi, näidates asju ja pilte, mida igaükselt vaadeldakse. Vaatluste tulemused väljendatakse jutustustes nähtud asjade üle. Selles õpitakse häälikuid hääldama, kasutatakse analüütilist ja sünteetilist meetodit. Kui trükitähed ja esimene pala loetud, alustatakse kirjutamisega. On tähelepanu väärt, et õigekirjutuse tublim tugi on veerimine! Esimesed kirjutuse harjutused tehakse tahvlil, lapsed kirjutavad seda järgi. Autor ei ole kogu lugemaõpetust oma meetodi järgi näidanud, vaid toonud ainult rea näidiseid, millede alusel õpetaja kogu kursuse üles ehitab. Alati võetakse aluseks lause vaadeldavast asjast, sellest valitakse, mis häälikuteks lahutatakse ja kirjutatakse, kus tahvlite võtmine, kirjutamine ja tahvlite ärapanek käskluse järgi toimub.

P. Oru aabits "Väike kirjaõpilane" sisaldab ainult 8 lk., seega enam juhend sellele, kes tahab kirjutamis-lugemismeetodi järgi lugemaõpetada. Meil see meetod ei levinud, selle alusel koostatud aabits jäi kirjutamis-lugemismeetodi tutvustajaks, mis laiemat kasutamist ei leidnud.

Kirjutamis-lugemismeetodit kasutas ka K. Vallner oma "Aabitsas", mis ilmus Peterburgis 1921. aastal. Ka selles aabitsas

õpitakse eeskätt kirjutama ja siis lugema. Kirjutamisel tehakse alguses lihtsaid eelharjutusi, mis seisavad kaldjoonte tõmbamises ja nende ühendamises. Neile järgnevad tähed, mis õpitakse raskuste ja keerulisuse suurenemise järjekorras. Ühes kirjutamisega joonistatakse esemeid ja kujutatakse sündmusi, milledest on käsitluses juttu. Kirjutamisel kirjutatakse eraldi väike täht, mida õpitakse, siis sõna, milles see täht esineb. Üksikutelt sõnadelt siirdutakse lühilauseste kirjutamisele, ja see toimub üsna ruttu pärast algust. Lugemaõpetamisel kasutatakse sõnameetodit ja õppematerjaliks on lugemispalad. Nagu nähtub aabitsast, ilmus selle kasutamiseks juhatuskiri, mis aga siin kättesaadav ei olnud. Seegi aabits ei jõudnud siinsetesse eestikoolidesse; ta levik piirdus eesti koolidega Nõukogude Liidus ja ta kasutamine lõppes sõnameetodi asendamisega uute lugemaõpetamise meetoditega.

Ametlikult kirjutamis-lugemismeetodile koolides tarvitusele võtmiseks takistusi ei tehtud. P. Oru ^{aabitsat} "Väike kirjaõpilane" lubati Tartu õpperinkonna kuraatori nõukogu otsusel koolides tarvitada. (Tsirkulärö ... 1887, str. 637).

Sõnameetod

Sõnameetodi iseärasus seisab selles, et lähtutakse sõnakujust kui tervikust, mis pähe õpitakse. Siin on aga ka võimalik aluseks võtta lause või isegi terve jutustus. Õpetaja loeb valjusti ja selgesti ette, õpilased kordavad etteloetut, selle juures aegamööda üksikuid sõnu eraldades ja neid teistes lausetes taastunnetades. Seega peavad lapsed üksikuid sõnakujusid kordama seni, kuni nad meelde jäävad. Sellepärast on sõnakujude arv lugemaõpetamise alguses kauemat aega piiratud, kui sõnameetodit puhtal kujul järjekindlalt tahetakse teostada. Seda puudust saab kõrvaldada sel teel, et sõna pärast õppimist üksik- osadeks lahutatakse, mis analüütilise meetodi rakendamist tähendab. Edasi, üksikutest tähtedest, mis eelneval analüüsil saadud, võib nüüd üksikuid sõnu moodustada, millega sünteetiline meetod kasutamist leiab. Kui piirdatakse ainult silpidega ja neid käsitletakse optiliste ja akustiliste üksustena, siin on tegemist süllabeerimismeetodiga, mille esindajaks on J.G. Zeidler. Sõnameetodi kasutamisel võib tähti nimetada nende nimede või nende häälikulise tähenduse järgi, nii et saab toimida nii veerimis-, kui ka häälikumeetodi järgi.

Sõnameetodi esimesi põhjendajaid oli E. Chr. Trapp (1745-1818), kes oli muide esimene pedagoogikaprofessor Halles (Preisimaal). Kuidas tema sõnameetodile jõudis ja seda meetodit õigustas, seda näitab § 79 tema teoses "Versuch einer Pädagogik", mis ilmus 1780. a. Selles öeldakse: "Võib ... kahelda, kas lugemaõppimiseks on tingimata vaja enne üksikuid tähti tundma õppida. Arvestades seda, et meie igal juhul enne tervikut õpime tundma ja nimetama kui tema osi; et meie lastele ettetulevate asjade puhul ütleme, see on hobune, eesel, maja, puu jne. ja ei alusta hobuse silmaga, eesli kõrvaga, maja aknaga, puu lehega; nii näib, et meie sõnade ja võib-olla isegi tervete fraaside juures võiksime sama teha, esiteks tervikut silmas pidada ja nimetada lasta ning siis järk-järgult osade juurde minna, umbes järgmiselt: Kõikidele asjadele, mis majas võivad leiduda, kleebitakse nende nimed; lastega minnakse ühe juurest teise juurde ja üteldakse neile: vaata, siin on raamat, laud, sulg jne.

Edasi trükitakse samad nimed eri sedelitele, kaartidele ja antakse lastele üksteise järgi, et nad nendega neil tähistatud

asjade juurde läheks. Neile ei ütelda, mis kaartil trükitud, mis neile igakord antakse, vaid neile üteldakse ainult: Otsi asi, millel on just sama, mis sa kaartil näed. Antakse tasu, kui laps leiab õige asja ja jääb sellest ilma, kui eksib. Kui kaks või kolm last koos on, tekib võistlus, et nad asju seda kiiremini leiavad. Sel teel sööbib terve sõna kuju lapse mällu, ilma et ta midagi aimaks selle osadest, tähtedest.

Kui nii mõnda aega on toimitud, nii et lapsed hulga sõnu tunnevad: siis võetakse lugemik, kus on kujutatud samu asju ja igaühe kohal seisab: Mis see on? ja igaühe all: See on raamat, see on sulg, see on kass, ja see on hiir jne. Esimestel kahekümnel või kolmekümnel leheküljel ei ole midagi muud kui see. Järgmistel lisatakse veel juurde lühikesed fraasid, nagu: "Mis on kassil? Mida teeb kass? Kassil on küüned. Kass mängib hiirega! Kes säärase lugemiku lastele tabab koostada, see peaks peamiselt silmaspidama, et ühesugused sõnad, nagu on, mängib, teeb jne. sageli üksteise järel esineks; edasi, et algusesse asetatakse ainult lühikesed, suuremalt osalt ühesilbilised sõnad" (lk. 356f).

Nii annab Trapp sõnemeetodi puhtal kujul, ilma järgneva analüüsita ja sünteesita. Ühtlasi näitab ta, kuidas seda meetodit võiks praktiliselt kasutada.

Sõnameetodi pooldas samuti Trapi kaasaeglane S. Heinicke, kelle nime eespool veerimismeetodi ägeda vastasena nimetati. "Sõnakuju on ja jääb sellepärast alati lugemisel algpõhjuseks: silpe ja sõnu tuleb esijoones tunnetada, neile omapäraste toonidega nimetada ja nendega seotud mõistetega mõtelda ja hääldada: see on õige süntees lugemisel, kõik muu on selle juures takistav, ja peab seni jääma, kui sellest loomulikust lugemaõpetamise teest kõrvale kaldutakse". (Metaphysik für Schulmeister und Plasmacher, 1785, lk. 78). "Aga - aga mis peab lugemaalgaja õieti tegema, et korralikult lugemaõppida? Mitte tähti isoleerida. Ta peab silpe ja sõnu tundma, neist ülevaate saama, igat silpi selle tooniga nimetama, neid hääldama ja sõnadega mõisteid siduma õppima: seda nimetatakse lugemiseks". (Tsit. teos, lk. 82). Nagu selgub toodud tsitaadist, et Heinicke ei taha õpetada üksikuid isoleeritud tähti, vaid sõnakujusid. Loetuga peab laps mõisteid ühendama. Ühenduses veerimismeetodi terava arvustusega tahtis Heinicke lugemaõpetamise uutele radadele viia.

Kuid ta nägi, et ei suuda vana meetodi pooldajate vastupanu murda, vaid oli sunnitud nendega mingi kompromissi sõlmima. "Ülem- ja alamkoolmeistrite tõttu ei julge ma alfabeeti täitsa kõrvaldada; muidu tõstavad nad sellepärast sama palju lärmi kui indiaanlased, kui neilt tahetakse kurat ära võtta!" ("Ueber alte und neue Lehrarten", S. 108). Kuidas ta lugemaõpetada mõtleb, selgub järgmistest tsitaatidest. "Nii pea kui õpilane tähti tunneb, ei pea ta veerima; vaid kohe terveid silpe ja sõnu lugema. Ta võib ka ilma et teaks, kuidas konsonante üksikult hääldada, lugema õppida". (Neues A, B, C, Sylben- und Lesebuch, nebst einer Anweisung das Lesen in kurzer Zeit, auf die leichteste Art ohne Buchstabiren zu lernen. 22. Aufl. Leipzig, 1780. Anweisung, S. 2). "Laps ei tohi enne veerida, kui trükitud raamatut soravalt jugeda võib ja algab sõnu kirjutama; siis suudab ta silpe ja tähti sõnas läbi mõtlema ja nende kohta selles määrama" (Seals. lk. 6).

Kui Heinicke omas aabitsas andis harjutusi ab eb ib ub jne. siis õigustas seda sellega, et puuduvad lühikesed nimisõnad, mida võiks lugemaõppijale lapsele kohe alguses anda. Süllabee-
rimine on aga lugemaõpetamisel vajalikuks eelharjutuseks, sellepärast peab last nendega tutvustama. Laps peab oma silmaringi laiendama, silmamõõtu parandama ja ta silm ei tohi kartlikult ainult ühele punktile või tähele suunduda, vaid peab õppima pidevalt ja kiiresti edasi minema, et olla kohal, kuhu suu veel jõudma peab. Nii on mõttetute silpide lugemine ainult eelharjutus ja see peaks üsna piiratud olema. Silma treening, mida Heinecke rõhutab, on nüüdsel ajal tunnustatud ja moodne võte, nii et korraldatakse harjutusi, et silma harjutada ikka suuremaid sõnakujusid ja ridade löike haarama. Edasi toimus lugemaõpetamine järgmiselt. Kui laps mõne silbi oskas lugeda, soovitati anda talle sõnu lugeda. Kuid sõnad ei tule eraldusmärkidega silpideks lahutada, sest sellene eraldamine tekitab hiljem raskusi, kui laps teistest raamatuid lugema hakkab. Lapsele ei tule anda lugeda või pähe õppida, millest ta aru ei saa. Samuti ei tuleb hoiduda kiirustamisest. Alguses piisab sellest, kui päevas mõned uued sõnad õpitakse; tähtis on aga õpitu alaline kordamine.

Heinecke arendas oma sõnameetodit edasi ja viimaks jõudis

otsusele, et lugemaõpetamine peab algama lausega, näit. siin on minu raamat. Üksikuid sõnu ei analüüsita, neid paigutatakse mitmesugusesse järjekorda ja korratakse seni kui võidakse kindlasti eksimata lugeda. Kui õpilane on õppinud hulga sõnu lugema ja mõistma, kui silm ja mõistus on täiesti kindlad, siis võib asuda sõnade lahutamisele silpideks ja häälikuteks.

Seda meetodit arendas edasi F. Gedike (1754-1803), kes 1791 avaldas "Lasteraamatu lugemise esimeseks harjutuseks ilma aabitsata ja veerimiseta" (Kinderbuch zur ersten Übung im Lesen ohne ABC und Buchstabiren). Ka Gedike väljus nagu Heineckegi mõttest, et lugemaõpetamist alustada tervete sõnade lugemaõppimisega. Ta kasutas värvilisi, punaseid tähti mustade kõrval, nii reas sõnades õpitav täht oli punaselt trükitud, teised tähed aga mustalt. Aeglaselt aga minnakse sõnadele, kus kõik tähed on mustalt trükitud. Nii pooldas Gedike lugemaõpetamise alustamist sõnadega, sest ainult sõnad kuuluvad tema arvates lapse maailma. Varem oli temagi lühikesi lauseid lugemaõpetamise algul tarvitanud, kuid selle mõtte kõrvale jätnud. Sellevastu rõhutas ta viimati sõna analüüsi, mida teostas trükitehniliste vahenditega ja õpetaja abiga. Alles siis, kui igat tähte reas sõnades käsitleti, anti need sõnad veel kord lausetes. Uue sõna, mis polnud käsitletud, tuli ära arvata; oli siin raskusi, tuli seletada, miks ei või olla see või teine sõna.

Gedike meetod ei leidnud kasutamist. Juba tema kaasaeglased nagid selles rohkem psühholoogilis-pedagoogilist eksperimenti, kui lugemaõpetamise meetodi parandamist.

Kasutades ja edasi arendades eespool toodud printsiipe võttis Jäcotot (1770-1840) lugemaõpetamisel aluseks mitte tähe, sõna või lause, vaid terve raamatu. Oma lugemaõpetamise meetodi arendas ta teoses "Enseignement universel", mis ilmus 1818. a. Jäcotot taotleb laste igakülgset haridust ja püüab igati lapse isetegevust arendada. Lugema- ja kirjutamaõpetamiseks valitakse ainus raamat ja nimelt Feneloni "Telemaque". Lugemaõpetamine toimub nii, et õpetaja loeb sellest raamatust ette sõna sõnalt, lahutades need järk-järgult silpideks ja tähtedeks. Tähtede nimetamisel kasutatakse tähtede nimesid. Õpilased kordavad, mis õpetaja oli ütelnud. Uute sõnade õppimisel korratakse alati varem õpituid. Nii õppides suudab laps viimaks lugeda "Calypso ne pouvait se consoler du depart d'Ulysse". Pärast se-

da käsitletakse veel kord üksikuid sõnu, tuntud tähtedest moodustatakse mitmesuguseid silpe. Kui terve lause on kätte õpitud, kirjutatakse see kirjutustähtedega maha. Nii võetakse kogu teos üksikute lausete kaupa läbi, kusjuures varem õpitut ikka jälle korratakse. Nii õpib laps ühes lugemaõppimisega ka vastava teksti pähe. Nii välditi küll surnud tähtede ja mõttetute silpide õppimine, kuid alaline kordamine pidi väsisvalt mõjuma. Ka polnud loetav tekst lugemaalgajale ja -õppijale arusaadav, nii et paratamatud olid õpetaja seletused ja selgitused. Jacotot' meetod, mis analüütilise meetodi järjekindlale kasutamisele on üles ehitatud, on hiljemgi pooldajaid, kuid ka ägedaid vastaseid leidnud. Pole andmeid, et Jacotot' meetod eesti koolides oleks kasutamist leidnud; vististe on ta meie õpetajaile tundmatuks jäänud. Laiematele ringidele tutvustas seda meetodit M. Kampmann õpetajate suvekursustel 1918. a. suvel ja hiljem loengute väljaandes "Eesti keele õpeviis", lk. 76 j. Kuid tegelikult kasutasid Jacotot' õppeviisi kõik need, kes mõne trükitud raamatu järgi lugema õpetasid, ilma et neil sellest meetodist aimugi oleks olnud. Siingi ütles lugemaõpetaja lapsele sõna raamatust ette, mida laps kordas; piirduti mehaanilise kordamisega, kuni õpitavat sõna suudeti ära tunda ja hääldada. Sõnade lahutamine silpideks ja tähtedeks ning neist uute silpide ja sõnade moodustamine jäi muidugi ära. Seega võib siin kõneleda selle meetodi primitiivsest kujust ja selle kasutamisest.

Sõnameetodit kasutas E. Peterson "Eesti laste Aabitsas", mille 1. tr. ilmus 1907. a. Üldse ilmus see abits 7 trükis, neist kuus esimest 1. trüki vähe muudetud väljaannetena, kuna 7. tr. ilmus põhjalikult ümbertöötatud kujul, mille tõttu ta ei kuulu siinse ülevaate piiridesse ja sellest tuleb kõnelda hiljem. Kõik kuus trükki on koostatud sõnameetodi alusel ja sellest on kõikides neis trükkides kinni peetud.

Mis tuntud kooli- ja kirjameest ajendas aabitsa koostamisele, oli tähelepanek, et lapsed õpivad kiiresti lugema ja lugemine läheb neil üsna soravalt, kuid kirjutamisega on lugu halb. Selle põhjuseks on asjaolu, et lugemaõpetamisel pööratakse vähe või isegi ~~mitte~~ ei pöörata üldse tähelepanu kirjutamisele. Selle puuduse kõrvaldamist taotlebki käesolev aabits, kuid selle küsimuse käsitletus ei kuulu esitatava ülevaate piiridesse ja peab sellepärast välja jääma, sest siinkohal

tuleb piirduda ainult lugemaõpetamisega. Silmaspidades neid nõudeid on toimunud ka sõnade ja lausete valik - need pidid olema kerged lugeda ja lihtsad kirjutada. Aga sellest seisukohast väljudes kujunes ka õpitavate sõnade järjekord, sest tuli alustada sõnadega, mis kerged kirjutada. Et kirjutamisel tähtis vältete eristamine, käsitleti põhjalikult neid küsimusi. Aga ka ilmekal lugemisel oli vältete eristamine tähtis, nii et siinkohal kirjutamaõpetamine ka lugemaõpetamisele kasuks on. Et siin paratamatult hea keele nõuetest ei saa täpselt kinni pidada, sellega tuleb leppida, kui tahetakse järjekindel olla ja ülesseatud eesmärki saavutada.

Metoodilised põhimõtted, mis E. Petersoni aabitsas on kasutamist leidnud, on järgmised: 1) õppida korraga väikesed ja suured tähed ning 2) võimalikult ruttu üle minna sidusa teksti lugemisele. Esimene põhimõte leiab vastuvaidlejaid, kes asuvad seisukohal, et lugemaõppijale tuleb korraga esitada ainult üks raskus, järelikult mõlemad tähtede liigid tuleb õpetada eraldi, tavaliselt alustades väikeste tähtedega ja hiljem õpetades suured. Teine põhimõte vaevalt kutsub esile vastuväiteid. Kasutades neid põhimõtteid jõutakse küll aeglasemalt edasi, kuid kindlasti õppides saavutatakse eesmärk, millest nii õpetaja kui õpilane tõsiselt rõõmu tunnevad. Saavutuse üle rõõmu tundmine on tähtis tegur, mis õppetööd soodustab ja õpilase vaeva kergendab.

Aabitsa kasutajale andis autor rea juhendeid, mis näitavad kuidas aabitsat kirjutama- ja lugemaõpetamisel tarvitada. Jättes kõrvale kirjutamaõpetamise, peatun lugemaõpetamise juures. Siin õpetaja luges ette põhisõna, milles õpilased pidid häälikuid kuulma ja eraldama. See on analüüsi aste. Antud ja õpitud tähtedest koostati uusi silpe ja sõnu, kusjuures silbid võeti sõnade osadena. Õpilastele anti lahendada ülesandeid, mis seisid selles, et antud tähti täiendada, nii et tekiks sõna. Juba esimestest sõnadest peale on tähtsal kohal vältete küsimus ja neile pööratakse erilist tähelepanu. Selle kõrval aga palatalisatsioon on jäänud märkimata, kuigi see lugemaõppimisel raskusi tekitab. Uute sõnade hulgas leidub eesnimelisi, mis asjade nimede kõrval elustavad õppeprotsessi.

On märkimisväärt, et aabitsakursuses varsti peale esimesi samme hakati tähelepanu pöörama teadmiste omandamisele. Et

kindlustada loetu sisu ja võimaldada süvenemist, on sidusa teksti lõpus esitatud küsimusi, millede eesmärgiks ei ole keeleliste küsimuste selgitamine, vaid laste keeleoskuse arendamine. Nii toetavad lugema- ja kirjutamaõppimine vastastikku teineteist.

E. Petersoni "Eesti laste Aabits" oli Riia õppekonna kuratori nõukogu poolt 3. märtsil 1908. a. koolides tarvitada lubatud. Otsuse eelduseks oli, et aabitsat võiks tarvitada nii luteri, kui ka õigeusu koolides. Sellepärast oli aabitsast välja jäetud kõik, mis usuõpetusega seotud. Selles puudusid katekismus, palved, kirikulaulud ja piibli lood. Eesti aabitsates oli see osa määratud luteriusulistele lastele; õigeusulastele oli see osa erinev. Polnud niisugust vormelit, mis mõlemad oleks ühendanud. Sellepärast aabitsad, millede tarvitamist loodeti mõlemates koolides, jäeti usuõpetuse osa välja. Muidugi kõlbas see aabits ka koduseks lugemaõpetamisel tarvitada.

M. Okas, kes samuti aabitsa koostas, arvustas E. Petersoni aabitsat pikemas retsensioonis ajakirjas "Eesti kirjandus" 3. aastakäik (1908), lk. 112-119. Selles rõhutatakse aabitsa positiivsete külgedena grammatilisi ülesandeid, analüütilis-sünteesilise kui loomuliku õppeviisi tarvitamist; häälikute järjekorras on mindud kergemalt raskemale, mis on õige; völdete käsitlemine on selle aabitsa iseärasus. Kuid alguses olevat häälikute järjekord kindla põhimõtte järgi, hiljem aga meelevaldne. Retsensent ei vaidle põhimõtteliselt väikeste ja suurte tähtede üheaegsele õppimisele, kuid sellest tingituna läheb aabitsakursuse õppimine aeglaselt. Sünteetilises osas nõuab retsensent suuremat süstemaatilist ja kindlates reeglites kinnipidamist, eriti völdete ja pikkade vokaalide puhul. Grammatiliste reeglite esitamist juba alguses (§ 3) peab retsensent ebakohaseks ja arvab, et see kasu asemel kahju toob. Erilist rahulolematust põhjustavad l. tr. halvad illustratsioonid, mis tungivalt soovitatakse uutega ja parematega asendada. Üldise kokkuvõtteks arvab retsensent, et aabits tuleb hoolikalt läbi vaadata ja ümber töötada, et ajakõrgusel olla.

M. Kampmanni arvates (Eesti keele õpeviis, lk. 107 j) on väikeste ja suurte tähtede õppimine korruga raske, sest lugemaõppijal tuleb korruga 8 erinevat tähestikku õppida. Raskusi leevendab vähe asjaolu, et aeglaselt edasi minnakse. Juba alguses antakse lapsele liiga pikki lauseid ja palasid lugeda.

Aabitsas tarvitatud sõnavara on suur ja ületab lapse võimed. Selle tõttu jäävad loetud sõnad tühjaks ja lastel ei teki seoses nendega mingeid konkreetseid kujutlusi. Nii on muutunud aktuaalseks aabitsa lugemispalade sisu küsimus.

Olgu lisaks tähendatud, et E. Peterson sai pedagoogilise ettevalmistuse Tartu Õpetajateseminaris, mille lõpetas 1889.a.

Sõnameetodit kasutas ka A. Maramaa aabitsas, mis ilmus järgmise tiitli all: Laste raamatukogu. I. Aabits. Viljandi, "Valgus", i.a./1921?/. Aabitsa levik ei olnud suur, sellest ilmus üksainus trükk.

Näib, et sõnameetod on leidnud kõige ulatuslikumat kasutamist inglise keelt kõnelevates maades. Teatavasti on inglise keeles palju ühesilbilisi nimisõnu, mida kõnes ei muudeta; kirjaviis ja hääldamine erinevad tugevasti teineteisest, mille tõttu ei saa kasutada veerimis- ega häälikumeetodit. Sellepärast on sõnameetodit nimetatud ka ameerikameetodiks. Näiteks selle meetodi kasutamises eestikeelsetes aabitsates on J. Laane jt. koostatud aabits: Aabits ja lugemik täiskasvanutele. Kollektiivselt kokku säädnud Jul. Laane, A. Vardjas, G. Vaino. Moskva, 1924. Olgu tähendatud, et Nõukogude Liidus oli sel ajal ameerikameetod - nii nimetati siis sõnameetodit - domineeriv meetod lugemaõpetamisel, mille kasutamine oli ametlikult ette kirjutatud. Mainitud aabits oli määratud täiskasvanutele ja selle koostamine toimus ajal, mil kogu rahva ette oli asetatud suur ülesanne - kaotada vana korra häbiväärne jäänus, kirjaoskamatus. Aabitsa aluseks võetud teoreetilised printsiibid on autorid ise formuleerinud järgmiselt. "Täisealisele on tähtis kompleksne õpetamise viis, mis vaba kunstlikust jaotamisest üksikuteks asjadeks.

Nõndanimetatud Ameerika õpeviis on kirjaoskamatusse likvideerimise õpetöö juures kõige kohasem, sest see on tervete kujunduste, lausete meetod, mida nii võib valida ja korraldada, et nad täiealise inimese elu kogemustega ja harjumustega lähedalt seotud oleks. Selles õpeviisis on sisu just keskpunktiks. Ameerika õpeviisi juures on meil juba algusest peale sisurikas materjal. See on tähtsamatest faktoritest.

Siit edasi minnes tuleme järeldusele, et täisealisega töö põhimetoodiks peab olema analüütiline, mitte sünteetiline meetod olema, nagu see harilikult laste juures on.

Käesolevas aabitsas tarvitatud metoodi järele püütakse juba algusest peale õppijat harjutada tervet sõna ära õppima. Esiteks jaotatakse lause üksikuteks sõnadeks ja paigutatakse vahetamisel teistele kohtadele. Selle järele jaotatakse sõnad silpideks (analüüs). Peale selle sünnitatakse saadud silpidest kõik võimalikud uued sõnad (süntees). Alles selle järele neljandal tunnil asume üksikute tähtede eraldamisele ja nende kokku liitumisele. Kirjutamist algame ka samuti neljandal tunnil" (lk. 4).

~~Sõnameetod on viimasel ajal välismaal laialdast kasutamist leidnud, nüüd juba terviksõnameetodi nimetuse all. Lähtekohaks on siin keele helianalüütiliste murimuste tulemused. Nende järgi ei koosne kõnekeele helimass mitte üksikutest häälikutest kui elementidest, mis konstantseteks jäävad. Häälimise elementiks, vähimaks häälimisüksuseks on silp. Häälikud ei ole häälimise tõelised liikmed või elemendid, vaid kirja loomise tulemus, seega tekkinud alfabeedi tekkimise ja kujunemise tagajärjel. Sõnast või silbist välja võetud üksikud märgid jäävad sel juhul teatavates piirides määramatuteks. Kirjamärgi tõeline kõlaväärtus ilmneb silbis, sõnas, asendis kirjatervikus. Nende andmete põhjal võib ütelda, lugemaõpetamine, mis väljub üksikutest häälikutest ja neist keele mõeldavatest elementidest ehitab üles silbid ja sõnad, on vastuolus elava keele olemusega. On ju pealegi teada, et lugemist õppija harva ilma õpetaja abita suudab heliliselt õigesti lugemaõppida. Edasi on lugemaõpetamise metoodikat mõjutanud kujundipsühholoogia (Gestalt-psychologie) uurimistulemused. Nende järgi vastab laste tajumislaadile kujundite - nende hulka kuuluvad ka sõnakujundid - terviklik tajumise. Lapsed tajuvad sõnakujundeid kui tervikuid, kusjuures sõnakujundite tajumine teatavas ulatuses ei ole raskem kui üksikute tähtede tajumine. Nii pole erinevusi ühe kuni nelja tähe tajumisel, teiste sõnadega, neljast tähest koos~~

Muidugi on põhjendatud püüd, täiskasvanute juures kasutada analüütilist meetodit, sest neil on kogemusi, teadmisi, millest saab väljuda. Lastel, eriti väikelastel on kogemuste ja teadmiste hulk väike, mispärast tuleb siin sünteetilist meetodit rakendada. Vastavalt lugemaalgajate laste nõuetele koostas aabitsa K. Vallner pealkirjaga: Aabits. Esimese aasta lugemisraamat. Peterburg, 1921.

Sõnameetod on viimasel ajal välismaal laialdast kasutamist leidnud, nüüd juba terviksõnameetodi nimetuse all. Lähtekohaks on siin keele helianalüütiliste murimuste tulemused. Nende järgi ei koosne kõnekeele helimass mitte üksikutest häälikutest kui elementidest, mis konstantseteks jäävad. Häälimise elementiks, vähimaks häälimisüksuseks on silp. Häälikud ei ole häälimise tõelised liikmed või elemendid, vaid kirja loomise tulemus, seega tekkinud alfabeedi tekkimise ja kujunemise tagajärjel. Sõnast või silbist välja võetud üksikud märgid jäävad sel juhul teatavates piirides määramatuteks. Kirjamärgi tõeline kõlaväärtus ilmneb silbis, sõnas, asendis kirjatervikus. Nende andmete põhjal võib ütelda, lugemaõpetamine, mis väljub üksikutest häälikutest ja neist keele mõeldavatest elementidest ehitab üles silbid ja sõnad, on vastuolus elava keele olemusega. On ju pealegi teada, et lugemist õppija harva ilma õpetaja abita suudab heliliselt õigesti lugemaõppida. Edasi on lugemaõpetamise metoodikat mõjutanud kujundipsühholoogia (Gestalt-psychologie) uurimistulemused. Nende järgi vastab laste tajumislaadile kujundite - nende hulka kuuluvad ka sõnakujundid - terviklik tajumise. Lapsed tajuvad sõnakujundeid kui tervikuid, kusjuures sõnakujundite tajumine teatavas ulatuses ei ole raskem kui üksikute tähtede tajumine. Nii pole erinevusi ühe kuni nelja tähe tajumisel, teiste sõnadega, neljast tähest koos

nevasõna õppimine pole raskem kui ühe tähe õppimine. Kujundi-
psühholoogia seisukohalt lähtub lugemaõppimine diffuusest tun-
depärasest tervikust, jõuab ebamäärasele sõnakujundile ja selle
le järgneb liigendatud tervik. Seega lõpuks lähineb lugemaõppi-
ja lugemine täiskasvanu vilunud lugemisele, kus ei väljuta üksikute
häälikutest, vaid sõnatervikutest. Siit johtub üksik-
häälikute õppimisest alustava ja siit edasi silpidele ja sõna-
dele suunduva lugemaõpetamise meetodi eitamine ja sõnaterviku-
meetodi pooldamine. Kõikides neis lugemaõpetamise meetodites,
mis eitavad veerimist ja püüavad seda lugemaõpetamisel välis-
tada, esineb suuremal või vähemal määral sõnameetodi kasutamise
momente.

Sõnameetodi kasutajate ja propageerijate hulka võib arvata ka J. Ploompuu, kes erinevalt teistest aabitsate autoritest ei olnud saanud mingisugust pedagoogilist haridust. Tegeldes kirjastajana andis ta välja ka lastekirjandust, mis moodustab ta üldtoodangus silmapaistva osa - ligi 660 raamatust umbes kolmandiku. Huvist lastekirjanduse vastu on välja kasvanud aabits, mis peakirjaga "Aabits ehk Lugemise õpetus" ilmus ajavahemikus 1906-1921 üldse 7 trükis. "Aabitsast" ilmus lühendatud väljaanne "Uus Kuke-aabits", 1. tr. 1912, 9. tr. 1926. Nagu need andmed näitavad, oli Ploompuu koostatud aabits käesoleva sajandi alguses üsna levinud aabitsaks.

Nagu mitmedki teised aabitsa autorid andis J. Ploompuu lugema õpetajale metoodilisi juhatusi, mis trükitud aabitsa tagumise kaane välisel küljel, nii mõlemas väljaandes. Neis selguvad need põhimõtted didaktilised, mida lugemaõpetamisel kasutada soovitatakse. Põhiline hoiak on, et lugemaõppimine ei tohi kujuneda tüütavaks või vastumeelseks, vaid peab armsaks saama. Tüdimuse märkamisel või tähelepanu hajumisel katkestatagu lugema õpetamine. Nii võiks töötada korraga 5-10 minutit, iga päev 4-5 korda. Ärgu rutatagu ja ärgu püütagu hästi kiiresti aabits läbi võtta - alguses piisab, kui päevas 2-3 tähte ära õpitakse. Õpitagu nii, nagu materjal aabitsas antud, mitte midagi vahele jätmata või ainult huvitavaid palasid valides.

Lugemaõpetamisel tuleb täielikult hoiduda veerimismeetodi kasutamisest, sest tähti nende nimede järgi õppimisel tekitab suuri raskusi kokkulugemisel - hääldatavas sõnas peaks esinema hääli, mis sisalduvad tähe nimes, tegelikult aga läheb osa neist sõna hääldamisel kaduma. Sellepärast õpetatagu mitte tähtede nimed, vaid nendega tähistatud häälikuid. "Kui aga lapsele õiged hääled on kätte õpetatud, siis mõistab laps kõrvakuulmise järele sõna kergesti kokku ütelda. Iga tähe õige hääle saab kõige paremini kätte, kui veeritavad sõna õige pikkamööda välja üteldakse, nii et iga tähe hääle üksikult kuulda on". Kasutades J. Ploompuu aabitsat, on võimalik ka sünteetilise meetodi abil lugemaõpetada, toimides nii: tähtedest moodustatakse sõna, kusjuures abiks on pilt, mis kujutab sõnaga tähistatud eset. Autori sooviks aga on, et antud sõnast leitakse õpitavad häälikud, seda sõna aeglaselt venitades hääldada, nii et õpitav häälik hästi selgesti kuulda on. Eraldanud nii viisi hääliku, toimib lugejaõpetaja edasi juba sünteetilise meetodi põhimõtte järgi.

Sellepärast võibki ütelda, et J. Ploompuud saab sõnameetodi pooldajate hulka arvata.

Mis J. Ploompuu aabitsa sümpaatseks teeb, on harjutuspalade sisu. Harjutuspalad käsitavad nähtusi ja sündmusi lapse ümbritsevast elust. Iga pala on omaette tervik. Varem ei pööratud loetavate harjutuspalade sisule mingit tähelepanu; võeti kokku laused, millel puudub sisuline seos. Valitud lauseid ühendab ainult õpitav täht, mis aga suutis väga nõrga seose luua. Pole imestada, et sääraseid palad lugemaõppijale huvi ei pakkunud. Harjutuspalade kujundamist lühijuttudena, mille sisu võetud kodusest elust ja ümbrusest, märkis M. Kampmaa kui J. Ploompuu aabitsa positiivset ja hinnatavat saavutust, millega tuleb ka nõustuda.)

Liikuva aabitsa jaoks on "Aabitsa" lisas antud 3 lk. tähti, mis aga lühiväljaandes puuduvad. Juhatas liikuva aabitsa koostamiseks on antud instruksiooni lugema õpetajale, kuid sedagi ainult "Aabitsa". Küllap taotledes aabitsa odavust, jäeti liikuv aabits lühiväljaandest välja, mis oli mõeldud laiematele ringkondadele, kus puudusid eeldused liikuva aabitsa kasutamiseks.

Muidugi alahindas J. Ploompuu kokkulugemise raskusi, arvates, et kui tähed õpitud, läheb kokkulugemine eriliste raskusteta. Tegelikult on see aga lugemaõppimise raskem osa, selle omandamine nõuab aga suurt hoolt ja palju vaeva. Mis aga ühele osale lugemaõppijatest arusaamatuks jääb, on võõrtähtede kasutamine, kus tuli kasutada nimesid, mis meie laste suurele enamikule mitte midagi ei ütle. On kummaline, et võõrtähtede hulka on arvatud ka nõrgad häälikud, küllap vist ainult sellepärast, et nendega ei alga eestikeelseid sõnu. See on järeldus sellest, et õpitav täht peab asuma sõna alguses, aga mitte selle sees või lõpus, arvamine, mida mõne teisegi aabitsa juures võib näha.

Elamus- ehk interjektsioonimeetod

Elamus- ehk interjektsiooni meetodi omapära seisab selles, et lugemaõpetamisel väljutakse hüüatustest, loodushäältest või elamus- tega seotud väljendustest. Selle meetodi elemente leidub juba Ickel- sameri juures, kui ta m-tähte mõniskemisega, r-tähte koera urisemise- ga seob. Sama võib ütelda ka J.A. Komensky kohta, kui tema teoses "Orbis pictus" näitlik tähestik esitatakse ja a-tähte tutvustatak- se lausega: Cornix cornicatur - vares kraaksub. Neil juhtudel on hää- lik seotud looduses esineva häälega, mida teevad vastavad loomad või linnud. Meil on juurdunud selle meetodi nimetusena ka fonomii- milise meetodi nimetus, kuna kasutatakse häälikuid, mis nagu imitee- rivad looduses esinevaid hääli, näit. l-tähe seos vee sulisemisega.

Seda meetodit moodas tähenduses arendas edasi 19. s. algusel Ludwig Hörstel, kui ta vokaalide tutvustamise sidus teatavate hää- likutega: nii väljendatakse imestust või rõõmu A-ga, pahameelt, viha ja häbitunnet Ä-ga, rahu ja rahulolu E-ga. Neile lisanesid sõnad lastekeelest, nagu "wau-wau" koera, "muu-muu" lehma tähistustena, eesnimede lühendid, näit. Eedi Eduardi või Juku Juhani asemel, nagu neid eesti keeles tarvitatakse. Sama võib ka saksa keeles tarvita- tavate eesnimede kohta ütelda, näit. Willi Wilhelmi asemel. Lahtis- test tähtedest moodustati tavalisel viisil silbid, kusjuures nende mõttele tähelepanu pöörati.

Kuid saksa pedagoogilises kirjanduses lugemaõpetamise üle ela- mus-ehk interjektsioonimeetod edasiarendamist ja ulatuslikumat ka- sutamist ei leidnud. Eestis aga levis ta pärast 1920. aastat ja ku- junes peamiseks lugemaõpetamise meetodiks. Nii märkis M. Meos luge- maõpetamise lähtekohana: "soovitava hääliku leidmine hüüdsõnana või loodushäälana laste jutustustest, läbielamustest, ettelooetud ju- tukestest jne. ning normaal-sõnast". Meetodit on aga laiendatud sel- les mõttes, et lähtekohaks on ka laste eneste elamused, mis edaspi- digi õppetöös etendavad tähtsat osa. Siit ka meetodi nimetuse osa - kui elamusmeetod. J. Käis ütleb järgmiselt: "Tähtede esitamisel kasu- tatakse meil enamasti normaalhääliku ehk elamusmeetodit (fonomii- milist-meetodit)". Juba siinkohal aga tuleb märkida, et fonomii-
)

-
-) M. Meos, Kuidas õpetada lugema ja kirjutama. Rakvere, 1925, lk. 32.
 -) J. Käis, Valitud tööd. Tallinn, 1946, lk. 225.

135

ne meetod on ikkagi ainult algsel lugemaõpetamisel ja piirdub tähtede tundmaõppimisega. Siit aga edasi tuleb talitada ka sünteetilise või analüütilis-sünteetilise meetodi järgi.

Neist aastaist peale muutus ka põhjalikult lugemaõpetamise asend algkooli õppeainete hulgas. Kui varemates aabitsakursustes aabits ja lugemaõpetamine oli isoleeritud ainena lahus teistest õppeainetest ja muu õppetöö eeldusena õpetati lugema enne teisi algkooli õppeaineid, siis nüüd ka lugemaõpetamine seotud teiste ainetega, mida õpetati üldõpetusliku koduloona. Õppevastluse ülesandeks ei ainult lugemaõpetamise taotlused, vaid neis korrastatakse ja selgitatakse neid mõisteid, mis lapsel juba olemas, et lapsi juba sel astmel süstemaatilisse töösse viia.

arvestades uusi seisukohti, mis elamus- ehk interjektsioonimeetod esitab, kujunes ka vanadest seisukohtadest erinev seisukoht aabitsa ülesannete kohta lugemaõpetamisel. Kui varem lugemaõpetamine algas ja lõppes aabitsaga, siis nüüdsest peale tuli siin sügav muutus ses mõttes, et lisaks aabitsale tuli rida tehnilisi vahendite, mille tõttu aabits mõnes mõttes nagu tagaplaanile suruti ja uued ülesanded sai. J. Kallak (end. perekonnanimi kuni 1935 Kuulberg), kes oli elamus- ehk interjektsioonimeetodi pooldaja, nägi aabitsa ülesandeid järgmises: "Aabits on tehtud lugemise õpetamise raamatuks selle sõna kõige otsekohemas mõttes. Ometi on lugemise õpetamiseks, s.o. häälikutega ja tähtedega tutvustamiseks, kokkuütlemis- ja lugemisharjutusteks, nagu ju eelpool nägime, palju paremad ja lastekohasemad abinõud, kui aabits seda kunagi pakkuda suudab". Sellega on kooskõlas ka M. Meose seisukoht. "Uuema aja aabits erineb suuresti oma sisu poolest endistest aabitsatest. Kuna viimased sisaldasid rohkesti harjutusmaterjali, sagedasti mõttetuid silpe, on uuema aja aabitsad laste esimesed lugemikud, milles juba algusest peale esinevad seotud, laste lugemisvõimise ja huvikohased lookesed. Lugemise tehnilise külje harjutamine sünnib ilma raamatuta, liikuva aabitsa ja lugemiskasti abil. Aabits ei ole lugemise alal uue andmiseks, vaid selle tarvitamiseks, mis varem omandatud". On huvitav märkida, et M. Meos eristab samas teoses lugemaõpetamise töö käigus üldse

) J. Kuulberg, Lugemise õpetamisest meie koolides. - Kasvatus, 1924, lk. 212.

) M. Meos, eelpool tsit. teos, lk. 11.

kümme astet, neist on aga ainult kaks viimast seotud aabitsaga. See näitab selgesti, et tähtede tundmaõppimisel töö raskuspunkt on aabitsalt nihkunud aabitsaeelsele kursusele, kus mitmesiguste vahenditega lastele tähed tuttavaks tehakse.

J. Kallaku arvates tuleb lastele häälikutega tutvumisel väljuda hüüdsõnadest, imestuse ja rõõmu avaldustest. Kui neid on tundma õpitud, asutakse nende analüüsile, et väljendustest välja koorida üksi-häälikud. Kuid ta hoiatab liialduste eest, millese lugemaõpetaja siin võib sattuda.

Tähtede tundmaõpetamisel soovitab ta kasutada mitmesuguseid tehnilisi abinõusid, nagu liikuv tähestik (liikuv aabits), lugemiskast, joonistav või maaliv kirjutamine, voolimine, tikkude panek, mis nüüdki kuuluvad lugemaõpetaja õppevahendite vajalikke minimumi hulka. Aabitsa juurde asutakse alles siis, kui nende vahendite ja võtete abil on üksikute tähtede tundmine kindlustatud. Sellises lugemaõpetamise protsessis aabits kujuneb esimeseks lugemikuks. "Aabitsast loeme ainult niisuguseid lugemistükke, mille lugemiseks lapsed juba muude võtete ja abinõude varal olgu täiesti ettevalmistatud!")

J. Kallaku arutlused lugemaõpetamise kohta ei jäänud ainult teoreetilisteks mõttekäikudeks, vaid ta taotles ka nende praktist teostamist, koostades nende põhjal aabitsa "Laste sõber", mis kahes trükis ilmus.) Selles aabitsas on üksikute häälikute õppimisele jäetud üsna vähe ruumi ja aega: kui vokaalid ja sonoorsed konsonandid on läbi võetud, asutakse lausete lugemisele. Laused esitatakse riimitud kõnes - autor oli ju ka lastekirjanik ja selle kõrval matemaatika õpikute ja metoodilise käsiraamatu autor! Igale tähele on võetud 1 lehekülg, mille ülemisel poolel asub pilt, mille kujutatud tegevuses esineb õpitav häälik. Nii näit. R-tähe õppimiseks kasutatakse kolme sõna, kus see täht esineb; need on Rein, nae-

) Kasvatus, 1924, lk. 212.

) J. Kuulberg, Laste sõber. Aabits ja lugemik. Illustreerinud R. Kiivit, keeleliselt redigeerinud J. Aavik, pedagoogiliste ning metoodiliste näpunäidetega kaasa aidanud J. Tork. / Tartu /, "Odamees" / Carl Sarap, 1923. Teose 2. tr. ilmus 1928. a.

rab, Muri. Eriti aabitsa alguses domineerib pilt, mis köidab lugema-
õppija tähelepanu; hiljem pilt ruumiliselt juba väheneb, värviliste
piltide asemele tulevad pildid ainult must-valges tehnikas, kuid
igal leheküljel pildid siiski kipuvad teksti varjama.

Eri juhendit J. Kallak oma aabitsale ei koostanud ega avaldanud,
selleks tuleb pidada tema eespool mainitud artiklit lugemaõpetami-
se kohta ajakirjas "Kasvatus". Selle järgi aabitsa kasutamisele
laste poolt on eelnenud tähtede eraldamine üksikutes hääldest,
kõladest, sõnadest, mida võib analüüsiks nimetada. Edasine õppetöö
lugemaõpetamise alal on aga peamiselt sünteetiline. Et nad vahel-
duksid, aabitsast enesest otsekohe ei ilmne, kuid selle rakendamine
pole siiski tema aabitsaga töötades võimata.

J. Kallak asus lugemaõpetamise kohta kodus täiesti eitaval sei-
sukohal ja nõudis, et lugemaõpetamine ainult kooli ülesandeks jääks.
Kodune lugemaõpetamine on paratamatu pahe, millega kui ajutisega tu-
leb leppida. Sellepärast on ka tema aabits mõeldud kooli jaoks, kus
metoodiliselt ettevalmistatud õpetaja selle varal suudab lapsi lu-
gemaõpetada. Ka M. Meos nimetas oma juhendi lugemaõpetajaile "Kuidas
õpetada lugema ja kirjutama" praktiliseks käsiraamatuna õpetajate-
le ja lastevanematele, mis seega võiks nii koolis, kui koduses õpe-
tuses kasutamist leida. Seega vähemalt põhimõtteliselt ei tauni M.
Meos kodust lugemaõpetamist, kuid tema mainitud käsiraamat vaevalt
leidis kodus lugemaõpetajate hulgas ulatuslikumat kasutamist, sest
eeldab metoodilisi teadmisi ja ka õppevahendeid, mis kodustes tin-
gimustes enamasti puuduvad. Nii on ka selles teoses arvestatud koo-
li ja selle võimalusi lugemaõpetamisel. Aga et koduse lugemaõpeta-
mise traditsioon siiski väga tugev oli ja on, nii et teda välja-
juurida ei suudetud, siis tuleb hiljem selle küsimuse juurde taga-
tulla.

Arvustus võttis J. Kallaku aabitsa jahedalt vastu. E. Murdmaa (ku-
ni 1935 Martinson) leidis, et suurte tähtede puudumise tõttu on ki-
ri raskesti loetav; esineb liialdusi seotud kõnega, mille tulemuseks
on sageli kunstlik paatos ja sisu moonutamine riimi ning rütmi pä-
rast. Lapsed nii ei kõnele, nagu aabitsas on näidatud. Tekst ise ei
paku lastele küllalt huvi. Neile võib juurde lisada, et üleminek pi-
kematele lugemispaladele läheb liiga kiiresti ja neis kasutatud

tüübid on noorele lugemaõppijale liig väiksed. Illustratsioonidele on pühendatud tõsist tähelepanu, nad tungivad aga tugevasti esile nii et varjavad teksti.

Juhtivat osa etendas J. Kallak ka aabitsa koostamisel, mis pealkirja all "Elav sõna" ilmus. Teos ilmus kollektiivse tööna, autoritena esines rida tuntud koolimehi. Kuid aabitsaosa autor oli J. Kallak, lugemikuosas oli suur enamik tema teoseid: 92 lugemispalast on 63 J. Kallaku sulest, kas originaaltööd või ainetel koostatud. Teistest autoritest on J. Parijõgi andnud kaks pala, J. Oro (pseud. J. Öengo) samuti kaks pala. Teiste autorite osavõtt seisnes nähtavasti peamiselt meetoodilisel külje arutamises ja kujundamises.

"Lava sõna" aabitsaosa on seotud kodulooga, mille teemade "Laste kodune elu", "Sügise nähtusi" ja "Talve tulek" kohaselt on vahitud palad tähtede tundmaõppimiseks. On kasutatud fonoomilist meetodit, kuid autor on loobunud lugemispalades seotud ja riimitud kõne kasutamisest, millega palade lapsepärasmus võitis. Kuid üleminek aabitsast lugemikule on nii pidev ja märkamatu, et ainult sisukorrapärast selgub, kus lõpeb aabits ja algab lugemik. Ka selle aabitsa kasutamine eeldab nende meetoodiliste põhimõtete tundmist, mis J. Kallak juba varem oli väljendanud: enne aabitsa kätte võtmist on mitmesuguste õppevahendite abil tähti tundmaõpitatud. On see toimunud, siis asutakse aabitsa juurde. Küllap siingi analüüs astub tagaplaanile ja toimitakse sünteesi suunas. Kui "Laste sõbras" silbid olid eraldatud märkidega, siis "Elava sõna" aabitsas on silbid üksteisest eraldatud pikema vahega, mis aga väiksem kui sõnadevaheline vahe, millega sõna üldpilt säilib. Ka on "Elava sõna" aabitsas kasutatud tüübid suuremad kui "Laste sõbras" kasutatud tüübid, millega aabits kahtlematult võitis. Illustratsioonid on värvilised ja kujutavad tegevust, milles lugemispalas kõneldakse; nad on tekstiga rohkem tasakaalus, kui seda "Laste sõbras" esines.

"Elava sõna" 1933. a. väljaanne, mis on eelmise, 1932. a. ilmunud väljaande uuustrükk, oli Hariduse- ja Sotsiaalministeeriumi Kooliraamatute Komisjoni poolt koolidele tarvitamiseks lubatud. Teos ilmus mitmes trükkis ja kujunes seega üheks iseloomulikuks aabitsaks sel ajajärgul.

) J. Kuulberg, E. Martinson, M. Nurmik, J. Oro, J. Parijõgi, Fr. Puusepp, Elav sõna. I. Aabits ja I. õppeaasta lugemik. Tartu, Kirjastus "Kool", 1932. Neist autoreist koostasid J. Oro ja M. Nurmik varem "Aabitsa", mis ilmus Tallinnas 1924. a. Sellest on lähemalt teisel juttu.

J. Kallaku tegevus aabitsate koostamise alal jätkus edaspidigi. Iseseisva teosena oma nime all avaldas ta 1942. aastal "Aabitsa ja emakeele-lugemiku algkoolile", millest kordustrukk järgmisel, 1943. aastal ilmus. Vörreldes "Elava sõna" aabitsaosaga, mille teatavasti koostas J. Kallak, on tema nüüdses aabitsas lugemaõpetamise metoodiline alus jäänud endiseks: uus aabits on elamus- ehk interjektsioonimeetodil üles ehitatud. Aabitsas on aga teostatud mõned muudatused. Pildil õpitava tähe kohta on nüüd toodud ka õpitav täht ise õige suurel kujul värvitrükis, sinises, punases, röhelises värvis. Harjutustähed ja -tekst ei ole trükitud tavalises mustas trükis, vaid pruunikas; harjutuste osas on tüübid valitud väiksematena kui nad olid "Elava sõna" aabitsas. Uute lugemispalade lisamisega on aabitsa ulatus suurenenud 32 leheküljelt 50-le, mis näitab, et lugemaõppimise raskused jaotati pikemale ajale. Silbitamine, mis esines "Elava sõna" aabitsaosas, on uue aabitsas kõrvale jäetud. Üleminek suuremõõtmelistelt tähtedelt normaalsele toimus "Elavas sõnas" pidevalt ja üsna ruttu, nüüdki on see pikema aja jooksul läbi viidud.

Kuigi J. Kallaku "Aabitsas" ei ole puudutatud lugemaõpetamise tehnilisi vahendeid, nagu liikuv aabits, tikud jne., ning nende kasutamist, tuleb aga arvata, et nende kasutamine oli nii levinud ja iseenesest arusaadavaks muutunud, et neid küsimusi polnud vaja enam käsitleda. Selliste vahendite olemasolu ja metoodilist rakendust tuleb selle aabitsa puhul eeldada, nagu tuleb eeldada neid metoodilisi põhimõtteid, mis autor juba varem oli väljendanud.

Silmapaistev koolimees Joh.Käis, kes koostas kooliuuenduslikust seisukohast lähtudes metoodilise käsiraamatu algkooliõpetale pealkirjaga "Uusi teid algõpetuses", paigutas sellese ka aabitsa. Et aabitsakursuse õppimisega ja õpetamisega on seotud eelarvamusi, nimelt selle tähtsuse ja väärtuse suhtes algkooli töös, siis kirjutast ta metoodilise juhendi oma aabitsa kasutamise kohta, mis ilmus küll märksa hiljem võrreldes aabitsate esitrükkidega.

Eelarvamusel aabitsa õpetamise kohta on tekkinud kunagi minevikus ja mõnes ringis säilinud tänapäevani: aabitsa õpetamine on lihtne toiming, ta on suurema tähtsusega, mispärast polegi vaja selle erilist tähelepanu pöörda - on aja jooksul väljakujunenud õppeviisid, küllap need viivad sihile. Meetodiks, mida kõige rohkem lugemaõpetamisel kasutati, on küll veerimismeetod. Juba eespool selgus, kui ebakohane see meetod on, kuidas seda teravalt arvustati ja kuidas uusi teid otsiti, et lugemaõppimise vaeva kergendada. Et laste vaeva ja huve ei osatud hinnata, siis uuendused teostusid üsna aeglaselt. Kui lugemaõpetamist loeti kergeks tööks, siis see ei pea milgi juhul paika. Täiesti õigustatult väidab J.Käis: "Just aabitsa vallutamine on raskeim osa kogu õpetusest", mõeldes just algkooli õpetust. Lugemisoskus aga võimaldab tungimist raamatutarkusse, sest vaatamata igasugustele uuendustepanekutele koolitöö alal, on ja jääb raamat põhiliseks õppevahendiks koolis, milleta ei saa teostada edukat õppetööd. Raamatu kasutamine aga eeldab lugemisoskust. Sellepärast on lugemisoskuse omandamine algkooli töös põhilise tähtsusega ja selle hea ning põhjalik omandamine on töö edukuse alus ja eeldus. Sellepärast nõuab aabitsakursuse õpetamine õpetajalt erilist vastutust, suurt oskust ja head metoodilist vilumust, et hoiduda vigadest ja hõlbustada õpilase vaeva. Tehtud vead jätavad lapse hingesse sügavaid jälgi ja pidurdavad lugemisoskuse omandamist, ähvardused ja karistused võivad tekitada hirmuelamusi, mis aabitsa ja kogu õppetöö vastumeelseks teevad. Sellepärast tuleb aabitsakursuse õpetamine anda õpetajale, kes hästi tunneb metoodikat ja arvestab alati pedagoogilise takti nõudeid. Seega pole õigustatud arvamine, et lugemaõpetamist võib anda ka nõrgematele õpetajatele teostada.

Lugemaõpetamise aluseks on järgmised põhimõtted, milledest kinni pidada tuleb:

) "Aabitsa-kursus" ilmus esmakordselt "Kooliuuenduslases" 1938, nr.6, siis kogumikus: Joh.Käis, Uuenduslikust koolitööst. Tallinn, 1939. Muutmatult võeti ta teosesse: J.Käis, Valitud tööd. Tallinn, 1946. Viited sellele ainult lehekülgede märkimisega, teost mainimata.

- a) esimestena õpitavate tähtede trükikuju olgu lihtne, selge, et lapsed võiksid tähti ka mitut viisi kujutada;
- b) raskusi ületada järk-järgult: ainult üks raskus korraga;
- c) õpetus käigu arenemispsühholoogilist teed: õpetame lugema samal viisil, kuidas laps ise õpib kõnelema. (Lk. 222).

Esimene põhimõte on sisult selge ja meetoodiliselt vastuvaieldamatu: on ju lihtsate tähekujuade tajumine ja meelepidamine kergem, kui keeruliste, mispärast lihtsust ei nõuta ainult tähtede mitmet viisi kujutamise eesmärgil. Siit järeldus, et meil tuleb lugemaõpetamist alustada suurte antiikva tähtedega. Ka teine põhimõte on selge. Vastavalt sellele tuleb aabitsakursuse läbivõtmisel aluses õpetada korraga ainult ühte kirjaliiki, piirdudes suure antiikvaga. Taunitakse õppeviisi ja aabitsaid, kus korraga võetakse läbi mitut liiki tähed: suured ja väikesed antiikva tähed; isegi nendega ühtaegu vastavad kirjutustähed või paralleelselt fraktuuri tähed, nagu see esines mõnes vanemas eestikeelses aabitsas. Kui suured tähed on hästi ära õpitud, siis asutakse väikeste tähtede õppimisele. Tähtede õpetamisel ei tule rutata ja püüda võimalikult kiiresti tähed kätte õpetada, sest pealiskaudsus ja ebakindlus võib hiljem lugemisoskuse omandamist pidurdada.

Kolmas põhimõte, mille järgi last õpetakse lugema nii, nagu ta õpib kõnelema, ei ole nii selge ja arusaadav kui kaks esimest, kuigi autori arvates väärrib erilist tähelepanu. Muidugi ei ole võimalik ühel leheküljel käsitada kuigi põhjalikult lapsekõne arengut, vaid on märgitud ainult põhiastet: hääliitsused, üksiksõnad, lühilaused. Kuid laps õpib kõnelema, kõiki üksikuid tähti õppimata. Hääliitsused piirduvad üksikute häälikute ja nende kordamisega. Kujuneb lapsekeel, millega nad oma vahel suhtlevad ja mis kestab pikemat aega, seni täiesti omandatakse täiskasvanu keel. Aga laps omandab täiskasvanute keele põhiliselt imitatsiooni teel, harjutades ja korrates üksikuid sõnu. Edasi on aga lugemisel ja kõnel oluline vahe: kõne on ajaline protsess, kus hääldamisel esinevad teineteise järgi üksikud häälikud. Selles protsessis saab hääldada korraga ainult ühe hääliku. Lugemisel aga on tegemist tekstiga, mis asub mõnel tasapinnal, nii et silmaga võib korraga tajuda ja tunnetada mitu tähte. Seega ei saa kõnelemisel tekkinud kogemusi üle kanda lugemis-

õpetamisele. Mõlemate, s.o. lapse kõnelemaõppimise ja lugemaõppimise võrdleval vaatlusel tuletas J. Käis siiski põhimõtted, mis lugemaõppimise aluseks lähtekohaks võttis: "tähtedega tutvumisel kasutame niipalju kui võimalik loomulikke hääli ja häälightsusi, harjutame uue tähe lugemist koos tuttavate tähtedega üksikutes sõnades ja siis loeme lühilauseid, mis annavad mõttelise terviku, lapsepärase looke-se" (lk. 224). Need metoodilised võtted lugemaõpetamisel olid eesti koolis levinud, mispärast J. Käis võis väita: "Tähtede esitamisel kasutatakse meil enamasti normaalhääliku ehk elamusmeetodit (fonoomilist meetodit)" (lk. 225). Muidugi meetodi nimetuse kõik kolm varianti üldiselt kõik ei ühtu ja nad võivad leida rakendust ilma ülaltoodud seoseta: normaalsõnameetodit saab kasutada ka ilma elamusmeetodi sugemeteta, elamusmeetod ei tarvitse fonoomilise meetodiga ühenduses olla. Meetodi kandva jõu moodustab mõtte, kasutada tähtede õpetamisel alguses häälightsusi, mis mida suhtlemisel kasutatakse: röömu väljendatakse aa-ga, üllatust ii-ga, kutset uu-ga, mis võib sisaldada ka hääli. Samuti väljendavad kasikhäälikud mitmesuguseid elamusi, tundeid: ai - ebameeldivat imestust, kerget ehmatust, valutunnet, ui - kerget põlgust, ebameeldivust, au - tavalist hüüdu, kutset, koera haukumist. Häälikud, alguses üksikult, siis kaksikhäälikutena, esitatakse mõnes lühikeses lapsepärases lookeses, millesse need sündmuse käigusse on sisse põimitud. Selles eraldatakse häälightsus, mis sisaldab õpitavat tähte, mida õpetaja sõnade järgi võib üles kirjutada. Nii ilmubgi klassitahvlile vastav täht.

Et tähtede õppimist alustatakse suurte antiikva tähtedega, seda mainiti juba eespool. Kuid tähtede läbivõtmise järjestuses pole leitud üldkehtivat korda, sellepärast võib õpetaja ise välja töötada järjekorra ja selle järgi õpetada. Kes seda ei tee, lähtub aabitsas antud järjekorrast. Küllap viimaseid on suur enamik. Ei ole aga kahte aabitsas, kus tähtede läbivõtmise järjekord täpselt ühtuks. Ainult selle järgi ei saa ühte aabitsat paremaks pidada kui teist. Üldiselt aga õpitakse enne, kõige pealt vokaalid, neile järgnevad hääldamise raskust arvestades konsonandid. Häälikute ja tähtede õppimisega seotud lookesi võib siduda vastavate liigutuste, tegevuse või mänguga - see elustab õppetööd ja toob sellesse vaheldust. Muidu võib aabitsakursus kujuneda kuivaks ja igavaks.

Juba tähtede õppimisel pandakse erilist tähelepanu selgele ja puhtale hääldamisele, näidates missugused kõneorganid ühe või teise hääliku hääldamisel tegevuses on. Hääldamisharjutused on hilisema ilmeka lugemise aluseks.

Õige lugemistehnika omandamiseks õpetatakse ka õigesti hingama juba hääldamisharjutustel, seegi on ilmeka lugemise eelduseks.

Lugemaõpetamisel kasutatakse ka vana, tuntud didaktika põhimõtet, rakendada tööle võimalikult palju meeli. Silma, kõrva ja suu tegevuse kõrval, mis otsekohe ja vahetumalt on seotud tähtede õppimisega, tuleb võimalikult ulatuslikult kasutada ka käe tegevust, mis kõige lähemalt seotud õpilase aktiivsusega. Käega kujutatakse tähte õhus, maalitakse suurelt klassitahvlile või paberile, lõigatakse välja paberist, koostatakse tikkudest. Varakult soovitatakse liikuvat aabitsat kasutama hakata, mis võimaldab kiiremat tähtede õppimist ja tähtedest sõnade ja lühilauseste koostamist; õpilase ise tegevusele on siin kohane vorm leitud. Metoodilised võtted aitavad tähtede õppimist hõlbustada ja selle raske töö huvitavaks ja meeldivaks kujundada. Nad võimaldavad tööle rakendada laste isetegevust ja loovad sellega aluse iseseisvale töötamisele.

Missugust osa etendab aabits lugemaõpetamise protsessis? "Trükitud aabitsat kasutame algusest peale iga tähe õppimisel pärast seda, kui vaatlus ja harjutused on sooritatud... Üldiselt võiks soovitada: ärgu rutatagu trükitud teksti lugemisega, vaid hoolitsetagu põhjaliku vaatluse ja mitmekesiste eelharjutuste eest. Siis kujuneb lugemine raamatust (aabitsast) täiendavaks, kordavaks harjutuseks. Selles peabki algul aabitsa ülesanne seisn.

Ei saa õigustada lähtumist aabitsast, ka mitte aabitsais olevaist piltidest. Aabitsast lugemine olgu lapsele meeldivaks lisaks tööle, mis õpetaja juhatusel muul viisil sooritatud" (lk. 228). On toimunud suur muutus võrreldes eelmiste aegade, kus tähtede õpetamist alustati aabitsaga ja selles nähti aabitsa peamist ülesannet lugemaõpetamisel. Võib ütelda, et J. Käisi meetodi kasutamisel tähtede õpetamise raskuspunkt langeb aabitsaeelsele tööle, mille tulemuseks on juba õpitava tähe tundmeõppimine. Aabitsa abil viimistletakse seda tööd, antakse lisamaterjali ja fikseeritakse selle õppeprotsessi tulemusena tähe teadmine. Samasugusele seisukohale aabitsa suhtes asus juba varem J. Kuulberg, kui ta ütles: "Ometi on lugemise õpetamiseks, s.o. häälikutega ja tähtedega tutvustamiseks, kokkuütlemis- ja lugemisharjutusteks ... palju paremad ja lastekohasemad abinõud, kui aabits seda kunagi pakkuda suudab." Selle järgi on aabits esimene lugemik, kus esitatakse lugemispalu, mille lugemiseks lapsed muude

didaktilis-metoodiliste menetlustega on juba ette valmistatud.

J.Käis siiski nii kaugele ei läinud, ka tähtede õppimisel on aabitsal ülesandeid jäänud. Võib ütelda, et erinevus mõlemate vaadete vahel seisab selles, et J.Kuulberg peab lugemaõpetamisel toimima sünteetiliselt, kuna J.Käis analüütilis-sünteetilist rada läks.

Üksikute tähtede õppimisele järgneb üksiksõnade lugemine, kusjuures loetavad sõnad peavad kuuluma laste kogemuste ringisse, nii et tekitavad kujutlusi, tundeid, mõtteid. Kuid eriti alguses on tähtede arv piiratud, ka sõnad ei tohi olla pikad, sellepärast tuleb siin tunduvald raskusi ületada. Laste ümbruses olevas maailmas leidub ka esemeid, mille nime koosneb 3-4 tähest. Head materjali pakuvad laste eesnimed, mida varemgi on kasutatud lugemiseõpetamise elustamiseks ja mitmekesistamiseks.

Loetava sõna kohta antakse aabitsas tavaliselt pilt, mis kujutab selle sõnaga nimetatavat eset. Kui pilt on suur ja ere, võib ta köita lapse tähelepanu, nii et täht kui selle kõrval üsna ilmetu tagaplaanile surutakse. Siin on J.Käisi kindel nõue, et aabitsas peab valitsema tekst, mitte pilt, mida aabitsa koostamisel arvestada tuleb.

Õpitavad sõnad tuleb hääldada kui tervikud, tuues esile korraga terve sõna, mitte aga üksikute häälikute või silpide kaupa. "Alguses peale tuleb harjutada lapsi sõna tervikpildi tabamises, kui kõik üksikud elemendid on tuttavad. See edeneb ka jõudsasti, kui aga õpetaja laseb õpilastel enne ettelugemist sõnu vaikselt rahulikult vaadelda. Õpetaja, kes tunneb lugemisprotsessi üksikuid faase, toimibki niiviisi" (lk.232). Nagu J.Käis tähendab: "See lugemisprotsess on peamiselt sünteetiline, analüüsi esineb selles vaid niipalju, mil määral õpilane kasutab oma tähelepanu sõna üksikute elementide eraldamiseks" (lk.232).

Esitatud metoodiline nõue, mille järgi sõnu ei tule veerida, vaid neid tuleb tajuda kui tervikuid ja hääldada sellistena. Selle menetluse soovitamine aga ei tähenda terviksõna-meetodi pooldamist mille J.Käis hülgab. Terviksõna-meetod alustab lugemaõpetamist terve sõnade päheõppimisega, ilma et sellele eelneks tutvumine üksikute häälikute ja tähtedega. Siin ongi põhiline alus, millelt mõlemad meetodid teineteisest erinevad.

Üksiksõnade lugemaõppimisele järgneb lühilause lugemine. Nagu juba nime "lühilause" ütleb, peavad lugemisele kuuluvad laused ole-

ma lühikesed ja lihtsad. Ka lühilauseid tuleb tervikutena lugeda: laps loeb lause vaikselt oma ette läbi ja juba siis valjuste. Sel astmel suudab laps ainult lühikesi lauseid korruga tajuda ja mõista. Loomulikult koosnevad sääraseid lauseid lühikestest sõnadest.

Kui üksikute sõnade lugemisel analüüs kuigi suurt osa ei etendanud, siis lühilause lugemisel soovitab J. Käsi sellele tähelepanu pöörata, kõneledes analüüsivast lugemisest, mis tema arvates soodustab hea ja teadliku lugemisoskuse arenemist. Selleks jagatakse sõna silpideks, mis eraldatakse üksteisest pisut suurema vahetega kui tähed sõnas üksteisest, nii et säilib sõna tervikpilt. Nii eristab laps sõnas üksikuid silpe, kuid näeb neid sõna kogupildis.

On soovitatav aabitsakursuses teha analüütilisi ja sünteetilisi harjutusi, kus sõna lõpust eraldatakse silpe, nii et järeljäänud osa siiski mõtet säilitab või lastakse moodustada riime antud sõnale või leida antud esimesele silbile teine silp. Harjutused kirjutatakse klassitahvlile. Tulemusena muutub laste sõnavara aktiivseks, liikuvaks, nende keel areneb.

Aabitsakursuse läbivõtmiseks suurte antiikvatähtede ulatuses kulub J. Käsi arvestuse järgi keskmiselt 6-8 nädalat. Kui aga mõned õpetajad sellele rohkem aega pühendavad, on üldiselt kasuks edaspidisele õppetööle, eeldades et on küllalt sobivat harjutusainet, mis võimaldavad aabitsakursuse seda astet süvendatult omandada.

Üleminek suurtelt tähtedelt väikestele erilisi raskusi ei teki ja see teostub üldiselt 3-4 tunni jooksul. Siin eritatakse kaks osa. Alguses võetakse läbi need väikesed tähed, mis täiesti või peaaegu sarnased suurtega. Selle järgi õpitakse väikesed tähed, mis kujult erinevad suurtest. Mõnedki aabitsad on piltlikult kujutanud, kuidas antud suurest tähest muundamisprotsesside läbi tekib väike täht, kuid J. Käsi arvates pole see oluline ega soodusta väikeste tähtede õppimist.

Üksikute tähtede õppimisel kujutasid õpilased neid hästi suurelt klassitahvlil või paberil. Mitmesuguste käeliigutustega treeneriti käemuskleid, mis vajalik eelaste kirjutamisõppimisel. "Kirjutamine ise (s.o. kirjatähtede õppimine) algab alles pärast aabitsakursuse lõppu" (lk. 226). Kuigi "Aabitsa-kursus kestab tõeliselt niikaua, kuni lapsed õpivad ka tähti kirjutama" (lk. 237), on kirjuta-

) Vt. näit. J. Oro, M. Nurmik, Aabits. Tallinn, 1924, kus esitatakse sääraseid muundamisvõtteid.

*See on
pildid*

Mainitud aabitsate kõrval tuleb märkida M.Kampmanni "Uut aabitsat", mis on tähelepanu väärt selle poolest, et sidus lugemaõpetamise, s.o. aabitsakursuse algõpetuse teiste ainetega, koduloo ja kõlbluseõpetusega. Need pedagoogilised ja didaktilised põhimõtted, mis algkooli õppekavade aluseks võetud, leiavad teostamist ka lugemaõpetamisel: õpetuse kasvatav ülesanne, hoidumine etteruttamisest lapse loomulikus arengus, keskustuse-idee teostus üldõpetuse kujul on seega ka lugemisõpetamise kandvad põhimõtted. Lugemaõpetamine ei ole seega enam teistest õppeainetest eraldatud, vaid nendega lähedalt seotud õppetöö. Aabitsakursuse eraldamine teistest õppeainetest võis toimuda arvamuse põhjal, et lugemise oskus on vajalik eeldus õppetööks ja sellepärast tuleb seda esmajoonel õppida. Kui teistes aabitsates ei olnud rõhutatud aabitsaõpetuse seost teiste õppeainetega, siis ei tähenda see veel mitte, et neis oleks seda nõuet eitatud - ka neis eeldati algkooli õppekavades väljendatud põhimõtete tundmist ja rakendamist, kuid piirduti ainult aabitsakursusega, käsitlemata muid sellega seotud küsimusi. "Uues aabitsas" on juba aabitsakursuse lugemispalad seotud koduloo ja kõlbluseõpetuse ainetega, nende kõikide aluseks on laste kogemuste, elamuste ja huvide maailm. Seost nende vahel ja üksikteemade liitumist laiemate ning suuremate õppetöö üksustega näitab "Uue aabitsa" sisukord.

Lähtudes põhimõttest, et lugemaõppijale tuleb anda korraga valdada üksainus raskus, on lugemisoskuse algharjutuste aluseks võetud antiikva suur trükitähestik, kui kõige lihtsam ja kergem trükitähestik, mida õpilased saavad kergesti joonistada, tikkudest laduda ja plastiliinist või savist voolida.

Laste kogemused, elamused ja huvid kui aabitsa, koduloo ja kõlbluseõpetuse alus määravad ka üksikute aabitsatundide kujundamise. "Iga aabitsatunni aluseks ja lähtekohaks on elamus, mida värviline pilt kujutab ja mille sisu pildi all olev tekst jutustab. Jutustis kantakse lastele vabalt ette, siis eraldatakse jutustisest kas normaalhäälik või normaaõsõna, selle järele, kumb hõlpsamini sihile, s.o. tähe tutvustusele viib. Häälikule vastav täht tuletatakse sellest vaateobjektist, millest jutustid kõneleb ja mis ka eraldi lehe külje ülaservale on paigutatud. Vaateobjekti ja tähekuju sarnasus on nii ilmne, et iga laps ta ära tunneb ja iseseisvalt võib tähti õppida. Lugemisharjutused seisavad juba esimesest tunnist peale seoses kodulooga ja kõlbluseõpetusega". Nii kõlavad lugemaõpetamise meetodilised põhimõtted, nagu autor nad "Uue aabitsa" eessõnas on

Seni vaadeldud elamusmeetodit kasutavad aabitsad olid eeskätt määratud koolide jaoks; koduses õpetuses oli nende kasutamine seotud teatavate eeldustega, mis alati ei esinenud ja mis siiski vajalikud aabitsaga edukaks töötamiseks. Eelduste hulka kuulub kõige pealt lugemaõpetaja hariduslik tase, mis võimaldab arusaamist uutest meetoditest ja nende kasutamisest, siis aga ka huvi töö vastu lastega. Nende eelduste puudumisel tallati aabitsaõpetamisel vanu rahu ja kasutati veerimismeetodit. Uute lugemaõpetamise meetoditega koduses õpetuses tutvustas H. Rajamaa teos "Kuidas kodus õpetada lapsi lugema ja kirjutama", mis ilmus Tartus 1938.a.

Tollal keerles diskussion küsimuse ümber, mis muide tänaseni ei ühest ja kindlat lahendust leidnud: kas lugema õpetada koolis või kodus enne kooli? Leidsid neid, kes leidsid, et lugema õpetamine kodus oli küll ajalooliselt ja võimaldas inimestele osasaamist kirjatarkusest siis, kui ametiasutused neid ei korraldanud. Nüüdsetes oludes ei ole kodusel lugemaõpetamisel enam aluseid. Ka tarvitatakse lugemaõpetamisel kodus iganenud ja pedagoogilis-didaktiliselt lubamatuid võtteid, mis võivad kahjustada või isegi hävitada lapse huvi lugemise ja raamatu vastu üldse. Kasutades moodasid lugemaõpetamise meetodeid, võib kool lugemisoskuse palju kiiremini ja kergema vaevaga kätte õpetada kui see toimub kodu.

Vaatamata sellele, et neis vastuväidetes peitub tõtt ja et mõnedki koolimehed võitlevad selle tõttu koduse lugemaõpetamise vastu, on siiski lastevanemates tugev püüd lapsi enne kooliminekut lugemaõpetada - tollal oskas ümmarguselt 50% kooliastuvaist lastest lugeda, kusjuures protsendimäär kõikus, olles linnas üldiselt kõrgem kui maal. Arvestades koolikohustuse algust - tollal 8 aastat - , lastes aga algab juba enne seda huvi lugemise ja kirjutamise vastu, sest ta puuub kirjatähga igal sammul kokku, liikudes näit. tänaval ja vaadeldes kaupluste silte. Ka raamatud polnud kodudes mingid haruldused. Lastele ei tekitanud lugema- ja kirjutamaõppimine enne kooli raskusi, kui siin ei liialdata. Kodus on võimalik lugema- ja kirjutamaõppimise raskusi jaotada pikemale ajale, mispärast ka igakordsed raskused on kergemini võidetavad kui koolis, kus lühikese aja tõttu väga pingsalt tuleb õppida. Sellepärast on põhjendatud meil kodune lugemaõpetamine, tuleb parandada koduses õpetuses kasutatavaid õppemeetodeid ja kõrvaldada puudused, mis koduses õpetuses võivad esineda. H. Rajamaa teose ülesandeks ongi, koduse lugemaõpetamise taset tõsta ja lugemaõpetajaid tutvustada uuemate meetoditega sel alal.

Sel eesmärgil esitas H.Rajamaa lihtsal, arusaadaval kujul elamus-
meetodi põhijooned ja näitas, kuidas sellel alusel analüütilis-
süntheetilise meetodi järgi lugemaõpetada. Kuna sellest meetodist
juba eelpool pikemalt ja lähemalt on juttu olnud, siis pole vaja-
dust selle lähemaks käsitleks H.Rajamaa teoses. Tuleb aga möön-
da, et autor enesele võetud ülesande hästi lahendas, andes emadele,
kes olid peamised kodused lugemaõpetajad, meie selleaegsete nõud-
miste tasemel oõeva käsiraamatu.

50

- -

Analüütilis-süntheetiline meetod uues käsitluses

Nõukogude võimu taastamine Eestis, Eesti NSV väljakuulutamise tähendas sügavat murrangut kogu kultuurielus, kuid see ei puudutanud lugemaõpetamise küsimusi. Enim levinud aabitsateks olid järgmised: J. Käisi "Esimesed vaod", V. Tammani "Huvitaja I", M. Kampmaa "Uus aabits", J. Kallaku jt. "Elav sõna". Neist jäi Nõukogude Eesti koolis tarvitusele J. Käisi aabits "Esimesed vaod", milles uues olukorras autor ainult väikesi muudatusi tegi, kuna metoodiline alus jäi endiseks. Teos ilmus Moskvas 1943., Tallinnas 1945. ja 1946. a. Kui 1946. a. ilmusid J. Käisi "Valitud tööd", leiti selles teoses tähtsavaid pedoloogilisi elemente esinevat ja seda hinnati üldiselt kui pahelist. Seda üldhinnangut laiendati ka aabitsale, mis järelkult senisel kujul ei saanud tarvitusele jääda. Et aga üle öö uue aabitsa koostamine ja avaldamine võimata on, jäigi veel mõneks ajaks tarvitusele J. Käisi aabits. Nii on 1948. a. ilmunud "Aabits" 1946. a. ilmunud J. Käisi "Esimeste vagude" vähe muudetud väljaanne: muudetud on aabitsa trükitehnilist kujundust, valmistatud uued illustratsioonid, harjutussõnades mõned sõnad ära jäetud, lõpus esinevate lugemispalade järjekorda muudetud, ka siit mõne üksiku välja jättes. Aabitsa metoodiline alus on jäänud endiseks. Muudatused on nii väikesed ja tühised, et pole alust kõnelda uuest aabitsast. Kes aabitsas muudatused tegi, kas toimetaja või keegi muu, pole näidatud. Aabits aga ilmus trükis anonüümse teosena. Ka "Aabitsa" järgmine väljaanne 1949. a. põhineb oluliselt eelmisel väljaandel, seega ka J. Käisi "Esimestel vagudel". Trükitehniline kujundus ja illustratsioonid on jäänud endisteks; pikendatud on esimeste häälikute läbivõtmise aega, on muudetud üksikute tähtede õppimise järjekorda, lugemisharjutuse palade arvu on suurendatud, mille tõttu aabitsa üldmaht on suurenenud. Lugemaõpetamise metoodilisi aluseid aga ei ole muudetud. Seega jäid ka "Aabitsa" selles väljaandes J. Käisi põhimõtted kehtima. Seegi väljaanne ilmus anonüümse teosena, tiitel-lehel on aga märgitud: toimetanud A. Selmet. Pole võimata, et ümberkorraldused tegi toimetaja, kuigi arvestades selle aabitsa hilisemaid väljaandeid tegi seda arvatavasti üks teine isik.

"Aabitsa" 1950.a. autorina on märgitud H. Raigna. Trükitehniline vormistus on sama kui "Aabitsa" 1949.a. väljaandes. On kasutatud eelmise "Aabitsa" illustratsioone. "Aabitsa" sisu on ette võetud järgmised muudatused: on välja jäetud 2 lugemispala, uusi on antud 12 pala, mille tõttu aabitsa maht on kasvanud 10 lk. võrra. Lugemaõpetamise meetodis muutusi ei ole.

Kui sellega võrrelda "Aabitsa" 1951.a. väljaannet, mille autoriteks on L. Alttoa ja H. Raigna, siis uues väljaandes on eelmisest välja jäetud 2 pala, uutena paigutatatud aga 9 pala, mille tõttu aabitsa maht on suurenenud. Trükitehniline vormistus, illustratsioonid on jäänud endisteks; sama tuleb ütelda ka lugemaõpetamise meetodi kohta. Nii püsisid J. Käisi ideed ja praktika lugemaõpetamise alal edasi ka pärast seda, kui tema nimi autorina aabitsal enam ei esine. "Aabitsa" 1950.a. väljaanne on märgitud 2. trükina, tiitellehe järgi on autoriks H. Raigna, mispärast võib oletada, et tema ka 1949.a. väljaande korraldajaks oli, kuigi teoses seda pole näidatud.

Trükiteoste korduval väljaandmisel on ette nähtud paranduste ja muudatuste minimaalne hulk, mil teost võrreldes eelmisega uueks teoseks loetakse. Sel puhul arvestatakse formaalselt paranduste ja muudatuste kvantumit, tungimata nende kvaliteedisse. Aga kvaliteedi muutusi ei saa lihtsalt arvudes väljendada. Kõige olulisem ja kõige tähtsam on muidugi, mis eelmise sisust on uues väljaandes säilitatud ja mis selles muudetud. "Aabitsa" kõigis väljaandeks aastail 1948 kuni 1951 on jäänud muutuseta teose põhistruktuur ja, mis kõige tähtsam, endisteks on jäänud lugemaõpetamise põhimõtted. Uued sissetoodud palad on paigutatud eelmise väljaande raamidesse, seda muutmata. Sellepärast ei saagi mainitud väljaandeid uuteks aabitsateks lugeda, vaid ülimalt täiendatud väljaanneteks.

Elmiste aabitsatega võrreldes uueks on L. Alttoa ja H. Raigna ühise tööna valminud "Aabits", mis ilmus 1953.a. Tehes läbi suuremad või vähemad muudatused on ta jäänud koolides tarvitusele kuni tänapäevani. Seega kahe aastakümne vältel on eesti lapsed selle järgi lugemisoskuse saladustesse tunginud. Samadelt autoritelt on ilmunud ka juhend "Metoodiline kiri aabitsaõpetusest", millest ajavahemikus 1955 kuni 1967 on ilmunud kokku 4 trükki. Põhimõtted on

neis jäänud samadeks, korduvate väljaannete põhjuseks olid praktilised vajadused. Muidugi kasutati korduvaid väljaandeid selleks, et teksti siluda ja täpsustada. "Metoodilise kirja" esimene trükk sisaldas ka juhatusi kirjutamaõpetamiseks, mille kohta anti hiljem eraldi metoodiline kiri, nii et aabitsaõpetuse "Metoodilises kirjas" hilisemates väljaannetes kirjutamaõpetamise juhatus puudub. Ka selles ülevaates ei käsitleta kirjutamaõpetamise küsimusi.

"Metoodilises kirjas" käsitletakse kõiki probleeme, mis seotud lugemaõpetamisega. Palju ruumi on jäetud selles õppevahendite kirjeldamisele, mis lugemaõpetamisel kasutusele võetakse. On antud ka rida tunninäidiseid, mis algajale õpetajale kasulikud on. Pole unustatud ka ülddidaktilisi ja üldpedagoogilisi nõudeid, mida õpetajal lugemaõpetamisel arvestada tuleb. Kõik puudutatud küsimused on tähtsad ja etendavad osa edukal lugemaõpetamisel. Käesolevas ülevaates koondatakse peatähelepanu lugemaõpetamise metoodilistele küsimustele, sellepärast jäetakse välja õppevahendite käsitus ja näidistundide analüüs.

Lugemaõpetamine eesti koolis toimub nüüd analüütilis-sünteesilisel meetodil, täpsemalt analüütilis-sünteesilisel häälikumeetodil. Selle meetodi analüütiline osa seisab selles, et jutust leetakse lause, lausest sõna, sõnast silp ja silbist häälik; sünteesilises osas aga moodustatakse häälikutest silp, silpidest sõna, sõnadest lause ja lausetest jutuke. Tähtede liitmine silbiks ja silpidest sõnade moodustamine ei tohi toimuda nii, nagu veerimismeetodit kasutades talitati. Selle vastandina kasutatakse siin häälikumeetodit.

Lugemaõpetamine koosneb ajaliselt kahest osast: aabitsaeelne ja aabitsakursus.

Aabitsaeelne kursus on õieti sissejuhatus lugemaõpetamisse ja selle kestvuseks on 2-3 nädalat. Niisuguse kursuse vajadust on lugemaõpetajad alati toonitanud. Nii nimetas M. Meos seda kõnelemis-harjusteks ja arvas, et need võiks kesta nädalat kaks. J. Käis aga eraldas sissejuhatavale kursusele märksa lühema aja; koolides, kus ei ole liitklasse, võiks tema arvates süstemaatilisest õppetööst jääda vabaks mõned päevad või terve esimene koolinädal, mis veedetakse mängudes, lauludes, vabas keskustelus. Sellega lapsed õpivad

) M. Meos, Kuidas õpetada lugema ja kirjutama. Praktiline käsiraamat õpetajatele ja lastevanematele. Rakvere, 1925, lk. 17.

üksteist tundma, tutvuvad koolikorraga - kujuneb klassikollektiiv, Liitklassidega koolis, nagu seda on enamik maakooli, jäetakse ettevalmistuse kursuseks märksa lühem aeg - ainult paar esimest koolipäeva ja siis asutakse aabitsakursuse juurde.¹⁾ Juhtnöörid aabitsaeelse kursuse teostamiseks on väga üldist laadi, nii et õpetajal on siin vabad käed toimida oma vaadete ja veendumuste järgi. "Metoodiline kiri" annab üksikasjalikud juhendid aabitsaeelseks õpetuseks ja nädatakse lähim seos aabitsaeelse kursuse ja aabitsakursuse vahel, nii et mõlemad on orgaaniliselt omavahel seotud.

Aabitsaeelse kursuse peamise sisu moodustab häälikuline analüüs, mille kestel õpetatakse lapsi kõnet liigendama lauseteks, lauseid sõnadeks, sõnu silpideks ja silpe häälikuteks. Eesmärgiks on, et lapsed saaksid teadlikuks jutu koosnevuses lausetest, lause koosnevuses sõnadest, sõna koosnevuses silpidest ja silbi koosnevuses häälikutest. Vastavate harjutuste kaudu õpetaja juhatusel saavutatakse elava kõne analüüsimise oskus, kus õpilane suudab jutu liigendada häälikuteks, kuid teadlikkuse saavutamine jääb küsitavaks. Kindlaks nõudeks on, et "enne aabitsa juurde asumist peab õpilane oskama kuulda ja eraldada häälikuid kõnes".²⁾ Õppetöö toimub sel astmel suuliselt, õpetaja poolt esitatud jutukeste aluseks on pildid, mis antud "Aabitsa" sissejuhatavas osas. Ühtlasi tutvuvad õpilased üksteisega ja koolikorraga, harjuvad korralikult istuma ja distsipliinile alluma, juhitakse õigele liiklemisele tänaval kooli tulles ja koolist minnes, et hoiduda tänavaõnnetustest.

Aabitsaeelse kursusel saab piiratud aja tõttu õpetada eraldama ainult osa häälikuid. Piirduetakse vokaalide ja sonoorsete konsonantidega, mis lihtsamad ja kergemad hääldada, nii et neid on võimalik ka üksikult esitada. Kui õpilastel esineb mõne hääliku hääldamisel raskusi ja tehakse vigu, näit. r-hääliku hääldamisel, siis õpetaja ülesandeks on parandada vead ja harjutada õiget hääldamist. Selleks juhitakse õpilaste tähelepanu kõneorganite asendile õpitava hääliku hääldamisel ja näidatakse, kuidas antud häälik tekib. Lihtsamad ja kergemad kõnevead suudab õpetaja ise kõrvaldada, kuid raskematel juhtudel on paratamatu logopeedi konsultatsioon ja selle abi. Kõneorganite asendit hääldamisel ja häälikute tekkimist jälgitakse peale kõneraskuste ka teiste häälikute juures, et kindlustada korralikku ja puhast hääldamist. Mõtte ei ole muidugi uus,

1) J. Käis, Valitud tööd. Tallinn, 1945, lk. 222.

2) L. Alttoa, H. Raigna, Metoodiline kiri aabitsaõpetusest. Tallinn, 1964, lk. 30.

sest juba J.F.A.Krug (1771-1843) pööras suurt tähelepanu sellele, et lapsed oleks teadlikud selles, kuidas üksikud häälikud tekivad. Selleks harjutati kõneorganeid, nii et suudeti õpetaja poolt öeldud häälikuid, silpe ja lauseid korrata. Tähelepanu õpilastel koondus kõneorganitele ja nende kasutamisele. Järgnes häälikute liigitamine paludesse rühmadesse ja nende harjutamine peast, mis toimus taktis terve klassiga. Kui need harjutused kuulmise järgi põhjalikult olid läbi tehtud, õpiti veel lahtiste tähtede vahele liistudel mitmesuguseid kahisevaid hääli hääldama. Selle järgi asuti aabitsakursuse juurde. Krugi meetod tervikuna pooldajaid ei leidnud, kuid kõneorganite asendi tundmine ja kontroll osutus lugemaõpetamisel otstarbekaks ning leidis hiljemgi kasutamist, kuna konsonantide nimetamine vastavate kõneorganite järgi osutus aga komplitseerituks, ei kergendanud lugemaõpetamist ja unustati. Kõneorganite seisundile üksikute häälikute hääldamisel juhtis tähelepanu M.Meos.)

Aabitsakursusel jätkub töö samal meetodil kui aabitsaeelsel kursusel, kui tuleb analüütilist meetodit kasutada, et jutustuse või elava kõne liigitamisel selle elementideni häälikuteni jõuda. Võetakse jutuke või sõna, kus esineb õpitav häälik ja eraldatakse see teistest häälikutest. Alustatakse vokaalide ja sonoorsete konsonantidega, sest need on ka üksikult hääldatavad. Nalüüsiks on õpilased aabitsaeelsel kursusel omandanud kogemusi ja vilumusi, nii et see enam raskusi ei tekita. Vokaalide juures eristatakse pikkust ja hääldatakse sõnu, kus esineb lühike ja pikk vokaal. Pärast sellist ettevalmistavat suulist analüüsi näidatakse õpitavat tähte, kirjeldatakse selle välimust ja näidatakse üksikuid elemente, milledest ta koosneb. Tähe kindlamaks omandamiseks joonistavad õpilased seda käega õhus, koostavad selle pulgakestest või tikkudest. Korraga õpitakse suur ja väike täht; kui nende vahel on erinevusi kujus peale suuruse, siis õpitakse väikesi trükitähti samuti kui suurigi. Järgneb tähe leidmine liikuva aabitsa lahtilõigatud tähtede hulgast ja paigutamine liikuva aabitsa vastavasse tähetaskusse.

Kuigi ka aabitsakursusel tuleb kasutada analüütilist meetodit, et etenda see nüüd enam peamist osa, nagu aabitsaeelses kursuses. Pearõhk asetatakse nüüd häälikute kokkulugemisele silpideks ja sõnadeks, neist lausete koostamisele. "Aabitsakursuse kaaluvam ja põhilisem osa on kokkulugemine, s.o. ühtlaselt ka kogu lugemaõpetamisel."

) M.Meos, Kuidas õpetada lugema ja kirjutama. Praktiline käsiraamat õpetajatele ja lastevanematele. Rakvere, 1925, lk.9.

mise ja -õppimise raskem osa" ¹⁾ On täiesti õige, et analüütilis-sün-
teetilises meetodis süntees on kaugelt raskem kui analüüs, mispärast
sellega ka rohkem vaeva on ja sellele suuremat ning tõsisemat tähe-
lepanu tuleb juhtida.

Sünteesimisel moodustatakse häälikutest silbid ja nende lugemi-
sel on lugemaõpetamisel ja -õppimisel väga tähtis ülesanne. "Silbi-
line ehk silbiti lugemine on sõna aeglane, silpide kaupa lugemine.
Silbiline lugemine omandatakse tegelikult liikuva aabitsa abil, mit-
te aabitsast lugemise teel. Enne aabitsast lugemist peab lapsel ole-
ma juurdunud õige harjumus silbiti lugemiseks, sest selleta ei suu-
da ta aabitsateksti lugeda." ²⁾ "Lugemisüksuseks peab aga olema silp -
2 (3) tähte. Laps peab õppima nägema ja lugema koos kõiki ühte sil-
pi kuuluvaid häälikuid, neid üksikult nimetamata. Laps õpib selgeks
silbi, peab ta igas sõnas ära tundma (nagu ta tunneb igal pool õpi-
tud tähti) ja kohe lugema ka õpitud silpe, neid ühe tähe kaupa eral-
di hääldamata. Selline silbiline lugemine on hilisema õige, ladusa
lugemise ja õige kirja omandamine aluseks." ³⁾ Kulub palju harjutusi
ja pingelist tööd, et üksikud häälikud kokku sulatada üheks silbiks
nii et üleminek ühelt häälikult teisele toimub pidevalt, vahet te-
gemata.

Et silbiline lugemine lähneb veerimisele, kus mõttetud silbid
ja nende lugemine otsustavat osa etendasid, seda on "Metoodilise
kirja" koostajad näinud. "Silbilist lugemist ei tohi äärmastada vee-
rimisega, millest peaksime olema lõplikult loobunud" ⁴⁾ Oht aga on
tõepoolest olemas ja võidakse piiratudki ulatuses harrastada vee-
rimist. Sellepärast on küsimus liiga kerge käega otsustatud, kui
ainult piirduda hoiatamisega.

Täiesti põhjendatult on lugemaõpetamisel omistatud suurt täht-
sust liikuvale aabitsale, mille kasutamise oskus omab kogu protses-
sis keskse koha. On arusaadav, et "Metoodilises kirjas" selle kasu-
tamiseks üksikasjalikke juhatusi antakse. Kui "Metoodiline kiri"

1) L. Alttoa, H. Raigna, Metoodiline kiri aabitsaõpetusest. Tallinn, 1964, lk. 31.

2) L. Alttoa, H. Raigna, Metoodiline kiri aabitsaõpetusest. Tallinn, 1958, lk. 35 j. Silbilisele lugemisele pühendatud eri peatükk on aga hiljemates väljaannetes ära jäetud, seda küsimust käsitletakse seos-
ses liikuva aabitsaga.

3) L. Alttoa, H. Raigna, Metoodiline kiri aabitsaõpetusest. Tallinn, 1964, lk. 31.

4) L. Alttoa, H. Raigna, Metoodiline kiri aabitsaõpetusest. Tallinn, 1958, lk. 36.

1955.a.nägi ette, et liikuva aabitsa tähed on lahtilõigatud ja õpilased valivad nende hulgast õpitava tähe, kuid 1958.a.väljaandes rõhutati, et "tähekaarditelt ei tohi korruga lahti lõigata mitte kõiki tähti. Niisamuti informeeritagu ka lapsi ja laste vanemaid" (lk.30). Missugune on siis liikuva aabitsa suhe aabitsaraamatuga? Küsimus on lahendatud nii: "Olgu veel kord rõhutatud, et töö aabitsaga on peamiselt lugemisoskuse süvendamiseks, kinnistamiseks ja kontrollimiseks. Lugema õppimine ja selleks vajalikud harjutused toimuvad ainult liikuva aabitsa abil!"¹⁾ Seega on täitunud mõte, mille avaldas juba 20-ndais aastais üks aabitsaautor, nimelt J.Kallak, kes juba siis leidis, et tähtede õpetamiseks on paremad tehnilised vahendid kui aabitsaraamat, mille ülesandeks on anda esimest lugemismaterjali pärast tähtede tundmaõppimist.

"Metoodiliste kirjade" positiivseks saavutuseks on, et neis antakse üksikasjaliku juhatus lugemaõpetamiseks analüütilis-sünteesilise meetodi kohaselt, mis esitatakse selle traditsioonilisel kujul. Mõnedki põhimõtted, mis meil lugemaõpetamise alal olid välja kujunenud, on pärast "Metoodilise kirja" 1955.a.väljaande kehtestamist, on kõrvale heidetud. Nii on nüüd loobutud põhimõttest, mida lugemaõpetamisel tähtsaimaks on peetud: anda lugemaõppijale korruga üksainus raskus. Vastavalt sellele alustati suurte antiikva tähtedega ja kui need õpitud, tutvustati väikeste antiikva trükitähtedega. Nüüd aga võetakse mõlemad ühe korruga läbi. Ühes tähe õppimisega harjutati ka selle kirjutamist. On omapooletiline ja elamuslik moment, mis L.Alttoa ja Raigna "Aabitsa" 1954.a.veel esines, näitas järgnevates väljaannetes vähenemise tendentsi analüütilis-sünteesilise meetodi teostamiseks valitud materjali suhtes.

Lugemaõpetamise kõrval koolis ei unustatud ka kodust lugemaõpetamist. Selleks koostas M.Terri ja illustreerisid L.Härm ja Jõerüüt "ABD eelkooliealistele", mis ilmus 1958.a.Aabitsa kaanel asub uhke kukepilt, mis uuemates aabitsates enam ei esinenud. Nii püüti elustada vana, põlist traditsiooni, kus aabitsaraamat ja kukepilt olid tihedasti seotud. Metoodiliselt on seegi aabits koostatud analüütilis-sünteesilise meetodi järgi, mis pärast ka tema lähemast vaatlusest ja analüüsist võib siinkohal loobuda.

¹⁾ L.Alttoa, H.Raigna, Metoodiline kiri aabitsaõpetusest. Tallinn, 1964, lk.37.

Aabits-pildiraamat

Aabits-pildiraamatu omapära seisab selles, et iga tähe kohta esitatakse pilt värsiga, mis algab või milles esineb vastav täht. Tähtede järjekord on enamasti, eriti vanemates aabits-pildiraamatuis, alfabetaetiline, uuemates aga on arvestatud ka üksikute tähtede õppimisraskust ja tähed paigutatud kasvava õppimisraskuse järgi. Võrreldes tähega domineerib domineerib vaateväljal pilt. Seega võib ütelda, et aabits-pildiraamat moodustab vahepealse, ülemineku astme laste pildiraamatu ja aabitsa vahel, kui laste pildiraamatus aabitsa elemendid täiesti puuduvad. Selge ja terava piirjoone tõmbamine nende vahel võib mõnikord üsna raske olla. Aabits-pildiraamat ei ole mõeldud kooli, vaid eeskätt kodu jaoks, kus aabitsa õpetamine peamiselt emade ülesandeks oli. Selte pärast sisaldavad paljud lasteraamatud, mis põhiliselt pildiraamatud on, tähti ja mõned read silpe, seega materjali lugemaõppijaile, nagu tavalised katekismusaabitsad.

Esimeseks eestikeelseks aabits-katekismuseks on J.D. Petenbergi "ABD ja Pildirammat Marahva lastele", mis ilmus Tallinnas Lindworsi pärijate kirjastusel 1855. a. Teose 23 leheküljest moodustab peamise osa 17 lk. trükitähti, millele järgneb 1 lk. kirjatähti ja numbreid ning 3 lk. harjutussilpe. Iga lehekülje ülemistes nurkades on gooti tähed, pahempoolses nurgas suur, parempoolses väike täht; alumistes nurkades asetsevad ladina tähed, pahempoolses suur, parempoolses väike täht. Lehekülje keskel on toodud pilt, milles kujutatud eseme nimetus algab vastava tähega; pildi all on kaherealine värss. Näiteks mõned värssid.

A a Ajapois tööle hakkaja,
Ausaks mehheks kasvab ta.

K k Kauba laevad kandvad kaugelt maalt
Kauba varra meile siit ja sealt.

P p Postipois toob meile ramatuid,
Sõbra kirja, usi sõnnumeid.

R r Roside ja lille illo
On kui innimesse ello.

N n Nodad toitvad kallameest
Tovad toito merre seest.
W w Wägga maggus wina-marri,
Agga wina-pruuk on kurri.

Kasutatud on ainult neid tähti, mida eesti keeles kavaliselt tarvitatakse, kuna võõrtähed, nagu C, F, Q, X, Y ja Z puuduvad. Raskusi on nõrkade häälikutega, mis ei ole eesti keeles sõna alguses. Aga autor siingi väljapääsu leidnud.

B b B ja D ei seisa sõnna ees,
D d G on nende seltsimees.

Värsid on lapsepärased ja maalastele arusaadavad. Neis ei ole püüdu õpetada ja morali jagada, ka ei tungi neis esile usuline moment, mida selleaegsetes aabitsates võis täheldada.

Mõnes mõttes vastandi moodustab sellele "Laste pildi abits", mis ilmus 1907.a., seega poolsajandit hiljem, Tallinnas J. Ploompuu kirjastusel. Seegi aabits-pildiraamat annab alfabeetilises järjekorras tähed, ka need, mis eesti keele sõnades ei esine, tuues igaühe kohta kaherealise värsi. Olgu siinkohal toodud mõned värsid.

Antilope elab Afrikas;
Soojal maal kasvab ananas.
Hiinlased Asias asumas;
Corallid meres kasvamas.
Dromedariks kutsutakse kaamelit
Kes kõrbest läbikaanab dattelit.
Quaggat sebraks kutsume,
Tema jookseb kiireste.
X on igal abitsal
Ypsiloni ligidal.
Zuavlane sõtta
Tahab kiirest tõtta.

Neis värsides esinevad lausa võõrad maad ja võõrad loomad, mis lastele täiesti võõrad ja milledest saavad ettekujutuse pildilt, mis selle tähe kohta toodud. Nende kõrval on aabits-pildiraamatus mõned värsid, kus kõneldakse lastele lähematest asjadest.

Roos on ilus lilleke,
Ehteks iga aiale.

Läinud sajandi lõpul ja käesoleva esimestel aastakümnetel ilmus teisisgi aabits-pildiraamatuid, mis tehniliselt olid üsna kõrgel tasemel, sest kasutasid välismaalt saadud klišeesisid (Ploompuu väljaantud "Laste pildi aabits"). Värseid aga olid üldse üsna madalal tasemel ja paljudel juhtudel allpool ülaltooduid värse. Metoodiliselt seisukohalt vaadeldutena ei pakkunud aabits-pildiraamatud uut - nad piirdusid ainult tähtede õpetamisega, mida värseid arvati hõlbustavat. Aga pildid, mis viimasel ajal olid värvilised, tõid siiski uut elu igavasse aabitsa-õppimisse, kus kasutatud aabitsaraamatuis olid paremal juhul must-valges tehnikas pildid. Sellepärast vaatasid lapsed neid huviga. Paremate aabits-pildiraamatute hind oli aga võrreldes tavalise aabitsaga kõrge ja sellepärast paremadki neist ei jõudnud kaugemale esimesest trükist.

Aabitsa illustreerimise probleeme

Lugemisoskuse aluseks ja eelduseks on tähekuju seostamine temale vastava häälikuga, püsivate assotsiatsioonide loomine mõlemate vahel, nii et tähekuju esinemisega otsekohe ja mehaaniliselt tuleb ka selle häälik. Neist koosnevad silbid ja sõnad kui elava keele koostisosad. Ühes lugemisoskuse kasvamisega nihkub tähekujule suunatud tähelepanu tagaplaanile, loetakse sõnade kaupa, liigendades üksikosadeks ainult pikemaid sõnu, mida ei saa tähelepanu abil ühe korraga hõlmata. Tähekujud aga on võrreldes teiste, last ümbritsevate asjadega väikesed ja ilmetud, neil pole silmapaistvaid väliseid omadusi, mis sööbiksid lapse mällu ja säiliks. Sellepärast ongi nende õppimine ja meelepidamine raskustega seotud. Et lugema õppimise raskusi leevendada ja ületada, otsiti uusi meetoodilisi võtteid ja leiutati vastavaid õppevahendeid. Lugema õpetamise meetoodilisi küsimusi on juba lähemalt käsitletud, sellepärast peatatagu nüüd nende õppevahendite juures, mille ülesandeks on lugemisoskuse omandamise hõlbustamine. Õppevahenditena võeti tarvitusele täringud, liikuv aabits, silpide tabelid, illustreeritud aabitsad. Nüüdsel ajal kõlab küsioosumine, et 18. s. valmistati tähekujulisi küpsiseid, mis laps pärast tähekuju kätte õppimist ära söi. Seega ühendati tähe õppimine mõnu tunde- ga, mis ergutab lugema õppimist. Maiutuste andmine pärast edukat õppimist on ju sama võtte variant. Täringud on õppevahendina lugema õpetamisel mänguasjade ja liikuva aabitsa vahel, olles õienende kombinatsioon. Nende ülesandeks on mängides tähtede ära õppimine ja tähtedest sõnade moodustamine. Meetoodilisest seisukohast vaadelduna ei ole täringud muud, kui liikuva aabitsa vorme. Liikuv aabits koosneb papile, kartongile või vineerile kleebitud üksikutest tähtedest. Tema peamine pedagoogiline väärtus seisab selles, et tähtede õppimisel võimaldab laste isetegevuse ja motoorse tungi kasutamist, mille tõttu tähekuju ei jää ainult nägemistajuks.

Aabitsa illustreerimise probleemid on lähedalt seotud näitlikkuse printsiibiga, kuigi esimesed sammud sel alal ei tehtud näitlikkuse printsiibist väljüdes, vähemalt olemas oleva materjali põhjal ei saa konstateerida seost nende vahel. Kuid ühes sellega, kuidas näitlikkuse printsiip didaktikasse tungib ja järjest paremat põhjendamist ning ulatuslikumat rakendamist leiab. Lahendatakse ka aabitsa illustreerimise küsimus ses mõttes, et illustreerit-

sioonid kuuluvad vaieldamatult igasse aabitsasse. Tuleb aga juba siin tähendada, et probleemi jaatav lahendus ei ole kõikide aabitsate autorite pooldamist leidnud. Oli ja on nüüdki aabitsa autoreid, kes on loobunud aabitsa illustreerimisest, ja nende väide- tega aabitsa illustreerimise vastu tuleb allpool tegemist teha.

Tähestiku seostamine piltidega, tähtede kujutamine inimeste, loomade või taimede abil toimus juba 15. sajandil, kuid pole selge, missugusel eesmärgil seda tehti. Mõnigi neist kuulus raamatu- illustratsioonide hulka, seega ei taotlenud mingisuguseid mnemo- tehnilisi eesmärke. Kuid Itaalia humanist Jacobus Publicius aval- das 1485. aastal Veneetsias teose "Ars memorativa" ("Mälukunst"), mis sisaldab ümargustest, 4,5 cm. suurustest puulõigetest koosneva illustreeritud alfabeedi. Mustal tagapõhjal on toodud suur antiik- vatäht eseme või looma kõrval, mis viitab tähekujule ja kuidagi viisi meenutab seda. Arvestades teose pealkirja, võib väita, et siin on mnemotehniline eesmärk ilmne.

Lugema õppimise hõlbustamiseks kasutas pilte Peter J. Jordan oma aabitsas "Leyenschul" ("Võhikute kool"), mis ilmus Mainzis 1533. a. Selles kasutati väikseid puulõikeid, millel kujutatud eseme nime- tuse algustäht viitab vastavale tähele. Raske on väita, et tema katse, seostada eseme nime algustäht vastava tähega, oleks üldse esimene sedalaadi metoodiline üritus. Võrreldes P. Jordaniga tegi samuti edasi Jacob Grüssbeutel, kes oma aabitsa "Stimmbüchlein" ("Hääliteraamatuke") avaldas Augsburgis 1534. a. Selles on ta jõud- häälikuteni ja loob assotsiatsiooni looma nime või mõne tegevuse ning hääliku vahel. Nii kujutab uss ss, karu m, kirves (saksa k. Axt a; hanesid karjatav naine sch). Looma või eseme, toimingu ja hääliku vahel on assotsiatsioon, mis hõlbustab hääliku õppimist ja meeles pidamist. Mõned näited on valitud nii hästi, et neid nüüdki kasu- tada saab. Kasutatud printsiip on sama, mida ühe sajandi võrra hil- jem suur tšehhi pedagoog oma elavas alfabeedis rakendas.

Piltidega varustatud aabitsate arv kasvis, kuid tähe hääliku- element näis kaotsi läinud olevat. Süvenemata selle aja aabitsa- tesse siirdugem J. A. Komensky vaadete juurde sel alal, mis kujune- sid silmapaistvaks tähiseks aabitsa ajaloo. Tema põhiline teos sel alal oli "Orbis sensualium pictus" ("^{Seepeetaja tähted} ~~Kõikide~~ maailm"), mille esimene saksakeelne väljaanne ilmus 1658. a. Veel autori elu ajal ilmus 1685. a. teose neljakeelne väljaanne (ladina, saksa, ungari ja tšehhi keeles). Siin on kasutatud autori vaadete käsitlusel 1685.

väljaannet.⁴¹⁾

Teose sissejuhatavad peatükid - neid on kaks, mis tähtsad käesolevas käsitluses - on programmilise iseloomuga, neis väljenduvad autori seisukohad kasvatusküsimustes üldse ja esimeses õpetuses eriti. Aga esimeseks sammuks õppimisel ja teadmiste omandamisel on lugemisoskuse omandamine. Sel alal võimaldab teos paremusi, mida autor ise järgmiselt iseloomustab. "On leiutuseks, poisse palju kergemini kui seni lugema õpetada. Esiteks selle poolest, et alguses antakse illustreeritud alfabeet (alphabetus symbolicus, Figürliches Alphabeth), nimelt kõikide tähtede trükimärgid ja selle kõrval looma pilt, mille hääli seda tähte väljendab. Sest looma pildi vaatlemise põhjal võib aabitsajünger kergesti meenutada, kuidas igat tähte hääldada: kuni tema kujutlus, mis harjutuse läbi kindlustatud, teda kõiges vilunuks teeb. Kui ta pärastpoole ka veerimistabeli, mille andmist selles raamatukeses on liigseks peetud, oskust on omandanud, võib ta piltide ja nende vastu seisvate pealkirjade vaatlusele. Sest kujutatud eseme vaatlemine meenutab talle veel kord selle nime ja seda, kuidas pildi pealkirja lugeda tuleb. Ja kui ta nii kogu raamatu on läbi võtnud, võib ta paljalt pildi pealkirjade läbi lugema õppida: ja mis tähtis, ilma vaevalise peapiinata, ilma üldiselt kasutatava veerimiseta, mida sel teel võib täiesti vältida. Sest selle raamatukese korduv läbivõtmine annab talle piltide all leiduvate kirjelduste abil ilma teiste abivahenditeta lugemisoskuse".⁴²⁾ Sama mõtet rõhutab õpetaja poisile, kes tema juurde õppima tuleb: "Kõige pealt pead sa õppima lihtsaid häälikuid (simplices sonos, saksa keeles die schlechten Stimmen), milledest koosneb inimese kõne: mida loomad oskavad teha, ja sinu keel oskab matkida (imitari) ja sinu käsi võib maalida. Selle järgi läheme meie maailma ja vaatame kõiki asju. Siin on sulle elav ja heliline (vocale) alfabeet"⁴³⁾

Missugune on see elav ja heliline alfabeet, seda näitab selle põgus kirjeldus ja mõned näited sellest. Alfabeet hõlmab kaks lehekülge ja koosneb neljast veerust: esimeses asub looma pilt, tei-

41) Teos on ilmunud ka venekeelses tõlkes. И. А. Комменекс. Русское чтение. Книга в картинках. Перев. Н. Н. Дрейзуса. Изд. 2-е. СПб. 1857.
42) J. A. Comenii Orbis sensualium octus quadrilinguis. Leutschoviae, 1685, p. /7/, resp. /12-13/.

43) Ibid., p. 7.

ses lause selle kohta, kolmandas looma häälightsuse väljendus ja neljandas antiikvakirjas suur ja väike täht. Muide, ka looma häälightsuse väljendus on antud antiikvakirjas. Neljakeelelises alfa-beedis on loomade häälightsused toodud ladina, saksa, ungari ja tsehhi keeles. Näites on piiratud ladinakeelse lausega, mis tõlgitud eesti keelde. Lause ees on looma pilt, mida siin pole reprodutseeritud.

Cornix cornicatur	Vares kraaksub	a a	A a
Lupus ululat	Hunt hulub	lu ulu	L l
Ursus murmurat	Karu mõmiseb	mum	M m
Pullus pipit	Kanapoeg piiksub	pi pi	P p
Canis ringitur	Koer uriseb	err err	R r
Serpens sibilat	Uss sisiseb	si	S s
Uukull huikab			
Bubo ululat	Õökull huikab	u u	U u

Aabitsas ja edasigi on esimesel kohal ladina keel, sest tollal on ladina keel rahvusvaheline teaduse keel, selles keeles toimus õppetöö ülikoolides ja vähemalt keskkoolide vanemates klassides, teadlased kasutasid omavahelistes suhtlemistes ladina keelt. Sellepärast pidigi teadusele pürgiv nooruk esmajoones ladina keele ära õppima. Komensky oli tuline emakeelse õpetuse pooldaja, sellepärast andis ta ladina keele kõrval ka teised keeled, nii et teos sobis ühtaegu ka nende õppimiseks.

Võrreldes eellastega andis Komensky didaktikale üldse ja see- ga ka aabitsa õppimisele sügava filosoofilise ja psühholoogilise põhjenduse. Ta võttis omaks sensualistliku põhimõtte, et mõistu- ses ei ole midagi, mida ei olnud enne meeltes. Selle järgi on tun- netuse aluseks meelte abil saadud tunnetused, kusjuures tunnetu- se esemeteks on välised, meist sõltumatud asjad. Edasi, Komensky formuleeris didaktilise põhiseaduse, et uue aine omandamine toi- mub seda kiiremini ja paremini, mida rohkema meeltega seda vastu võetakse. Mitmesuguste nägemis- ja kuulmismuljete kõrvale tuleb kätegevus, mille tähtsust tähtede õppimisel Komensky selgesti nägi. Komensky peatus aabitsakursuse illustreerimisel nähtavate asjade tajul, sest, nagu ta õigesti väidab, nägemisel on meie tun- nete hulgas kõige silmapaistvam koht (vt. Didactica magna, I. kd., § XXVIII, 25). Pildid meeldivad lastele ja nad vaatavad neid suure rõõmuga, sellepärast oleks ülekohus, neilt see rõõm ära võtta. Men- be põhjenduste valguses on ilmne see suur edusamm, mida aabitsa illustreerimine Komensky teose läbi tegi: siingi võidi toimida

sellest ajast peale teadlikumalt, põhjendades teaduslikule alusele, mitte ainult õpetamise praktikale.

30-aastase sõja segaduste tõttu Viibis J.A.Komensky ühes Böömi vendadega, kuhu ta kuulus, paos ja kutsuti 1642.a. rootsi kooli-olusid korraldama. Sel alal tegutses Rootsis samal ajal piiskop Johannes Matthiae, kes 1644.a. koostas piiskopiinstruktsiooni projekti, milles olid formuleeritud ka vaimulike ülesanded ja kohustused koolide alal. Nii oli köstri ülesandeks peale kirikuteenistuse oma koguduse noorsoo palvetama, jugema, kirjutama, katekismuse õpetamine. Teoses "Idea boni ordinis" ("Hea korra idee"), mille ta kirjutas ühtaegu ülalmainitud projektiga, tegi ta ettepaneku, võtta katekismuse teadmiste süvendamise ja kontrollimise eesmärgil abilisi köstri asemel ladinakooli õppejõudude hulgast. Teos ise baseerus Böömi vendade 1616.a. kirikukorral ja leidis tugevat vastuseisu. Piiskop Joh. Matthiae ja J.A.Komensky ühiseks püüdeks oli kuulutada tolerantsust ja katsuda lähendada erinevaid ning võitlevaid usulisi suundi. J.A.Komensky otsekoheseks ülesandeks oli meetodi leidmine, kuidas ladina keele õppimist hõlbustada. Pedagoogiliste huvide kõrval pidasid Joh. Matthiae ja rootsi riigimehed silmas ka panprotestantlike huve, mille tõttu ka Komensky otsustas Rootsi siirduda. Muutunud olukorras polnud kirikute uniooni püüdlustel pinda, tekkisid kahtlused J.A.Komensky filosoofiliste ja didaktiliste vaadete suhtes. Nagu Joh. Matthiaet, nii süüdistati ka J.A.Komenskyt kalvinismis; süüdistus leidis nähtavasti rootsi riigimeeste pooldamist, millega kadus alus Rootsis tegutsemiseks. Lahkumine kute tõttu usulistest küsimustes sunniti piiskop Joh. Matthiae, kes aktiivselt kooliküsimustega oli tegelnud, 1664.a. omalt kohalt lahkuma. Kui võrd J. Matthiae ja J.A. Komensky mõjutasid rootsi 1649.a. kooliseadust, mis loodusteaduslike ainete õpetamist soodustas, on lahtine. Samuti on lahtiseks, kas mainitute tegevus kooli alal ka meie koolikorraldust ja koolitööd on mõjutanud. Rootsis mõjutas "Orbis pictus" sealsete aabitsate illustreerimise küsimuse lahendamist, teos ise tõlgiti, kuigi märksa hiljem, rootsi keelde (1716.a.). Kas teos on mõjutanud ka eesti aabitsate illustreerimist, peab siin jääma lahtiseks. Senist andmete najal tuleb siin eitav vastus anda.

Aabitsa illustreerimisprobleemi edasine areng on lähedalt seotud näitlikkuse printsiibi rakendamisega didaktikas. Selle suge-
meid leidis J.A.Komensky teostes, aga verbaalsuse printsiip on

tema juures veel õige tugev. Peatamata lähemalt näitlikkuse printsiibi arengu üksikute astmete juures mainitagu Pestalozzi saavutusi sel alal, kes oma elutöö ühte saavutust nägi selles, et aetas õppetöö aluseks kaemuse. Nii pedagoogikas, kui ka filosoofias kujuneb kaemuse mõiste 18. s. lõpul ja 19. s. alguses nende alade üheks kesksmaks mõisteks, millega juhtivad mõtlejad tegelevad. Kaemus tähendas siin, et õpilased tuleb vahetumalt asjade, nähtuste juurde viia, et nad neid oma meeltega saaks tajuda. Siin saadud tajud, elamused olgu kogu õppetöö aluseks ja õppetöö põhjenukogetu ja läbielatu meelestusel. Sõnaline õpetus järgneb sellele ja tuleb siduda lapse kogemuse nung elamusega. Abstraktne sõna ei suuda arendada lapse kasvavaid jõude, vaid teo-toiming, armastus ärkab, areneb ja kujuneb ainult armastuse läbi, mõtlemine ainult mõtlemise, töömeelsus ainult töömeelsuse läbi. Kuid sõnaline õpetus, kuigi on sekundaarne, peab tingimata järgnema lapse elamusele ja kogemusele, mis alles sõna kaudu kindla vormi saavad ja haridussisuks muutuvad - muidu valguvad nad laiali ja kaovad, häduslikku mõju avaldamata. Kaemuses tunnetatakse mitteisikulise hoiaku abil asjade ja suhete olemust ja on väga tähtis, säilitada puhas tunne, mis on iga kohustuse aluseks ja sellele jõudu annab. Haridus kujuneb siin organiseerivaks jõuks, mis kindlalt lähendab igapäevases elus üleskerkivaid ülesandeid, leides neid elulisi väärtusi, mis kasvava lapse täiustamist tingivad.

Vene pedagoogikas oli näitlikkuse printsiibi silmapaistvaimaks propageerijaks K. D. Ušinski. Küsimusele, mis on näitlik õpetus, andis ta järgmise vastuse: "See on niisugune õpetus, mida ehitatakse mitte abstraktsetele kujutlustele ja sõnadele, vaid konkreetsetele kujudele, mida laps vahenditult tajunud".⁴⁴⁾ Õpetuse loomulik käik on seega selline, et väljudes konkreetsest minnakse abstraktsele, kujutlusest mõttele. Nii on kaemus, konkreetne kujutus õppetöö aluseks, lähtekohaks ja seega nagu aste, millest küll väljutakse, kuid hiljem enam ei vajata, kui ta oma ülesande on täitnud. K. D. Ušinski aga väidab, et tuleb "õppida mitte ainult mõtlema, vaid ka kaema, ja enne isegi kaema, kui mõtlema".⁴⁵⁾ Seega on kaemusel omaette iseisev funktsioon õppetöös, ta ei ole ainult ettevalmistuseks abstraktsele mõtlemisele. Kaemuses õpetatakse lapsi asju ja sündmusi vaatlama ja vaatlemise tulemusi sõnades väl-

44) K. D. Ušinski, Собр. соч. т. 6, с. 265.

45) K. D. Ušinski, Собр. соч. т. 5, с. 25.

jendama. Laste kujutlused asjadest on sageli evatäpsed ja ebatäie likud, kaemuses aga kõrvaldatakse need vead ja luuakse asjadest õiged kujutlused. Kuna eeskätt on tegemist objektiivsete esemetega, saab vaatluse tulemusi kontrollida, arvustada ja neis vajalike parandusi teha.

Kuigi juba suured pedagoogid, nagu J.A. Komensky, J.H. Pestalozzi, K.D. Ušinski jt. nägid, et näitlikkuse printsiibi teostamiseks on parimad vahendid asjad ise, mida käsitlelusele tuleb õpilastele näidata. Pole see aga võimalik või on asi liiga keeruline, tulevad nende asemele mudelid, pildid ja teised näitlikud õppevahendid, mis kujutavad asju või sündmusi. Vaatamata sellele levis piltide ja mudelite kasutamine õppetöös ja selles nähtigi näitlikkuse printsiibi teostamist, millega selle tähtsa didaktilise põhimõtte tähtsust ahendati.

Kui õeldust kokkuvõtet teha ja neid printsiipe formuleerida, siis on näitlikkuse printsiip neid põhilisi lähtekohti, mis aabit sa illustreerimisele viisid. Lapse kujutlus on aabitsa õppimise ajal konkreetne, mälu piiratud, sellepärast oli otstarbekohane, näidata pilte ka tuntud asjadest, et neid õppetöös hoolikalt ja täpselt vaadelda ning vaatluste põhjal olevaid kujutlusi korrigeerida. Kui 18. s. esines pedagoogikas lapsepärasuse nõue, et jät nud see ka aabitsat muutmata: neid taheti kujundada elavamatena, rõõmsamatena, et nad köidaks lapse tähelepanu ja huvi ning ajendaksid lugema õppima. Aga ka lugema õpetamise meetod mõjutas aabitsa illustreerimise küsimuse lahendust: normaalsõnameetodi tarvitusele võtmisega sai piltlik kujutus aabitsa lahutamatuks osaks sest siin kujutati alati õpitavat sõna vastavasisulise pildi abil. Kui nii oli rida aabitsa illustreerimist soodustavaid momente, oli aga majanduslik moment, mis illustreerimist pidurda. Illustreerimine tõstis aabitsa hinda, seega olid illustreeritud aabitsad jõukamatele kihtidele kättesaadavad, kuna laiematele rahvakihtidele määratud aabitsad jäid kauemat aega illustreerimata või illustreeriti puudulukult - pildid olid väikesed ja tehniline külg halb. Muide, võib küll väita, et minevikus aabitsa trükitehniline vormistus üldse jäi maha trükikunsti tasemest, teiste sõnadega, trükikunsti tase oleks alati võimaldanud paremate aabitsate avaldamist, kui seda tööpoolest tehti. Otsustavaks momendiks oli ikka ja alati kulude küsimus. Aga aabitsad ilmusid suurtes tiraažides ja ikka oli vaja uusi trükke, sest tavaliselt luges laps lugema õppimisel aabitsa ära, teistele sellest enam ei jatkunud.

Nii oli ka vene esimesi, luksuslikult illustreeritud aabitsaid, niimelt Karion Istomini 1692.a. koostatud aabits, õhi kirjutatud Aleksei Petrovitši jaoks. Kuid 19.s. alugusest peale muutuvad illustreeritud aabitsad ikka sagedamaks ja illustratsioonid kujunevad endast mõistetavaks aabitsa koostisosaks. Illustreerimise levikut soodustas ka trükikunsti areng, kui suhteliselt raskevaselõike asemele tuli kivitrükk, mille hiljem klišeerimine kõrvale surus. Püüti läbi saada võimalikult odavate illustreerimisviisidega, sellepärast on illustratsioonide kunstiline tase madal, harva leidub tõeliselt kõrgeväärtuslikke kainistusi.

Esimesed eestikeelsed aabitsad olid illustreerimata, kui mitte arvestada kaanevinjetti ja kukke, mis ei ole otsekohe aabitsa funktsioonidega seotud. Illustratsioonid tulevad neisse 19.s. teisel poolel ja nüüd on meilgi raske kujutleda, et aabits on piltideta. Eelpool öeldu aabitsa illustratsioonide kohta kehtib meilgi, kus kaevatakse nende madala kvaliteedi üle.

Kuid ühtaegu illustratsioonide levikuga aabitsates tekkis ka kahtlus nende illustratsioonide didaktilises väärtuses. Mõõnati, et lapsed armastavad pilte ja tunnevad neist suurt rõõmu ning õpivad tähed kiiremini kätte, kuid ühtaegu märgiti, et iga pilt selleks ei kõlba: pole mingit kasu erilist, kui mendunud isikut kujutletakse sellepärast et tema nime selle või teise tähega algab.

Väga teravasti arvustas vene lastekirjanik V.F. Odojevski (1803-1869) neid metoodikuid, kes püüdsid õppetööd kergeks ja lõbaks muuta sel teel, et võtsid tarvitusele lõbusaid pilte, mänguasju, mis pidid hõlbustama lugema õppimist. "Ärge lõbustage last, kui ta peab töötama, ärge tehke tema eest tööd, kuid osake tema tähelepanu kõita selle huviga, mida annate tööle; aga huvi pole midagi muud, kui teadmishimu rahuldamine, mis on nii tugev lapses. Äratage lastes küsimusi, süvenege neisse, äratage teadmishimu, kuid äratanud seda, juhtige laste selle nõude rahuldamisele - mitte lõbu, mitte mänguasjadega, vaid tööga; õpilane järgneb teile ja leiab naudingut töös eneses". Mida siin tauniti, on liialdused, mis lapselt võtavad vajaduse pingutada tõsiseks tööks. Need mõtted on reaktsiooniks 18.s. filantropinismi püüetele, kogu õppetööd võimalikult lõbusaks ja kergeks muuta. Et lapsi tuleb õpetada ja harjutada ka seda tegema, mis neid antud momendil otsekohe ei huvita, seda on silmapaistvad pedagoogid alati rõhutanud.

V.F. Odojevski eitav seisukoht õppimise liigse hõlbustamise

vastu on üldist laadi. Ühenduses sellega tuleb meenutada, et näit. L. Tolstoi oma aabitsat piltidega ei varustanud. See meetod leidis teistegi aabitate autorite pooldamist ja 19. s. teisel poolel ilmus rida venekeelseid illustreerimata aabitsaid. Kui eestikeelseid illustreerimata aabitsaid ilmus veel 20. s. alguses, siis ei ole põhjuseks nii võrd kahtlus piltide didaktilises väärtuses, kui rutiini järgimine. Väga kasinalt on illustreeritud ka tuntud keeleteadlase Johannes Aaviku aabits, mis ilmus 1947. a.

Nii ei leidnud domineeriv suund, mis soovitas aabitsaid piltidega varustada, üksmeelset pooldamist. Et küsimust lähemalt selgitada, korraldas T. G. Jegorov ühes oma kaastöölistega 1947. a. sügisel Moskva kahe lasteaia vanemate rühmade laste ja Moskva 169-da tütarlaste kooli lugema õppima algajate õpilastega vastavaid katseid. Uurimise tulemused on trükis avaldatud.⁴⁶⁾ Kuigi uurimused toimusid kaksikümmend aastat tagasi ja kandsid rohkem orienteerivat iseloomu, ei ole neid teadupärast hiljem jätkatud.

T. S. Smirnova uurimuste tulemused näitasid, et piltide kui näitlikke õppevahendite osa lugema õpetamisel oleneb piltide kasutamise meetodikast õppeülesannete lahendamisel. Nii etendavad pildid positiivset osa laste kõne arengul, sest arendavad vaatlemis- oskust, aktiviseerivad mõtlemist, kujutlusvõimet ja mälu, ergutavad laste huve ja tundeid. Ühes sellega võib pilte kasutada materjalina näitlikuna lausete moodustamiseks nende suulise analüüsi jaoks. Kui lausetest üle minna selle jaotusele sõnadeks, sõnadelt silpidele, silpidelt häälikuteni, siis pildid ei soodusta sõna lahutamist silpideks ja silbi lahutamist häälikuteks, viies lapse tähelepanu kõrvale häälikute helitajudest. Loomulikuks materjaliks peab siin jääma õpetaja ja õpilaste poolt hääldatud sõna. Kui lapsed asuvad lugemisele, siis etteütlevate piltide kasutamine võimaldab neile taibata ja kergesti lugeda sõna, ilma suuremate jõupingutusteta. Kuid selle meetodi kasutamisel kujuneb lastel lugemisviis, kus püütakse aimata sõna. Kui pildid ei ütle ette loetavat sõna ja õpilane läheb tekstilt pildile, kuid siingi võib pilt tungida lapse tajusse, seda sageli desorganiseerides. Sellepärast tuleb pildist kõrvaldada kõik, mis sisaldab etteütlevaid

46) Т. С. Смирнова, Роль картинок на первом этапе овладения детьми письмом. - Известия Академии педагогических наук РСФСР, Вып. 42, 1952, с. 73-100. - Т. П. Ежов, Очерки психологии обучения детей чтению. Вып. 2-е, перераб. М., 1953.

sugemeid. Seega pilt peab sisaldama mõistatuse, mis laheneb ühes loetava teksti arusaamisega.

Uurimuste järgi piltide puudumine ei vähendanud laste huvi loetava vastu, kogu nende tähelepanu oli suunatud tekstile ja polnudki vajadust vaadelda teksti. Nad ei looda abi väljaspoolt ja sellepärast õpivad lugema ainult teksti. Kuid sõnade seletamisel on otstarbekohane kasutada pilte, mis aga hiljem jällegi kõrvaldatakse, et nad ei viiks tähelepanu kõrvale ega soodustaks aimamisi lugemist.

Piltide kasutamisel lugema õpetamisel tuleb silmaspidada, et tavaliselt võib pilti nimetada mitmet viisi. Kui näit. P. Rätsepa "Kodukoolis" tähe s õppimisel on antud sõna "õis" ja selle kohal toodud pilt, mida võib lugeda "roos" või "lill". Pildi mõte ja teksti sisu võivad teineteisest erineda. Lapse tähelepanu läheneb nende vahel ja võib suunduda pildile, sest see on kergemini arusaadav kui tekst. Siin võivad tekkida mõjud, mis hiljem lugemist piduradavad. T. S. Smirnova uurimused näitasid, et laste lugemisoskus egenes kiiremini, kui kasutasid etteütlevaid pilte. Kuid hilisematel lugemise astmetel pilt muutus, kui asuti raskema teksti lugemisele. Siin olid lapsed, kes olid kasutanud etteütlevaid pilte, halvemas seisukorras kui need, kes selliseid pilte ei olnud kasutanud, ja nende lugemiskiirus oli väiksem. Põhjuseks on küll asjaolu, et kasutades etteütlevaid pilte ei süvenenud nad hoolikalt üksikute sõnade tähelisse koostisse, sest neil ei olnud selleks vajadust - häda korral pilt aitas raskused ületada. Paremas olukorras olid lapsed, kes olid harjunud süvenema teksti tähelisse koosseisu, ootamata abi teksti saarvast illustratsioonist. Muidugi lugemise kiirusel on lugemise oskuse hinnangul suhteline väärtus, ta on positiivseks näitajaks siis, kui selle tõttu ei kannata lugemise õigsus. Võrreldes etteütlevate piltide abil lugema õppinud laste lugemisvigu nende omadega, kes olid õppinud lugema ilma etteütlevate piltide abita, selgus, et üksikute sõnade lugemisel esimesed tegid ligikaudu kaks korda vähem vigu kui teised, kuid lausete lugemisel vahe mõlemate vahel kadus. Vigade tõus esimestel oli palju suurem kui teistel.

Piltide kasutamisel lugema õpetamisel tuleb väljuda tekstist, mitte aga pildist. Piltes aga tuleb näha abivahendeid, mille sisu avaneb alles teksti kaudu. Neid pilte, mis ei sisalda vastus küsimusele ja ei ütle ette loetava teksti mõtet, nimetas T. G. Jegorov

pilt-mõistatuseks ja niisugused pildid ongi õigustatud lugema õpetamisel, nendega seega tulevadki aabitsad varustada.⁴⁷⁾

47) Selle kohta lähemalt: П. Г. Ерохов, Очерки нечитанности одурачен детей и взрослых. Изд. 2-е, передел. II, 1953, с. 75.

Kukk eesti aabitsas

Eesti aabitsat ehib alates esimestest ja lõpetades nüüdsel ajal ilmunutega kuke pilt. Selle nähtuse tõttu on kujunenud ja juurdunud mõisted "kuke-aabits" ja "aabitsakukk". Kui kuke kujutus nii sügavale aabitsasse tungis ja aabitsaga ligikaudu kolme sajandi kestel seotuks jäi, tekib küsimus: miks kukk kujunes selleks olendiks, mille pilt nii kaua eesti aabitsa kaant on kaunistanud? Ja ainult aabitsa, aga mitte mõne teise raamatu kaant?

Esimesed eesti aabitsad ei ole oma rahva kirjanduskultuurist välja kasvanud, vaid selle kujundamisel olid võõrad eeskujud; autorid, kes neid koostasid, ja trükkalid, kes neid avaldasid, olid samuti võõrast rahvusest. Nii on aabitsakukk meile väljaspoolt sisse toodud. Kuid siia tooduna satus ta ilmselt soodsale pinnale, nii et püsima jäi ja juurdus ning traditsiooniks kujunes.

Et selle traditsiooni algust leida ja tema arengukäiku jälgida, tuleks kõige pealt kindlaks teha aabitsakuke esmakordne esinemine ja siit edasi uurida selle levikut üksikutes maades. Kuid selle lihtsa ja arusaadava nõude järgi toimimine on suurte, isegi ületamatute raskustega seotud: vanematest aabitsatest on säilinud ainult üksikud eksemplarid ja seda mitte ainult meil, vaid ka teistes maades - mida kaugemale ajaliselt tagasi minna, seda harvemaks ja haruldasemaks on muutunud säilinud aabits. Kirjastuste katalogides ja kirjanduses on mainitud aabitsaid, mille kunagist olemasolu tunnistavad ainult mainitud kaudeed andmed. Aabitsad ise on aga jäljetult kadunud ega pole meie ajani säilinud. Sellepärast on ülevaade aabitsakukest paratamatult esialgne, fragmentaarne ja alati isegi puudulik. Oleks petlik loota, et õnnestuvad leiud, mis olevaid lünki täidavad. Olemasolevad allikad on juba tühjaks ammutatud ja mõni üksik juhuslik leid ei suuda üldpildi kuigi palju täiendada. Arvestades aabitsakuketraditsiooni kindlust ja püsivust, võib arvata, et nüüdki materjal võimaldab enam-vähem usaldatava pildi saamist.

Neist maadest, milledega meie maa tihedates majandus-kultuurilistes suhetes oli, tuleb mainida Rootsit, Taanit, Saksamaad. Neist maadest tulebki otsida aabitsakuketraditsiooni algust.

Vanimaks Rootsis ilmunud aabitsaks, kus esineb kukk, on 1637.a. avaldatud ladinakeelne aabits. Selle aabitsa esimene trükk rootsi ja ladina keeles ilmus 1621. aastal, kuid pole küllal darsi tõendeid et sekles oleks esinenud kuke pilt. Kuid selle olemasolu 1629.a.

on tõestatud. Ladinakeelne aabits 1657. aastast kannab kuke pilti. Rootsikeelseid aabitsaid 1660. ja 1662. aastast kaunistab samuti kukk ja aabitsakukk on muutunud traditsiooniliseks ning esineb peaaegu eranditult aabitsa viimasel leheküljel. Kui seega rootsikeelseks vanimaks kukeaabitsaks on 1660. a. ilmunud aabits, kusjuures aga tuleb arvestada eelpoolmainitud asjaolusid.

Vanim Taanis trükitud aabits ilmus 1529. a. ja on ainult kirjan-
duses esinevate andmete põhjal teada. Vanim säilinud aabits ilmus 1591. a., on kirjutatud alamsaksa keeles ja kannab kuke pilti. Sellest aabitsast on aga säilinud ainult neli lehte. Ladinakeelna aabits 1634. aastast ja esimene taanikeelne 1649. aastast kannavad kuke pilti.

Vanimaks saksa aabitsaks, kus kuke pilt olevat esinenud, on Frankfurt/Oderi Mariakiriku raamatukogus olnud aabits. See ilmus trükis 1575. aasta paigu. Andmed põhjenevad aga suulisel pärimusel ja aabitsat ennast ei ole õnnestunud leida. Järgmine teadaolev aabitsakukk on trükitud Hamburgis 1583. aastal. Ta on olnud eeskujuks rootsi ja taani aabitsakukkede lõikamisel, sellest on mõjutatud ja eesti aabitsakuked.

Mainitute kõrval tuleb mainida ka poolakeelset aabitsat, mis 1578. a. ümber trükiti ja mis ilustatud kuke pildiga. Selle trükkimiskoht on Königsberg, aabitskuke juures leiduvad kõik need iseloomulikud jooned, mida saksa, rootsi ja taani aabitsakukkede juures tähelda võib, vaatamata kofessionaalsetele erinevustele poola ja teiste ülalmainitud maade vahel. Vaevalt võib arvata, et poola aabitskukk meie aabitsakukke oleks mõjutanud, sest meie esimesed aabitsad on märksa hilisemast ajast, kus poola mõjust enam kõnelda ei saa.

Vanimaks eestikeelseks aabitsaks loetakse piiskop Iheringi poolt 1641. a. avaldatud aabits. See aga säilinud ei ole ja tema olemasolu on teada kirjanduses esinevate andmete põhjal. Vanimaks säilinud eestikeelseks aabitsaks on Riias 1694. a. trükitud aabits. Sellele sarnane on samas 1698. a. trükitud aabits. Esimene neist on kirjutatud põhjaeesti, teine lõunaeesti murdes. Mõlemate autoriks peetakse B. G. Forseliust, mõlemate viimasel leheküljel on kuke pilt. Ja siit algabki aabitskuketraditsioon, mis on kestnud kuni meie päevini.

Forseliuse aabitsate kuked on mõlemad ühesugused ja ühtuvad rootsi, taani ja saksa omadega. Meie aabisakukk asub kuuekandilise platvormil, mille äärised lihtsa ornamendiga kaunistatud. Platvor-

mi või soklit mõned käsitlevad kui lamendunud kirikutornitipu. Kukk ise on suur ja jõuline, uhke sabasulgedega ja vaatab julgesti ning kindlasti kaugusse. Vaade on suunatud paremale poole, kirjatahti tema juures ei ole. Üle rinna on rööbiti tõmmatud kolm paela, mis eesti aabitsakukel ei ole ristpaeladega ühendatud, nagu see esineb Hamburgi aabitsakukel. Ka paelade latiseid otsi ei ole näha (?).

Vanima Tallinnas trükitud aabitsa (1786) kukk erineb eelpool mainitust. Kuke välimus on sama, mis eelpoolgi, kuid vaade on suunatud pahemale poole. Parema jala varvastega hoiab ta keppi, millega näitab tähti. Tähed aga esinevad peegelpildis ja parem ning pahem pool on ära vahetatud. Tähtede taga, mis asuvad raamatu parempoolisel lehel, on näha kahe lapse pead (poiss ja tüdruk?). Eesplaanil on kaks noort riidlevat kukke, parempoolses nurgas asetseb munakorv. Kukk asetseb ruuduliste plaatidega kaetud põrandal. Tagumine foon on valge, ülemistes nurkades on mingisuhused moodustised (pilved?). Põranda eesmisel äärisel on samasugune ornament kui Forseliuse aabitsatel. Samasugune Kukk kordub Tallinnas 1800. ja 1819. a. trükitud aabitsates.

Ühesugused kuked esinevad Tallinnas Gresseli kirjastusel ilmund kahes aabitsas. Neist on vanem dateerimata, teine - Uus ABD Ramat - ilmus 1807. a. Nad meenutavad Forseliuse aabitsa kukesid omalt välimuselt ja nähtavasti lõigatud nende järgi, kuid jalad on tugevamad ja suled pole nii üksikasjalikult töödeldud kui Forseliuse omadel. Alus on kuuekülgse platvormi eesmine pool, mille ääris kaunistatud lihtsa joonornamendiga. Esmakordselt esineb salm.

Väike, kuid loomulik kukk esineb aabitsas, mille avaldas Laakmanni kirjastus Tartus. Aabits on dateerimata, kuid ilmumisaajaks on arvatavasti 19. s. 20.-30-dad aastad.

Aabitsakuke arengus 19. s. teisel poolel toimus muutus selles mõttes, esineb tavalise linnuna, ilma aabitsat meenutavate atribuutideta. Aga aabitsa viimaselt leheküljelt on ta üle läinud kaanele ja seega alles täiesti õigustades kuke-aabitsa nime. Selles moodustavad Tartus Mäesepa ja Jaiki kirjastusel käesoleva sajandi alguses ilmunud aabitsad. Neis esinevad kuked seisavad puldi ees ja näitavad kepiga puldil asuvaid tähti. Jakobsoni aabitsas asub kuke pilt 3-al leheküljel, mitte kaanel, kuhu on paigutatud pildikesel on lapsi lugema õpetav ema. (Vt. 6. tr. 1898).

Aabitskuketraditsioon, mis kindlalt püsis kuni käesoleva sajandi 20-te aastateni - ilmus varemgi aabitsaid ilma kuketa -, hakkab oma kuulsuselt tuhmuma ja kaotab oma endise hiilguse - juhtivad ja mõõduandvad aabitsad, nagu Tammani ja Käisi koostatud ei kanna kaanel enam kuke pilti. Nõukogude võimu esimestel aastakümnetel oli tarvitusel J. Käisi koostatud aabits - ilma kuketa. Ka selle asemele tulnud Raigna ja hiljem Alttoa ja Raigna koostatud aabits oli ilma kuke pildita. Kuid viimasel ajal on needki autorid leidnud võimaluse kuke au ja kuulsuse taastamiseks, kuigi väga tagasihoidlikul kujul - kukk esineb aabitsa tiitellehel väikese linnukesena tiitli "Aabits" A-tähe otsas. Vana traditsiooni elustab aga täies ulatuses M. Terri koostatud aabits, mille kaanel ilutseb uhke, värvirikas kukk. Autori kinnituse järgi on see toimunud J. Käisi soovitusel.

Nii meil, kui mujal esineb kukk ainult ühe kindla raamatuliigi kaunistusena. Kõik raamatud, mille viimasel leheküljel - vanemal ajal - või kaanel - uuemal ajal - esineb kuke pilt, on kas aabitsad või kuidagi tähtede tundma õppimisega seotud. Teistes raamatutes ei esine kuke pilt nii silmapaistval kohal ja nii järjekindlalt kui aabitsas. Sajandeid kestnud traditsioon ei saa olla juhuslik, vaid selle püsivus peab kuidagi viisi, kuid oluliselt aabitsast tingitud olema. Vanemate aabitsate olulise sisu moodustas katekismus, mille viies peatükis sisaldasid kristliku õpetuse peamised põhimõtted. Sellepärast tuleb arvata, et kukk aabitsa viimase leheküljel esineb kristliku sümbolina.

Selle väite tõenduseks võib tuua tsitaadi Markuse evangeeliumist 14. ptk. 30 salm: "Ja Jeesus ütles temale (sc. Peetrusele): Tõeste, mina ütlen sulle: täna, selsinasel ööl, enne kui kukk saab kaks korda laulnud, salgad sa mind kolm korda ära". Vt. samast 72. salm. Selle Piibli tsitaadi valguses saavad kindla tähenduse kolm peala, mis ümbritsevad kuke kaela: nad viitavad Kristuse salgamisele Peetruse poolt raskel katsumise ajal, seega kutsuvad üles valvsusele ja patukahetsusele. Nii saab kukk ristiusu kuulutajaks ja selle sümbolina on lastele lähidane, sest konkreetse kukega puutusid nad igapäev kokku. Muidugi on hoopis ise küsimus, kui võrd ristiusu põhiõpetused sisuliselt lastele arusaadavad olid.

Arvu kolm on võimalik ühendada ka kristliku kolmainsuse mõistega - isa, poeg ja püha vaim. Sellise tõlgenduse põhjenduseks võib tuua aabitsakukke, mis avaldatud ühes aabitsas, mis ilmus Kölnis 1667. a. Selle viimasel leheküljel leidub linna vapi kohal kuke

kujutus, kaelas kolm paela. Ta asub kirikutorni tipus, tagaplaanil on maastik. Kuke seljal asub Jeesuslaps, tõstes õnnistuseks parekää kolme sõrme ja hoides pahemas käes Maskera sümbolit. On ilmne, et kukk esineb siin kristluse sümbolina, ja kolmel paelal kuke kaelas on usuline mõte.

Paelad kuke kaelas esinevad esimeste, vanemate aabitskukkede juures ja hiljem kaovad. Meie aabitsates on niisugune nähtus ainult Forseliuse aabitsates, kus kuke kaelas on kolm paela, hiljemate aabitskukkede juures seda meie eham ei leia. Muutus meie aabitskuke kujundamises toimus arvatavasti väliste eeskujude mõjul, sest meil kasutati välismaiseid trükipakke või kukk lõigati välismaiste aabitsakukkede järgi. On arvatud, et paelade ärajätmise põhjuseks oli asjaolu, et aja jooksul kadus arusaamine nende tähendusest. Kuke kõrvale tulid noored kuked või kanapojad ja munakorv. Viimased lisandid ei ole muidugi ballhorniseetamise tagajärjel tekkinud, nagu oleks arvatud, et kukk võib muneda ja poegi välja haududa. Munad on mõeldud tasuks hea õppimise eest, mida õpetaja võib jagada. Noored kuked võivad tähendada noorukeid kes riidlemise asemel hoolikalt õppima peaks. Kui neid üksikasju arvestada võiks ju arvata, et paelad kuke kaelas olid korvi kandmiseks, omades seega päris tavalisi funktsioone. Kuid meie aabitskukkedel, mis esinevad ühes munakorvi ja noorte kukkedega, paelu kaela ümber enam ei ole. Järjekult seegi asjaolu ei suuda kummutada väidet, et kukel aabitsais on kristliku sümboli mõte.

Esitatud väite kasuks kõneleb ka aabitskuke tekkimise algus ja leviku ulatus. Olemasolevate andmete põhjal võib ütelda, et aabitsakukk tekkis 16. s. lõpul ja selle kasutusele võtjateks olid Põhja-Saksamaa trükkalid. Reformatsioon oli selleks ajaks teataval territooriumitel võitnud ja väljaspoole levinud. Üldiselt levis aabitskukk ühes reformatsiooni levikuga. Seega on ta levikuala piiratud järgmiste maadega: Põhja-, Kesk- ja Ida-Saksamaa, kuna Lõuna-Saksamaal teda ei tunta; Taani, Skandinaavia, Soome, Eesti, Läti. Aabitsakuke levikust Leedus ei ole mul andmeid, Poolas näib ta üksikutel juhtudel esinenud olevat. Vene aabitsates kuke pilt ei esine, kuigi seal on levinud tuntud lastelaul kukest, mis meilegi aabitstes on ulatunud.⁴⁸⁾

48) Aabitsakuke leviku kohta vt. J. Benzing, Zur Entstehung des Hahnenfibel.-Philobiblon, Jg. 3 (1959), S. 9-19.

Pole võimalik siinkohal üksikasjalikult käsitleda kukke kesk-aegses kunstis, kus kukk juba esimestel sajanditel pärast kristianiseerimist esineb ärataja ja valvsuse sümbolina. Riikuse ja võitlusihnu tõttu seatakse kukk võitlejale kristlasele eeskujuks. Juba 9.s. alguses asetatakse kukk kirikutorni tippu kui usaldusväärne kaistja, kes kurja eemale hoiab. Ühes hilisemas teoses "Mundus Symbolicus"⁴⁹⁾ esitatakse rida kristlikke sümboleid, mis seotud kukega. Ta on siin valvsuse, heroismi, patukahetsuse, palve sümbol. Tema väsimatu innukus esindab teadmishimu ja usinust ja selles suhtes on koolitöö, õpetuse, õpetaja ja pastori sümboliks.

Aga juba eeskristlikul ajal etendas kukk rahvaste elus tähtsat osa. Babülonis esinevad mälestistes paluvad preestrid ida poolt tulevate kukkede ees. Vanas Roomas oli kukk valvsuse sümboliks ning pühitsetud Merkuriuse ja Apolloni auks. Esimesed kristlased nägid kukes kui võitlevas olendis elusümbolit ja kaunistasid sageli kuke kujutusega kalme. Katakombides esineb kukk ülestõusmise sümbolina.

Põhjamaade rahvaste elus on kukel suur kultuuriline tähtsus: ta on koduloomaks, võitlejaks pahade vaimude vastu ja hommiku kuulutaja. Kukke eesti mütoloogias iseloomustab M.J. Eisen⁵⁰⁾ järgmiste sõnadega: "Kukk on uue päeva, hommiku kuulutaja, unest ülesärataja, vaimude nägija, eriti kurjade vaimude nägija ja nende vaenlasena ühtlasi nende põgenema-ajaja! Kui arvestada neid asjaolusid, on arsaadav, miks kukk ka meie aabitsaga ühenduses nii rahvapäraseks sai ja traditsiooniliseks kujunes. Aegamööda jäi eemale ürgelisel usuline tähendus ja see unustati, kuna seos rahvapärimustega püsis. Nüüdsel ajal ei vaatle keegi enam kukke kristliku sümbolina, vaid näeb aabitsakukes äratajat vaimsele elule, millele aabitsa õppimisega alus pannakse. Kukk on seega sekulariseerunud ja vabanenud kunagisest kristliku sümboli tähendusest.

Aabitsakuke käsitletud interpretatsiooni kõrval arendas eelpe pool mainitud J. Benzing oma erineva käsitletust seisukoha. Selle järgi võttis trükkal J. Eichhorn 1575. a. paigu Frankfurt/Oderis aabitsa kaunistuseks võitleva kuke linna vapist, et sellega rõhu-

49) Philippo Picinelli, Mundus Symbolicus, in emblematum universitate formatus, explicatus... 4. ed. in Germania. T. 1. 2. Coloniae Agrippinae, 1729.

50) M. J. Eisen, Kukk kirikutornis otsas. - Eesti kirjandus, 20. aastak. 1926, lk. 354.

tada aabitsa päritolu linna. Siit olevat siis teised trükkalid kuke kui õnnestunud aabitsasümboli üle võtnud. Tulemuseks oli aabitsakuke levik reas mais, mis juba eelpool mainitud. Kukk ei ole järjekult mitte kristlik sümbol, vaid lihtsalt kirjastuse märk. Teiseaai kirjastused ja kirjastajad on kirjastuse märgina kasutanud kukke, aga on seda teinud hilisemal ajal, kui aabitsa-kukk juba traditsiooniliseks oli muutunud. Kui kuke interpretatsiooni kirjastuse märgina pooldada, on raske seletada, miks aabitsakukk, kord juhuslikult kasutusele võetud, nii kiiresti levis ja traditsiooniks muutus. Kaudselt kõneleb kuke kui kirjastuse märgi poolt see asjaolu, et ta alguses ja kaua aega esines aabitsa viimasel leheküljel, kus toodi ilmumisanndmed raamatust. Aga selle põhjuseks võis olla ka see, et aabits juba alguses andis tähestitiku, mille õppimisele kohe asuti. Vanemad aabitsad on anonüümsed teosed, ilma kaanteta, mis pärast kuke pildi paigutamist lõppu oli tingitud otstarbekusest.

Ühenduses aabitsakukega tuleb mainida, et ühes nendega anti ka värse, milles lastele kõlbelist õpetust ja juhatus anti. Eesti aabitsa kukevärssid on võrdlemisi hilise päritoluga ja esinevad esmakordselt 19. s. alguses. Neis usulist sisu enam ei ole, nagu see iseloomulik näit. rootsi aabitsate esimeste kukevärsside suhtes. Tallinnas enne 1807. a. Gresseli kirjastusel ilmunud aabitsas on järgmine kukevärss:

Kui olled kassin laps, ja sivus ride polest,

Siis sulle ossa on so taeva-issa holest.

Tõssidus sind juhhatago, et on õige sinno meel,

Tõ ja Janna tunnistago, tru ja puhhas sinno keel.

Neist värssidest on kaks rida ülalpool, kaks rida allpool kuke pilti. Muutmatuna esinevad värssid sama kirjastusel 1807. a. ilmunud aabitsas, mille pealkirjaks on "Uus ABD Ramat".

C. R. Jakobsoni "Uues Aabitsaraamatus" on kuke pildi all toodud järgmine värss:

Kukk, sa kõvernokka lind,

Viruta unest vara mind,

Küll ma siis õppides kiidan sind.

Uues Kuke ABD-raamatus, mis ilmus 1904. a. Jurjevis Mäesepa kirjastusel, leiduvad järgmised värssiread:

Kirju kukk, sa kodulind,

Arata sa vara mind;

Meelde mulle tuleta,

Et pean virgast õppima.

Tötta tetten, senni kui sul aiga antas,

Olle valmis, kui so hengussele pantas. (Lk. 12-13).

Aabits on nähtavasti ümbertrükk varemast aabitsast, kukevärsid sisaldavad kuke kui ärataja ülesande kõrval ka usulisi sugemeid, mis olidki mõeldavad varemajal. Aabitsa uustrüki ilmumise ajal kõlavad nad aabitsaõppijale ebakohastena.

P. Rätsepa aabitsas "Kodukool" leidub nii 1. tr. (1902), kui ka 2. tr. (1903) lugemispalade hulgas ilmselt venekeelsest lastelaulu tõlge:

Kukeke

Kukeke, kukeke!

Kuldane harjake,

Silitud peake,

Siidine habemeke!

Miks sa vara ärkad,

Miks sa valjust' laulad,

Jukut üles ajad?

Kukeke, kukekene,

Kövernokka linnukene!

Viruta vara unest mind,

Kül ma siis õppides kiidan sind! (Kodukool, lk. 60).

Toodud kukevärsid näitavad, et kunagine usuline sisu, mis aabit sali iseloomulik oli, on kadunud. Ühes aabitsas, kus see on säilinud, on ta tagaplaanile läinud. Kukk on kujunenud laste äratajaks hommikul, mil lastel magus uni, et nad kooli mitte hiljaks ei jääks. Edasi manitseb kukk lapsi koolis usinasti õppima ja sel teel kukke kiita ning austada.

Näib, et läinud sajandi lõpp-aastakümneil, kui koolid viidi vene õppekeelele, ka kuketraditsioon nõrgeneb. Arvestati vene aabitsaid, neis aga kukk ei esine. Nähtavasti ei jätnud see asjaolu ka meie aabitsatesse mõju avaldamata.

O.Grossschmidt'i toimetatud ja Tartus K.Jaik'i kirjastusel 1911.a. ilmunud "ABD-raamatu" kaanel leiduvad suure kuke pildi all järgmised read:

Kukkekene, kullakene,
Arata mind ülesse:
Et ma hakkan hoolega
Kirjatarkust õppima!

See aabits ilmus uuesti 1914.a.aastal. Värss on jäänud endiseks, ainult esimene stroof on muudetud järgmiselt:

Kukekene, kukekene,
Arata mind ülesse.

...

Haapsalus M.Tamwerk'i kirjastusel 1915.a. ilmunud "Laste aabitsa" kukevärsid kõlavad järgmiselt:

Armas kukk, sa kena lind
Arata ka vara mind,
Mulle meelde tuleta,
Et pean hoolsast õppima.

Aabitsa uus väljanägemine 1922.a.säilitas niihästi kuke pildi, kui ka värsid.

Tartus 1908.a.H.Laakmanni kirjastusel ilmunud "Luggemisse ramat laste kolitamisse tarvis" (Kaanel: ABD ehk luggemisse ramat) tööb kaanel kuke pildi, kus kukk parema ja vasaku varvatega näitab avatud aabitsas pahemal leheküljel tähti, paremal numbmeid, kuid aabitsa kaanel värsse ei ole. Värsid on aga küll lugemispalade hulgas kuke pildi all:

Kikkas.

Kes ärrat minno unne päält,
Kes heikas helle hälega
Nink kulut kollale kelega:
"Kik kuulge,
"Tulge,
"Tõuske üles!"

Kikkas sinna ollet? Ei sa kauges kunnagi ei jä, ei unni so ei vära ärra, sa tijat omma tunni, sa ollet meije ärrataja, so hääl meil mälletas:

Oh inneminne valva sa,
Et patto unni so ei vära,
Olle virge olle valmis,

Eesti aabitsad

1694

/Forselius B.G./k 1 m..Riga,Wilcken,1694. /22 lk./. ¹⁾

Põhjaeesti-murdeline aabits.Ainus säilinud eksemplar Rootsis
Lundi Ülikooli Raamatukogus.

Autor kindlaks määratud teoses:A.Saareste,Eestikeelsete kirja-
liste mälestiste uudisleidudest.Ajak.:Eesti keel,8.aastak.,nr.3-4
(1929),lk.61-62.Vrdl.:E.Oissar,Vanimatest eesti aabitsatest.Ajak.:
Keel ja Kirjandus,12.aastak.(1969),lk.131.-H.Treumann,Adolph Simo-
ni raamatute nimestik ja teisi raamatuloolisi mistselle.Ajak.:Keel
ja Kirjandus,13.aastak.(1970),lk.530.-V.Alttoa,Veel vanimatest
eesti aabitsatest.Ajak.:Keel ja Kirjandus,14.aastak.(1971),lk.599
J. Kasutatud fotokoopia:TAR EB66/2788.

1698

/Forselius B.G./AEHJ../Riga,Wilcken,/,1698. /22 lk./.

Lõunaeesti-murdeline aabits.Ainus säilinud eksemplar Rootsis
Lundi Ülikooli Raamatukogus.

Autotsuse kohta vt.märkus eelmises kirjes.

Kasutatud fotokoopia:TAR EB66/2787.

1700

/Hornung J./. ABD... /Tln.,Brendeken,u.1700/. /32 lk./.

Põhjaeesti-murdeline aabits.Ainus säilinud eksemplar Kopenha-
genis Kuninglikus Raamatukogus.

1741

/Forselius B.G./. AEH... Riga,Frölich,1741. /22 lk./.

Lõunaeesti-murdeline aabits.Ainus säilinud eksemplar Kopenha-
genis Kuninglikus Raamatukogus.

Autor kindlaks määratud teoses:E.Oissar,Vanimatest eesti aabit-
satest.Ajak.:Keel ja Kirjandus,12.aastak.(1969),lk.135 jj.

1) Illustreerituks loetakse aabits siis,kui aabitsaosas on illust-
ratsioone.Kuke pilti aabitsa illustratsioonina ei arvestata.Kui
teos on küll illustreeritud,aabitsaosä aga mitte,siis "illustreei-
ritud" on asetatud sulgudesse (illustr.).

/Forselius B.G./. AEH... /Riga,Frölich,u.1741/. /16 lk./.

Põhjaeesti-murdeline aabits.Ainus säilinud ~~ek~~emplar Kopenha-
genis Kuninglikus Raamatukogus.

Autorsuse kohta vt.märkus eelmises kirjes.

1786

Aabd... Tln.,Lindwors,1786. /16 lk./.

Põhjaeesti-murdeline aabits.

1795

Masing O.W. ABD ehk luggemise-ramat lastele,kes tahavad lugge-
ma õppida. Trt.,Grensius,1795. 34 lk.,tab. 16,ox8,2 cm.

Autori nimi toodud lk.13.

KM ÕES 15o.

1800

Aabd... Tln.,Minuth,1800. /16 lk./. 15,ox8,0 cm.

Põhjaeesti-murdeline aabits.

KM Schwabe 166.

1804

ABD ramat. Tln.,Gressel,i.a./1804?/. 16 lk. 15,3x8,2 cm.

Ilumumisaasta KM andmeil.

KM A-6309.

1807

Uus ABD ramat.Tln.,Gressel,1807. /16 lk./. 15,3x8,2 cm.

KM Schwabe 206.

1217

ABD nink väikenne luggemisse ramat.Trt.,

1817.

Tart ÜR RA-9031. Raxta & Rax

1811

Berg K.E. Uus ABD ja luggemisse-ramat. Perno, Markwart, 1811.

132 lk. 13,2x7,8 cm.

KM Schwabe 221.

1814

ABD nink veikenne luggemisse ramat Tarto ma rahva tullus. Trt., Grentsius, 1814. 16 lk. 14,6x7,8 cm.

KM Schwabe 241.

Berg K.E. ABD-ramat. Perno, Markwart, 1814. 40 lk. 13,5x7,5 cm.

Separaat sama autori teosest: Uus ABD ja luggemisse-ramat. Perno, 1811.

KM Schwabe 241. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6665.

1815

ABD nink väikenne luggemisse ramat Tarto ma rahva tullus. Trt., Grentsius, 1815. 24 lk.

KM Schwabe 245.

1819

Aabd... Tln., Dullo, 1819. /16 lk./. 15,0x8,0 cm.

Aabitsa "Aabd... Tln., Minuth, 1800" muutmatu uustrükk.

1820

Moritz Fr.G. ABD nink veikenne luggemisse ramat Tarto ma rahva tullus. Trt., Schünmann, 1820. 24 lk.

Autor kindlaks määratud teoses: E. biogr. leks., lk. 324.

KM Schwabe 312. Tartu ÜR A-22008.

1821

Masing O.W. Luggemisse lehhed, mis Otto Willem Masing välja annud. Trt., Schünmann, 1821. 38 lehte. 35,2x20,7 cm.

Anopistograaf. KM E-11.

1823

Masing O.W. Täieline ABD-ramat, kust makele luggemist õiete õppida, mis Otto Willem Masing väljaandnud. Trt., Schünmann, 1823. 40 lk. 16,0x8,8 cm.

KM A-5698.

Rosenplänter J.H. Aaäbd.... Perno, Markwart, 1823. /16 lk./.

Autor kindlaks määratud teoses: E.biogr.leks., lk.433.

1837

ABD-ramat. Tln., Lindwors, 1837. 16 lk. 15,6x7,8 cm.

KM Schwabe 474.

1839

ABD-ramat. Tln., Lindwors, 1839. 16 lk.

TAR E rar.52.

ABD-ramat. Trt., Schünmann, 1839. 32 lk. 15,8x8,5 cm.

KM Schwabe 517. Tartu ÜR A-67. Leningradi Aval. Rmtkogu Est.2-6666.

1841

Luggemisse ramat laste kolitamisse tarvis. Eddimäanne jaggo. Trt., Laakmann, 1841. 58 lk. 14,7x8,5 cm.

KM A-3664.

1842

Akermann F. ABD ja luggemisse ramat, mis laste kolitamise tarvis kirjotanud F. Akermann, Eksi kihhelkonna õppetaja. Trt., Laakmann, 1842. 56 lk. - Lisa lõpus: Kirjotusse lehhed. 4 lk. 15,6x8,0 cm
KM A-5697. Schwabe 568.

1845

ABD-ramat. /Trt./, Laakmann, i.a./1845?/. 16 lk. 15,8x8,0 cm.
KM A-3476. KM ÕES 1892.

Reinthal, C. Tarto maa-keele abits, kost latse võiva tävveste lugemist opi. Manu om pantu 12 jutu lugemise-tükis. Trt., Laakmann, 1845. 32 lk. 16,8x9,2 cm.

Autor kindlaks määratud KM andmeil. Vt. A. Kask, Võitlus vana ja uue kirjakeele vahel. Tln., 1958, lk. 146, 210.

KM B-582. Schwabe 625. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6642.

1848

Russko-estonsko-slavjanskaja azbuka. Riga, tip. Müllera, 1848. 39 s. 16,5x9,8 cm.

Aabits paralleelselt vene ja eesti keeles, esimene parempoolsetel, teine parempoolsetel lehekülgedel. Eestikeelne aabits ei ole tõlge venekeelsest: tähtede järjekord ja lugemispalad erinevad. Lõpus slaavi keele tähed.

KM A-7396.

1849

ABD-ramat. Trt, Laakmann, 1849. 32 lk. 16,5x8,7 cm.

Tartus 1839.a. Schünmanni kirjastusel ilmunud aabitsa kordustrükk.

KM A-5025. Tartu ÜR A-168. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6667.
Tartu ÜR A-168.

1851

ABD ning veikenne luggemisse ramat Tallinna ma rahva tulluks.
Trt., Siinmanni lesk ja Mattiesen, 1851. 24 lk. 14,0x8,5 cm.

KM Schwabe 745. *Tartu ÜR RA-194.*

1852

Akermann F. ABD ning luggemisse ramat lastele. Trt., Siinmanni
lesk ja Mattiesen, 1852. 46 lk.

Leningradi Aval.Rmtkogu Est.2-6643.

1853

Körber K. Uus ABD-ramat. (Vändra õppetaja kirjutud). Pernu,
Porm, 1853. 32 lk. 15,0x7,7 cm.

KM Schwabe 812. Leningradi Aval.Rmtkogu Est.2-6578.

ABD-ramat. Tln., Lindwors, 1853. 16 lk.

Sama kirjastuse 1839.a. ilmunud aabitsa muutmatu korduustrükk.

TAR E.rar.52. 19,0x10,8 cm

KM B-804.

1854

ABD-ramat. Tln., 1854.

Leningradi Aval.Rmtkogu Est.2-6675.

Körber K. Koli-ramat. Koli-ramato esimenne jäggo. ABD-ramat.
Tln., Lindwors, pär., 1854. 66 lk.

KM A-5679. Schwabe 864.

1855

Petenberg J.D. ABD ja Pildirammat marahva lastele. Tln., Lindwor-
si pär., 1855. 23 lk., illustr. 15,7x9,7 cm.

Autor kindlaks määratud teoses: H. Treumann, Lisandusi "Eesti rah-
va ennemuistsete juttude" publitseerimisloole. Ajak.: Keel ja Kir-
jandus, 3.aastak. (1960), lk. 94-95.

Leningradi Aval.Rmtkogu Est.3-2456.

1856

Novaja russko-estonsko-slavjanskaja' azbuka. Riga, tip. Müllera,

1856. 55 s.

KM Schwabe 936. *Tartu ÜR A-259.*

1859

ABD nink väikenne luggemisse ramat. Tartu marahva tullus. Trt.,
Laakmann, 1859. 26 lk. 16, ox8,5 cm.

KM Schwabe 1047. Tartu ÜR A-306. TAR F-74.

1860

ABD-ramat. Tln., Gressel, 1860. 32 lk. 16,5x8,8 cm.

KM Schwabe 1090. Tartu ÜR A-318. Leningradi Aval. Rmtkogu Est.
3-2449.

1862

ABD ehk essimenne luggemisse ja kirjutamisse raamat. Narva, Pach-
mann, 1862. 16 lk. 19, ox10,8 cm.

KM B-804.

Nylander H. ABD- ehk luggemise-õppimise ramat pissokeste las-
tele, mis H. Nylander, Laiuse kihhelkonna-koolmeister, väljaannud.
Trt., Laakmann, 1862. 34 lk. 16,4x8,5 cm.

KM A-4104. *Tartu ÜR A-397.*

1863

ABD nink väikenne luggemisse ramat Tartu marahva tullus. Trt.,
Laakmann, i.a./Trükiluba 1863/. 27,5 lk. 16, ox8,5 cm.

Tartu ÜR A-423.

ABD-ramat. Trt., Laakmann, /trükiluba 1863/. 16 lk. 15,2x9,0 cm.

KM A-3499.

Kreutzwald F.R. Uus Tallinna maa-keele ABD ja lugemise raamat lastele. Trt., Laakmann, 1863. 16 lk. 16,2x8,5 cm. Trükiarv 1000.

Autor kindlaks määratud teoses: H. Laakmann, Verlags-Conto vom Jahre 1839-1874 u. 1877-1880, S. 57. Käsikiri KM-s.

KM A-4882. Schwabe 1252. Tartu ÜR A-422.

1864

Kreutzwald F.R. Uus Tallinna maa-keele ABD ja lugemise raamat lastele. Trt., Laakmann, 1864. 16 lk. 16,2x8,5 cm.

Aabits on 1863. a. ilmunud aabitsa "Uus Tallinna maa-keele ABD" muutmata trükk. KM B-373.

Ries J. Venne abitse ramat eesti rahva lastele, kust seest võib hõlpsaste õppida venne keele luggema, kirjutama, ja räkima, mis ma keele ümberpannemisses välja annud J. Ries, Villandi õige usso köster. Trt., Mattiesen, 1864. 63 lk.

KM B-1566.

1865

ABD- ja väike luggemisse ramat. Pernu, Porm, 1865. 24 lk. 14,5x7,8 cm.

KM A-3776. Tartu ÜR A-476.

ABD-ramat. Trt., Karow, 1865. 32 lk. 16,3x8,7 cm. *Tartu ÜR A-456*
Aabitsa "ABD-ramat. Tln., Gressel, 1860" muutmata trükk.

1866

ABD-ramat. Tln., 1866.

Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6668.

18 ABD nink väikenne luggemisse ramat Tarto marahva tullus. Trt., Laakmann,/trükiluba 1866/. 32 lk. 14,5x8,8 cm.

KM A-1956. Tartu ÜR A-507.

Luggemisse ramat laste kolitamisse tarvis. Trt.,Laakmann,1866. 52 lk. 16,7x8,7 cm.

Sama aabitsa 1841.a.väljaande muutmatu uustrükk.

Autor M.Jürgensi kataloogi põhjal:F.Ackermann,mis aga on küsitav,sest erineb oluliselt tema nime all ilmunud aabitsaist.

Arvatav kaanetiitel:ABD ehk luggemisse raamat.

KM B-202. ... 1871. 20 lk.,illustr. 13,8x7,8 cm.

KM A-3617. Leningradi Aval.Rmtkogu Est.2-5581.

1868

Ries J. Abitse ramat armsa Eesti laste heaks,kust seest nad võivad õppida et mitte üksipäinis eesti kele luggema ja kirjotama,vaid ka slavoni-,venne-,kreka-,laddina-,ja saksa-kele trükki ja kirjutusse tähtesid tunda,mis välja annud Villandi Joannes-Eelkäia Koggodusse õige-usso köster J.Ries. Trt.,Gläser,1868. 83 lk. 15,2x9,5 cm.

KM A-3463. Tartu ÜR A-553.

1867

Jakobson C.R. Uus aabitsaraamat,kust viiekümne päävaga lugema ja kirjutama võib õppida.Peterburg,Keiserliku Akademia trükikoda, 1867. 40 lk.,illustr.

KM B-1012. Leningradi Aval.Rmtkogu Est.3-547.

1870

ABD-ramat. Tln.,

1870.

Leningradi Aval.Rmtkogu Est.2-6679.

1870

Körber K. Koli-ramat. Koli-ramato essimenne jägo. ABD-ramat. Tln., Lindwors, 1870. 55 lk.

KM A-5680.

1871

Uus abits, kust kõige ruttem ramatu lugemist selgeks võib õppida. Kõddus ja koolis prukida. Kuressaare, Assafrey, 1871. 28 lk., illustr. 13,8x7,8 cm.

KM A-3617. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6581.

1872

Körber K. Uus ABD-ramat ehk essimenne lapse ramat. (Endise Vändra õppetaja K. Körberi kirjutut). Trt., Laakmann, 1872. 16 lk. 15,7x8,5 cm.

KM A-3477.

Körber K. Uus ABD-ramat ehk essimenne lapse ramat. (Endise Vändra õppetaja K. Körberi kirjutud). Trt., Laakmann, 1872. 24 lk., illustr. 16,0x8,5 cm.

KM A-2445. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6586.

Vastne ABD-raamat nink Lutteruse väikene katekismus. Trt., Mattiesen, 1872. 38 lk. 14,5x8,5 cm.

KM A-3777.

1873 ABD-ramat. Viljandi Trt., 1877. 24 lk. 15,2x9,3 cm.

Eesti laste sõber. Trt.,

132 lk.

KM A-2170, B-84.

Nolcken N. Aabitsaraamat. Lu'uõppimise teine jägu. N. Nolcken.
Kuressaare, Assafrey, 1873. 83,6 lk. 15,0x8,3 cm.

KM A-2258. *Tartu nr A-25024*

Teose I jagu: Aabitsaraamatu sissejuhatus. Laste koolitajate õpetuseks ülespanndud. N. Nolcken, Põide õpetaja kirjutatud. Kuressaare, Assafrey, 1873. 42 lk. on metoodiline käsiraamat lugema õpetajale.

1874

ABD-ramat. Trt.,

1874.

Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6680.

Körber K. Koli-ramat. Koli-ramato essimenne jägu. ABD-ramat. Trt., Laakmann, 1874.

KM A-5681.

1875

Eesti laste sõber. 2. tr. Trt.,

1875. 152 lk.

KM A-2170, B-84.

1877

ABD-ramat. Tln., *Reutmanni tr.*, 1877. 52 lk. *kirjalikult*

Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6681.

Autor: K. Körber. K. selle nime all järele.

ABD-raamat. Viljandi, Feldt, 1877. 24 lk. 15,2x9,8 cm.

Körber K. Koli-Ramat. Koli-ramato essimenne jäggo. Tln., Kenntmanni tr., 1877. 52 lk. *Siid 5 k. hea lüh. 1880. 1881.*

KM A-5682. *Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6681.*

Uus ABD-raamat. Pernu, Borm, 1877. 32 lk.

KM A-2331. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6579.

Vastne ABD-ramat nink Lutteruse väikene katekismus. 2.tr. Trt., Mattieseni tr., 1877. 45 lk. 14,2x8,5 cm.

KM A-3712. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6600.

1878

Uus ABD raamat. Pärnu, Nuggis, 1878. 32 lk. 14,2x7,6 cm.

KM A-641. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6580.

Uus ABD-raamat. Esimeseks õppimiseks õige risti-usu lastele. Trt., Schnakenburg, 1878. 36 lk. 17,0x10,3 cm.

KM B-599. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6587.

Vastne ABD-raamat nink Lutteruse väikene katekismus. 3.tr. Trt., 1878.

Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-7144.

1879

Uus aabitsa-raamat piltidega. Trt., Laakmann, 1879. 16 lk.

KM A-3259. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 1-827.

Uus ABD-raamat hea lastele. Tln., Gresseli tr., 1879. 16 lk. 19,2x10,8 cm.

KM B-1005. Leningradi Aval. Rmtkogu 2-2448.

1880

Jakobson C.R. Uus aabitsaraamat, kust viiekümne päevaga lugema ja kirjutama võib õppida. 3.parand.tr. Trt., Laakmann, 1880.

KM A-3383. Leningradi Aval.Rmtkogu Est.2-6745.

Lüdimois J. Uus aabitsaraamat. Kõige uuema õpetusviisi järele kokku seadnud J.Lüdimois, koolmeister Vändras. Trt., Schnakenburg, 1880. 50 lk., illustr. 17, oxlo, 2 cm. Hind 20 kop.

KM B-830. Leningradi Aval.Rmtkogu Est.2-6635.

Uus aabitsa-raamat piltidega. Trt., Laakmann, 1880. 11,6x8,5 cm. 16 lk., illustr.

KM A-1231.

1881

Uus ABD-raamat. Trt., 32 lk. 16, oxlo 1881.

Leningradi Aval.Rmtkogu Est.2-6588.

1882

ABD-ramat. Tln., Lindwors, 1882. 16 lk., illustr.

Sama kirjastuse 1853.a. ilmunud aabitsa muutmatu korduustrükk.

TAR E-410.

Eesti laste sõber. 3.tr. Trt.,

1882. 152 lk.

Vastne aabits nink Lutteruse väikene katekismus. 4.tr. Trt., Mattieseni tr., 1882.

Leningradi Aval.Rmtkogu Est.2-6558.

1883

Brandt F. ABD-raamat. Trt., Jürgens, 1883. 24 lk., 14,2x9,5 cm.
KM A-290, A-4306.

Kruus J. Aabits, kust lühikese ajaga hõlpsaste lugema ja kirjutama võib õppida. Trt., Schnakenburg, 1883. 58 lk.

KM B-267.

Tõnisson M. ABD-raamat. Tln., autor, 1883. 32 lk., illustr. 14,5x9,0 cm. *Kind 10 kop.*

KM A-290. *Leningradil val. Dmitrijev Sept 2-319.*

Väikene pildi-aabits. Trt., Laakmann, 1883. 12 lk., illustr. 14,2x8,1 cm.

KM A-3527.

ABD nink väikenne luggemisse ramat Tarto marahve tullus. Trt., Laakmann, /trükiluba 1883/. 32 lk. 16,0x8,5 cm.

Tartu ÜR A-423.

Brandt F. ABD-raamat. 2.tr. Trt., Jürgens, 1883. 24 lk.

KM A-291.

1884

ABD ramat. Trt., Laakmann, /trükiluba 1884/. 16 lk. 14,3x9,0 cm. *Illustr.*

[KM A-1906] = TAR EA 60/708

ABD-raamat. 2.tr. Tln., Hermsi tr., 1884. 32 lk.

Körber K. Koli-ramat. Koli-ramato essimenne jäggo. ABD-ramat. Tln., Eestimaa sinod, 1884. 50 lk.

KM A-5683. TAR EB 57/1373.

Tõnisson M. ABD-raamat. 2.tr. Tln., autor, 1884. 32 lk., illustr. 14,5x9,0 cm.

KM A-2268, A-3484. (Defektne eks.).

1885

Dunkel J. Uus kuld-muna- ABD-raamat. Eesti-, saksa- ja vene-keele trükitud ja kirjutud tähtedega esimeseks lugema ja kirjutama õpetamiseks lastele. Lõpetuseks üks ainus piltlik õpetus lastele ja vanadele. J. Dunkel. Tln., Mathieseni tr., 1885. 42 lk. 14,5x8,8 cm. Hind 15 kop.

KM A-3205.

Hurt J. Vastne Võro keeli ABD raamat. Trt., Schnakenburg, 1885. 56 lk., illustr. 15,5x8,5 cm. Hind 20 kop.

KM A-2364.

Koncewicz J. Novõi russko-estonski bukvar. Uus venekeele aabitsa-raamat, kust lugema, kirjutama ja rääkima võib õppida. J. Koncewicz. Riga ja Tartu, Schnakenburg, 1885. 36 lk.

KM A-5796.

Koncewicz J. Nõvõj russko-estonski bukvar dlja upražnenija v čtenij, pis'me i razgovore. Sostavil J. Koncewicz. Uus venekeele aabitse-raamat, kust lugema, kirjutama ja rääkima võib õppida. J. Koncewicz. Riga ja Tartu, Chnakenburg, i.a./1885?/. 36 lk.

KM A-6362.

1886

ABD ehk väikene lugemise raamat Tartu ja Võro maa laste kasus. Trt., Kerdo, /trükiluba 1886/. 32 lk., illustr. 14,8x8,8 cm. Hind 10 kop.

KM A-2358. Tartu kirj A-725.

Jakobson C.R. ^Uus aabitsaraamat, kust viiekümne päevaga lugema ja kirjutama võib õppida. Kirja pannud C.R. Jakobson. Trt., Laakmann, 1886. 5. tr. 44 lk., illustr.

KM B-573. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-1140. *Tartu ÜRA-724.*

Org P. Väike kirjaõpilane. (Aabits). Rääkimise, kirjutamise ja lugemise juhatus. Koolmeistritele ja vanematele. Kirja pannud P. Org. Trt., Laakmann, 1886. 8 lk. 21,5x10,5.

KM B-1089. Tartu ÜR A-700.

Tõnisson M. ABD-raamat. 4. tr. Tln., autor, 1886. 36 lk., illustr. 14,7x9,0 cm.

KM B-164, A-3475, A-2332.

1887

ABD-raamat. Tln.,

1887.

Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6683.

Tartu ÜR A-739

Kodu-kooli ABD-raamat, kust seest võib eesti- ja venekeele lugema ja kirjutama õppida. Nr. 2. Tln., Mathiesen, 1887. 32 lk. 14,7x9,0 cm.

Körber K. Kooli-raamat. Kooli-raamatu esimene jägu. ABD-raamat. Tln., Estimaa sinodi tr., 1887. 50 lk. 15,2x9,0 cm.

KM A-5684. Tartu ÜR A-739. *Leningradi Aval. Rmtkogu Est-2-6683.*

Vastne ABD-raamat nink Luteruse väikene katekismus. Trt., Mathiesen, 1887. 60 lk., illustr. 14,0x8,5 cm.

KM A-2801.

Tõnisson, M. ABD-raamat. /5.tr./. Tln., autor, 1887. 36 lk., ill. 14,6x9,0 cm.
Tartu ÜR A-745.

1888

ABD raamat. Narva, Grigorjev, 1888. 19 lk. 15,0x9,0 cm.

Tartu ÜR A-775. Leningradi Aval.Rmtkogu Est.2-6609.

ABD ehk väikene lugemise raamat ja Luteruse viis päätükki Tarto ja Võro maa laste kasus.Trt., Keerdo, /trükiluba 1888/. 32 lk., illustr. 15,5x9,4 cm. Hind 10 kop.

KM A-2358. Leningradi Aval.Rmtkogu Est.2-6663.

Grenzstein A. Pildi-aabits. I jagu.Trt., Grenzstein, 1888. 19,3x10,8 cm.

KM B-706. TAR EB 57/1368. Leningradi Aval.Rmtkogu Est.3-550.

Tartu ÜR A-773

Ilmjärv M. Uus ABD-raamat kodus ja koolis. Kirja pannud M. Ilmjärv. Trt., Hermann, 1888. 14,8x9,0 cm. Hind 10 kop.

KM B-236. Leningradi Aval.Rmtkogu Est.2-6636.

Tõnisson M. ABD-raamat. 6.tr. Tln., autor, 1888. 36 lk. 15,2x9,0 cm. Hind 10 kop.

KM A-2268. Tartu ÜR A-789.

1889

A-B-D-raamat eesti ja vene keele esimeseks lugema õppimiseks lastele. Tln., Pihlakas, 1889. 35 lk., illustr. 14,2x9,0 cm. Hind 10 kop.

KM A-2266. Leningradi Aval.Rmtkogu Est.2-6619.

Uus kodu-kooli ABD-raamat, kust seest võib eesti- ja venekeele lugema ja kirjutama õppida. No.2. Tln., Mathiesen, 1889. 32 lk. Hind 10 kop. 14,7x9,0 cm.

KM A-1022. Leningradi Aval.Rmtkogu Est.2-6585.

1819o

Busch A. Kuke-aabits. (Toimetanud Aug. Busch). Tln., Busch, 189o.
4o lk. 15,8x9,0 cm. Hind 1o kop.
KM A-2267. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6554.

Bergmann J. Kodu-laste raamat. Toimetanud J. Bergmann, Paistu õpetaja. Trt., Hermann, 189o. 72 lk. 15,2x9,9 cm.
KM A-21o9.

Tõnisson M. ABD-raamat. (Kokku seadnud M. Tõnisson). 7. tr. Tln., autor, 189o. 36 lk., illustr. 15,0x9,0 cm. Hind 1o kop.
KM A-2268.

1891

ABD-raamat. Täieliku veerimiste ja peatükkide seletustega. Trt., Kangur, 1891. 32 lk., illustr. 15,5x9,0 cm. Hind 1o kop.
KM B-165. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6595.

Bergmann J. Kodulaste raamat. Toimetanud J. Bergmann, Paistu õpetaja. 2. täiend. tr. Trt., Hermann, 1891. 96 lk. 15,2x10,0 cm.
KM B-1. Trükiarv 6000.

Körber K. Kooli-raamat. Kooli-raamatu esimene jägu. ABD-raamat. Tln., Mickwitz, 1891. 5o lk. 15,2x9,0 cm.
KM A-5685.

Tartu ja Võru A-B-D ehk laste lugemise raamat. Trt., Koor, 1891. 32 lk., illustr. 15,5x9,0 cm. Hind 1o kop.
KM B-268. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-66o6.

ABD-raamat. Tln., 1891. 1891. 40 lk., 15,5x9,8 cm.

Leningradi Aval.Rmtkogu Est.2-6684.

1892

ABD-raamat. Tln., Pihlakas, 1892. 40 lk., (illustr.) 15,5x9,0 cm.
Hind 10 kop.

KM A-2332. Leningradi Aval.Rmtkogu Est.2-6608. Tartu ÜRA-1028

Bergmann J. Kodulaste raamat. Toimetanud J. Bergmann, Paistu õpetaja. 3. tr. Trt., Hermann, 1892. 96 lk. 15,5x9,8 cm.

KM B-2. Leningradi Aval.Rmtkogu Est.2-6608. Tartu ÜRA-1028

Busch A. Kuke-aabits. (Toimetanud Aug. Busch). 2. tr. Tln., Busch, 1892. 40 lk., illustr. 15,5x9,0 cm. Hind 10 kop.

KM A-2267. Tartu ÜRA-991. Leningradi Aval.Rmtkogu Est.2-6555.

Tõnisson M. ABD-raamat. 8. tr. Tln., autor, 1892. 36 lk., illustr. 15,5x9,0 cm. Hind 10 kop.

KM A-2268. Leningradi Aval.Rmtkogu Est.2-6555. Tartu ÜRA-991

Uus ABD- ehk Aabitsa raamat. Trt., Sults, 1892. 40 lk., illustr. 15,4x9,0 cm. Hind 10 kop.

KM A-2334. Leningradi Aval.Rmtkogu Est.2-6603. Tartu ÜRA-994

1893

Healte aabits. Viljandi, 1893. 1893. 40 lk., 15,5x9,8 cm.
Leningradi Aval.Rmtkogu Est.2-6617.

ABD ehk lugema õppuse raamat. Jürjev, Mäesepp, 1893. 40 lk., ill. 14,2x9,5 cm. Hind 10 kop.

KM A-415. Leningradi Aval.Rmtkogu Est.2-6661. Tartu ÜRA-1087.

Pildi ABD raamat. Trt., Mäesepp, 1893. 33 lk., illustr. 15,5x8,0 cm.

KM A-2463. Leningradi Aval.Rmtkogu Est.2-6589.

Tõnisson M. ABD-raamat. 9.tr. Paide, Seidelberg, 1893. 4o lk.,
illustr. 15,0x9,0 cm. Hind lo kop.

KM A-2268. *Tartu ÜR A-1086.*

1894

Busch A. Kuke-aabits. 3.tr. Tln., Busch, 1894. 4o lk., illustr.

KM A-2267. 15,7x9,0 cm.

Laste A-B-D-raamat. Narva, Pöder, /1894/. 4o lk. 15,2x9,0 cm.

KM B-449. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6649. *Tartu ÜR A-1146.*

Pildi ABD raamat. Trt., Mäesepp, 1894. 32 lk., illustr. 15,5x7,5 cm.
Hind lo kop.

KM A-2463. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6590.

Tartu ja Võru A-B-D ehk laste lugemise raamat. Trt., Koor, 1894.
32 lk., illustr. 15,5x9,0 cm. Hind lo kop.

KM B-269. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6607. *Tartu ÜR A-1176.*

1895

A-B-D-raamat. Esimiseks lugema õppimiseks lastele. Tln., Mathiesen, 1895. 4o lk., illustr. 15,7x9,0 cm. Hind lo kop.

KM B-454. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6610. *Tartu ÜR A-1200.*

Bergmann J. Kodulaste raamat. Toimetanud J. Bergmann, Paistu õpetaja. 4.tr. Trt., Hermann, 1895. 96 lk., illustr. 15,0x10,0 cm. Trükiarv 10 000.

KM B-508. ENSV Aval. Rmtkogu EA 29149.

Busch A. Kuke-aabits. /Toimetanud A. Busch/. 4.tr. Tln., Busch, 1895.
4o lk., illustr. 15,7x9,0 cm. Hind lo kop. Trükiarv 20 000.

KM B-161. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6557. *Tartu ÜR A-1266.*

Grenzstein A. Pildi-aabits. I jagu. 2. tr. Trt., Grenzstein, 1895. 19,5x10,8 cm. 16 lk., illustr.

KM B-706. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 3-551. *Tartu ÜR A-8350.*

Kasuline ABD-raamat. /Trt./, Liiv, 1895. 40 lk., illustr. 15,2x9,0 cm. Hind 10 kop.

KM B-464. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6616. *Tartu ÜR A-1267.*

uus aabits. Väljaandja N. D. Jurjev, Mattiesen, 1895. 24 lk. 13,5x8,6 cm. Hind 5 kop.

KM A-3228. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6582.

1896

A-B-D-raamat Esimiseks lugema õppimiseks lastele. 2. tr. Tln., Brandt, 1896. 40 lk., illustr. 15,7x9,0 cm. Hind 10 kop.

KM B-455. *Tartu ÜR A-1291.*

Tönnisson M. ABD-raamat. 10. tr. Ik./Paide, Seidelberg/, 1896. 40 lk., illustr. 15,0x9,0 cm. Hind 10 kop.

KM A-2268.

Vastne ABD-raamat nink Luteruse väikene katekismus. 5. tr. Trt., Mattiesen, 1896. 60 lk., illustr. 14,0x8,5 cm.

KM A-3143. *Tartu ÜR A-1318*

1897

ABD-raamat. Täieliku veerimiste ja peatükkide seletustega. 2. tr. ~~Jurjev~~, Kangur, 1897. 32 lk., illustr. 15,2x9,0 cm. Hind 10 kop.

KM B-166. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6596. *Tartu ÜR A-1372*

A-B-D-raamat. Esimiseks lugema õppimiseks lastele. 3. tr. Tln., Brandt, 1897. 40 lk., illustr. 15,8x9,0 cm. Hind 10 kop.

KM B-456. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6611. *Tartu ÜR A-1373.*

Ilus pildiraamat lastele.Rakvere, 1897.

KM Est.2-7114.

Laste A-B-D-raamat.Tln.,Turgan,1897. 16.lk. 15,7x9,0 cm. Hind 5 kop.

KM B-450.Leningradi Aval.Rmtkogu Est.2-6651. *Tartu üR A-1371.*

Pildi ABD raamat. 2.tr. Trt.,Mäesepp,1897. 32 lk.,illustr. 16,0x8,0 cm. Hind 10 kop.

KM A-2463.

Pildi ABD raamat. 3.tr. Jurjev,Mäesepp,1897. 32 lk.,illustr. 16,0x7,7 cm.

KM A-2463. *Tartu üR A-1424.*

Väike pildi-raamat.I.k.,Turgan,/1897/.16 lk.,illustr. 14,2x8,5 cm.

KM A-2488.

Täielik piltidega ABD-raamat.Veerimised,lugemised ja viis päätükki.Jurjev,Urv,1897.(Kaanel 1898). 32 lk.,illustr.15,3x9,0 cm.

Umblia J.Aabits.Rakvere,Erna,1897. 40 lk.,illustr.17,3x10,7 cm.

Kaanelitiitel:ABD-raamat.-Autor näidatud saatesõna koostajana.

KM B-672.

1898

Bergmann J.Kodulaste raamat.Toimetanud J.Bergmann,Paistu õpetaja. 5.tr. Trt.,Hermann,1898.96 lk.,~~illustr.~~15,2x9,8 cm.

Jakobson C.R.Aabitsaraamat,kust viiekümne päevaga lugema ja kirjutama võib õppida.Kirja pannud C.R.Jakobson.6.tr.(Kaanel 5.tr.) Jurjev (Tartu),Laakmann,1898.32,16 lk.,illustr.17,5x10,5 cm.

KM B-1639,B-1641. *Tartu üR A-9569.*

Pildi-aabits. Jurjev, Sööt, 1898. 16, 4 lk., illustr. 15, 2x9, 0 cm.
Hind 15 kop.

KM A-2482.

Täielik piltidega A B D-raamat. Veerimised, lugemised ja viis
päätükki. Trt., Urv, 1898. 32 lk., illustr.

KM B-386. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6615. *Tartu ÜR H-1480.*

1899

A-B-D-raamat. Esimeseks lugema õppimiseks lastele. 4. tr. Tln.,
Brandt, 1899. 40 lk., illustr. 15, 5x9, 0 cm. Hind 10 kop.

KM A-3483. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6618.

Uus ABD- ehk aabitsa raamat. 2. tr. Jurjev (Tartu), Sults, 1899.
40 lk., illustr. 15, 1x9, 0 cm. Hind 10 kop.

KM A-2334. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6604.

1900

Kodulaste raamat. Toimetanud J. Bergmann, Paistu õpetaja. 6. tr.
Hermann, 1900. 96 lk. 15, 1x10, 0 cm.

KM B-508.

Busch A. Kuke-aabits. 5. tr. Tln., Busch, 1900. 40 lk., illustr.
15, 5x9, 0 cm. Hind 10 kop. Trükiarv 1900.

KM B-162.

Laredei P. Aabits õigeusu lastele. Kodus õppimiseks kokku seadnud
P. Laredei. 2. tr. Rakvere, Erha, 1900. 36 lk., illustr. 15, 7x8, 9 cm.

Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6593.

Laste A-B-D-raamat. Narva, Pöder, 1900. 40 lk. 15, 4x9, 0 cm.

KM B-451. *Tartu ÜR H-1713. (1713)*

Laste A-B-D-raamat.Tln.,Turgan,1900. 16 lk. 15,4x9,0 cm.

KM A-7578.

Pildi ABD raamat. Trt.,Mäesepp,1900. 32 lk.,illustr.16,0x7,2 cm
Hind 10 kop.

KM A-2463.

1901

+ Freymann J.Laste aabits.Esimesks makatuseks kodus ja koolis õp-
pijatele.Toimetanud J.Freimann.Tln.,autor,1901. 32 lk.,illustr.
16,5x9,0 cm.Hind 10 kop.

KM A-2542.TAR EA 60/838.Leningradi Aval.Rmtkogu Est.2-6634.

Parti u R A-1892.

+ Tõnisson M. ABD-raamat. 12.tr./Paide,Seidelberg/,1901.40 lk.,
illustr.15,0x9,0 cm.

KM A-2268. *Parti u R A-1892.*

+ *autor* Umbliä J.Aabits. 2.tr. Rakvere,Erna,1901. 40 lk.,illustr.16,5x
10,7 cm. - Autor näidatud saatesõnas. Hind 10 kop.

KM A-5786.TAR EB62/1715,E-611.

1902

+ ABD ehk lugema opmise raamat. 2.tr. Jurjev,Mäesepp,1902. 32 lk.
illustr.14,2x8,7 cm. Hind 10 kop.

Kaanel:ABD ehk lugema õppuse raamat. 3.tr. Tiitellehel "2.tr."
kustutatud.

KM A-416.

+ Bergmann J.Kodulaste raamat.Toimetanud J.Bergmann,Paistu õpeta-
ja. 7.tr. Jurjev,Hermann,1902. 96 lk. 15,2x9,8 cm.Trükiarv 10 000.

Põllusaar A.Kodusest laste õpetamisest.Kooliõp.A.Põllusaar.
Lisandustega äratrükk "Postimehest". Jrv.(Trt.),"Postimees",1902.
21,/9/ lk.

+ Rätsep P. Kodukool. Lugemise ja kirjutamise õpetus. Toimetanud P. Rätsep, kooliõpetaja. Võru, Karlson, 1902. 111 lk., illustr. 18, 10,5 cm.

TAR EB57/235.

+ Tõnisson H. Tõnissoni ABD-raamat. Jurjev, Mäesepp, 1902. 39 lk., illustr. 16, 9,5 cm.

KM A-2540.

Tartu NR A-2070.

+ ABD ehk lugema õpmise raamat. 2. tr. Jurjev, Mäesepp, 1902. 32 lk., illustr.

Kaanel: 3. tr., tiitellehel "2. tr." kätstatud.

KM A-416.

+ Uus kuke ABD-raamat. Trt., Mäesepp, 1902. 38 lk., illustr. 16, 6x9,2 cm. Hind 10 kop. Kaanetiitel: Kuke-ABD.

KM A-2539.

+ Uus Kuke ABD-raamat. Jurjev, Mäesepp, 1902. 38 lk., illustr. 16, 9,1 cm. Hind 10 kop. Trükiarv 5000.

KM A-2539.

+ Väike pildi ABD-raamat häädele lastele. Jurjev, Mäesepp, 1902. 16 lk., illustr. 15,5x8,5 cm. Hind 5 kop.

KM A-787.

1903

+ Rätsep P. Kodukool. Lugemise ja kirjutamise õpetus. Toimetanud P. Rätsep, kooliõpetaja. 2. parand. tr. Valga, Karlson, 1903. 111 lk., illustr. 18, 3x10,5 cm.

TAR EB57/212.

+ Tõnisson M. ABD-raamat. 13.tr. Tln., autor, 1903. 40 lk., illustr.
Hind 10 kop. Oppida. 2.tr. Tln., autor, 1903. 40 lk., illustr.

+ Uus aabits ehk kodulaste raamat, kust lühikese ajaga võib luge-
ma ja kirjutama õppida. Viljandi, Tõllasepp, 1903. 48 lk. 15,2x8,8 cm.
KM A-4499.

+ Uus ABD- ehk Aabitsa raamat. 3.tr. ~~Trixx~~ Jurjev (Tartu), Sults,
1903. 40 lk., illustr. 15,0x9,0 cm. Hind 10 kop.
KM A-2539.

+ ABD ehk lugema opmise raamat. 4.tr. Jurjev, Mäesepp, 1904. 32 lk.,
illustr. 15,3x8,5 cm.

+ Tõnisson H., Tõnissoni ABD-raamat. Jurjev, Mäesepp, 1904. 40 lk.,
illustr. 15,5x9,5 cm. Trükiarv 7000.

+ Uus kuke ABD-raamat. Trt., Mäesepp, 1904. 39 lk., illustr. 15,0x
9,5 cm. Hind 10 kop. Kaanetiitel: Kuke ABD.

1905
+ Kampmann M. Koduõpetus. Kirjutamise, lugemise, usuõpetuse ja arva-
mise aabits. Kodu laste ettevalmistuseks kooliaja vastu kirjutanud
M. Kampmann, seminari kooliõpetaja Volmaris. Tln., Kluge ja Ströhm,
1905. 4,140 lk., illustr. 18,5x10,8 cm. Hind 30 kop.

KM B-1229. TAR E rar. 680.

+ Laredei, P. Aabits õigeusu lastele. Kodus õppimiseks kokkuseadnud
P. Laredei. 3.tr. Kuresaare, Liiv, 1905. 36 lk. 15,3x8,8 cm. Hind 10
kop.

Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6594.

+ Uus aabits ehk kodulaste raamat, kust lühikese ajaga võib lugema ja kirjutama õppida. 2.tr. Viljandi, Tõllasepp, 1905. 48 lk., illustr. 15,0x9,0 cm.

KM A-2778.

+ Usna S. aabits. Esimeseks hakatuseks kodus õppijatele kokku seadnud Sh. Usna. kooliõpetaja. Valga, Riig, 1905. 8 lk. 16,5x10,7 cm.

KM A-2827.

1906

+ ABD-raamat. Täieliku veerimiste ja peatükkide seletustega. 4.tr. Jurjev, Kangur, 1906. 40 lk. 16,0x9,5 cm.

KM A-5695.

+ Bergmann J. Kodulaste raamat. J. Bergmann, Paistu õpetaja. Trt., Hermann, 1906. 110 lk., illustr. 15,6x9,8 cm. Trükiarv 10 000.

KM B-508.

+ Lorenzonn F. J. Veike-aabits Jukule kodus õppimiseks. Toimetanud F. J. Lorenzonn. Tln., autor, (1906). 38 lk.

Kampmann M. Koduõpetuse juhataja. I. Kuidas kasvatan ja õpetan ma oma last esimesest kuni seitsmenda eluaastani? II. Kuidas tuleb aabitsat "Koduõpetus" õieti tarvitada? Emadele ja kodulaste loetajatele kirjutanud M. Kampmann. Tln., Kluge ja Ströhm, 1906. 56 lk.

1907

+ Busch A. Kuke-aabits. 6.tr. Tln., Busch, 1907. 40 lk., illustr. 15,7x9,0 cm. Hind 10 kop. Trükiarv 5000.

KM B-163.

+ Laste pildi aabits. Lugemise õpetus ahk abd raamat. Tln., Ploom-puu, /1907/. /12 lk./, illustr. Kaanetiitel: ABC.

KM B-2231.

+ Luggemisse ramat laste kolitamisse tarvis. Jurjev (Tarto), Laak-
mann, 1908. 56 lk., illustr. 16, 8, 7 cm.

Kaanetiitel: ABD ehk luggemisse ramat.

TAR EB57/4669,

+ Kampmann M. Koduõpetus. Kirjutamise, lugemise, usuõpetuse ja arvamise aabits. Kodu laste ettevalmistuseks kooliaja vastm kirjutanud M. Kampmann, seminari kooliõpetaja Volmaris. 2. parand. tr. Tln., Kluge ja Ströhm, 1907. 4, 136 lk., illustr. 18, 8x10, 7 cm. Hind 30 kop.

KM B-1561.

+ Okas M. Eesti keele aabits ja lugemise raamat. Kokku seadnud M. Okas, kooliõpetaja Jurjevi linnakoolis. Riia, Sichmann, 1907. 90 lk., illustr. 21, 5x14, 5 cm. - Kaanetiitel: Aabits ja lugemise raamat.

KM B-2429.

+ Peterson E. Eesti laste aabits. Tln., 1907. 132 lk., illustr.

KM B-1198.

+ Ploompuu J. Aabits ehk lugemise õpetus. Oma lastele kirjutanud J. Ploompuu. Tln., Ploompuu, 1907. 63, 5 lk., illustr. 18, 2x10, 7 cm. Trükiarv 4000.

KM B-2414.

1908

+ Grossschmidt O. Abd-raamat. Täieliku lugemise õpetuste ja peatükidega. Toimetanud O. Grossschmidt. Jurjev, Jaik, 1908. 38 lk. Hind 10 kop. 16, 0x9, 0 cm.

KM A-4123.

+ Laste aabits. Kõige parema õpeviisi järele kokku seatud. Haapsalu, Tamwerk, 1908. 32 lk., illustr. Hind 5 kop.

KM A-2860.

+ Rätsep P. Kodukool. Lugemise ja kirjutamise õpetus. Toimetanud P. Rätsep. 3. täiend. tr. Valga, Karlson & Ko., 1908. 64 lk., illustr. 18, 0x10, 8 cm.

TAR EB57/213.

+ Tander A. Lapse esimene raamat. Riia, autor, 1908. VI, 61 lk., illustr. 23,4x16,2 cm. Hind 40 kop.

KM C-78.

+ Tõnisson M. ABD-raamat. 14. tr. Tln., autor, (1908). 40 lk., illustr. Trükiarv 20 000. Hind 10 kop.

Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6574.

1909

+ Rätsep P. Emakeele elavad healea. Lugemise ja kirjutamise õpetus viies raamatus. I raamat: healikud. Iseõpetaja aabits. Trt., 1909.

66 lk., illustr. (P. Rätsep'a üleilmiline õpeviis). 17,5x10,5 cm.

Kaanel: P. Rätsep'a üleilmiline õpeviis. Lugemise ja kirjutamise õpetus. Hind 25 kop.

Eesti NSV Riikl. Rmtkogu EA 10503.

+ Kuke-aabits. 7. tr. Tln.,

1909.

Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6560.

1910

+ Väike ABD-raamat. Rakvere, Hanson, 1910. 24 lk., illustr. 15,7x9,0 cm. Hind 5 kop.

KM A-4395.

+ Kampmann M. Koduõpetus. Kirjutamise, lugemise, usuõpetuse ja arvamise aabits. Kodulaste ettevalmistuseks kooliaja vastu kirjutatud M. Kampmann, koduõpetaja. 3. parand. tr. Tln., Kluge ja Ströhm, 1910.

lk., illustr. 18,3x10,8 cm. Hind 30 kop.

KM B-2314.

+ Kuke ABD-raamat. Trt., Mäsepp, 1910. 40 lk., illustr. 15,2x9,5 cm
Hind 10 kop.

KM A-4124. Leningradi Aval.Rmtkogu Est.2-6553.

+ Peterson, E. Eesti laste aabits. 2.tr.
1910. 108 lk., illustr.

KM B-1714. Leningradi Aval.Rmtkogu Est.3-526.

+ Ploompuu, J. Uus kuke-aabits. Kõige uuema ja parema õpeviisi järel
le kokku seatud. Tln., Ploompuu, 1910.

Leningradi Aval.Rmtkogu Est.2-2447.

+ Rätsep P. Emakeele elavad healed. Lugemise ja kirjutamise õpetus
viies raamatus. II raamat: Silbid. Lugemise ja kirjutamise põhi. Trt.
1910. 112 lk., illustr. (P. Rätsep'a üleilmiline (universal) õpeviis)

Kaanel: P. Rätsep'a universal õpeviis. 21,5x13,5 cm. Hind 50 k

ENSV Aval.Rmtkogu EA 35207.

+ Väike ABD-raamat. Rakvere, Hanson, 1910. 24 lk., illustr.

KM A-4395.

1911

+ Freymann J. Õpi ilusasti lugema ja kirjutama! Laste pildi-raamat,
aabits ja lugemise-raamat. Kokku seadnud J. Freymann K. Einiö ja teis
te Soome lasteraamatute eeskujul ja piltidega. Tln., Pihlakas, 1911.
283,5 lk., illustr. 17,8x10,7 cm. Hind 40 kop.

KM B-1377. ENSV Aval.Rmtkogu EA 11546. TAR EB57/4561. Leningradi
Aval.Rmtkogu Est.2-6634.

+ Grossschmidt O. ABD-raamat. Täieliku lugemise õpetuste ja peatükkidega. Toimetanud O. Grossschmidt. Jurjev, Jaik, 1911. 38 lk., illustr. 14,6x9,5 cm. Hind 10 kop.

Kaanel ilmumisandmed: Trt., Jaik, 1910.

KM A-4196. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6549.

1912

+ Bergmann J. Kodulaste raamat. J. Bergmann, Paistu õpetaja. 9. tr. Trt., Hermann, 1912. 110 lk., illustr. 16,0x9,9 cm. Hind 20 kop.

KM A-4001. ENSV Aval. Rmtkogu EA 29150.

+ Kuusik T. Kuke-aabits. Tln., "Teadus", 1912/. 32 lk., illustr. 19,9x10,7 cm. Hind 10 kop. Trükiarv 10 000.

KM B-1850. TAR EB57/209. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 3-2451.

+ Ploompuu J. Aabits ehk lugemise õpetus. Oma lastele kirjutatud J. Ploompuu. Illustr. Möldermann. Tln., autor, 1912. 64 lk., illustr. 18,0x10,7 cm.

+ Ploompuu, J. Uus kuke-aabits. Kõige uuema ja parema õpeviisi järelle kokku seatud. Tln., autor, 1912. (Kaanel: 1911). 32 lk., illustr. 17,8x10,8 cm. Illustr. Möldermann.

KM B-2393. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6565. TAR EB57/1244

+ Songi S. Kuke-aabits. Võru, autor, 1912. 32 lk., illustr. 14,5x9,0 cm.

Autor määratud teoses: Täielik eesti raamatuturu kataloog. Lisa I. 1928/1930. Tln., 1930. Lk. 32.

KM A-4194. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6561.

+ Kodolaste raamat. 4.tr. Jrv.(Trt.), Laakmann, 1913.122,/5/ 1k.,
illustr.18,oxlo,8 cm.

TAR EB57/4556.

1913

+ Aabits-iseõpetaja.Laste prillid.I. Tln., "Teadus", 1913. 48 lk.,
illustr. Trükiarv 10 000.

+ Kampmann M.Koduõpetus.Kirjutamise, lugemise, usuõpetuse ja arva-
mise aabits.Kodulaste ettevalmistuseks kooliaja vastu kitjutatud
M.Kampmann, kodukooliõpetaja. 4.tr. Tln., Kluge ja Ströhm, 1913. 142
lk., illustr. 18,5x10,7 cm. Hind 32 kop.

KM B-2315.TAR EB57/1107.

+ us ABD-raamat.Trt., Hermann, /1913?/. 40 kl., illustr. 15,5x9,7 cm
Hind 10 kop.

KM A-4096.

1914

+ Grossschmidt O.Abd-raamat.Täieliku lugemise õpetuste ja pea-
tükkiidega.Toimetanud O.Grossschmidt.Jurjev, Jaik, 1914. 38 lk., illust
14,1x9,5 cm. Hind 10 kop.

Kaanel ilmumiskoht:Tartu.

+ Peterson E.Eesti laste aabits. 3.tr. Tln.,
1914. 109 lk., illustr.

KM B-2891.

+ Okas M.Eesti keele aabits. 3.tr. Riia, Sichmann, 1914.

Leningradi Aval.Rmtkogu Est.3-2455. *Tartu NR A-10783.*

Lass J. Kodusest laste lugema õpetamisest. Lühike juhatus Eesti
emadele. Tallinn, Autori kirjastus, 1915.

+ Ploompuu J. Aabits ehk lugemise õpetus. Oma lastele kirjutanud J. Ploompuu. Illustreerinud H. Möldermann. 5. tr. Tln., autor, 1914. 63,5 lk., illustr. 18,3x10,8 cm. Trükiarv 5000.

KM B-1810. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6640.

+ Ploompuu J. Uus kuke-aabits. Kõige uuema ja parema õpeviisi järelle kokku seatud. Illustr. H. Möldermann. 5. tr. Tln., autor, 1914. 32 lk., illustr. 17,2x10,7 cm. Hind 10 kop.

+ Aabits kõige uuema ja kergema õpeviisi järelle. Tln., "Teadus", 1914. 18 lk., illustr. 19,2x10,7 cm.

KM B-2920.

1915

+ Tamwerk M. Koduõpetus eesti lastele koolis ja kodus. Haapsalu, autor, 1915. 80 lk., illustr.

Autor määratud teoses: Täielik Eesti raamatuturu kataloog. Tln., 1939. Lk. 119.

TAR EB57/1372.

Tamwerk M. Laste aabits. 2. tr. Haapsalu, autor, 1915. 80 lk., illustr. - Kaanel ilmumisaasta: 1922.

Sama autori "Koduõpetuse" väljaanne uue pealkirjaga.

Tamwerk M. Laste aabits. 2. tr. Haapsalu, autor, 1915. 16 lk., illustr.

Osaline äratrükk sama autori "Koduõpetusest".

1916

+ Songi S. Kuke-aabits. 2. parand. tr. Võru, autor, 1916. 40 lk., illustr. 14,3x9,0 cm.

KM A-4668. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-6562.

1917

Kampmann M. Aabits kodule ja koolile. Kokku seadnud M. Kampmann. 5. tr. (Aratrükk "Koduõpetusest".) Tln., Kluge ja Ströhm, 1917. 70 lk illustr. 18,5x10,7 cm.

Ilmumisandmed kaanel: Tln., Pihlakas, 1919.

TAR EB61/833. 32 lk., illustr. 19,5x13,5 cm.

+ Ploompuu J. Aabits ehk lugemise õpetus. Oma lastele kirjutanud J. Ploompuu. Illustreerinud H. Möldermann, 6. tr. Tln., autor, 1917. 61 lk., illustr. 17,5x10,7 cm.

KM B-5404?. TAR EB57/217. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 2-257.

1918

Peterson E. Eesti laste aabits ja esimene (!) aasta lugemisraamat kodu ja kooli jaoks. 5. tr. Tln., Eesti kub. kooliõpet. vast. abiandmise Selts, 1918. 112 lk., illustr. 21,0x13,5 cm.

Kaanel: 4. tr. Tln., 1917. ENSU Aval. Rmtkogu: EA 19165

+ Tamwerk M. Laste aabits. 2. tr. Haapsalu, autor, 1915. 32 lk. 19,0x13,0 cm.

Kaanel ilmumisaasta: 1918, mis on tõeline ilmumisaasta.

1920

+ Peterson E. Eesti laste aabits ja esimene (!) aasta lugemisraamat kodu ja kooli jaoks. 6. tr. Tln., K.Ü. "Kool", 1920. 112 lk., illustr. 22,0x14,5 cm.

Kaanel ilmumisaasta: 1921.

6. tr. ilmus kahes kirjas: A gooti, B ladina tähtedega.

TAR EB62/1718. *ENSU Aval. Rmtkogu EA 380.36*

+ Tõnisson M. ABD-raamat. 17. tr. Paide, ~~ant~~ 1920, 32 lk., illustr. 19,5x13,0 cm.

Parta UR A-3188

1921

Kampmann M. Aabits koolile ja kodule. Kokku seadnud M. Kampmann. 6 tr. Tln., Pihlakas, 1921. 68,4 lk., illustr. 21,5x14,0 cm.

Laste A-B-D-raamat, Esmaseks lugemaõppimiseks lastele. 5. tr. Tln., Brandies, 1921. 32 lk., illustr. 19,5x13,5 cm.

Marfeldt A. Aabits. Esimese klassi lastele uue loomuliku õpeviisi järele. Illustr. G. Mootse. Viljandi, "Valgus", /1921?/ 64 lk., illustr. 25,0x17,0 cm.

Aabitsa juurde kuulus 20 seinatabelit.

Ploompuu, J. Aabits ehk lugemise õpetus. Oma lastele kirjutanud J. Ploompuu. 7. tr. Tln., autor, 1921. 58,5 lk., illustr. 17,5x10,5 cm.

TAR EB63/3003 - EB63/3004.

Tamman V. ja Rull A. Huvitaja. I jagu. Aabits ja alglugemik I õpeaasta jaoks. Trt., autor, 1921. 112 lk., illustr. 18,6x11,8 cm.

Lisa: Liikuv aabits (ühes sõnadega liikuva aabitsa jaoks). 5 lk.

KM B-5083. ENSV Aval. Rmtkogu Ar 921 Tamman.

Ploompuu J. Uus kuke-aabits. Kõige uuema õpeviisi järele kokku seatud. 7. tr. Tln., autor, 1921. 32 lk., illustr.

Vallner K. Aabits. Esimese aasta lugemisraamat. Venemaa Sots. Föd. Nõukogude Vabariigi ainsa töökooli emakeele näitliku õpekava kohaselt kokku seadnud Klarissa Vallner. Pb., Rahvahariduse Kommissariadi Rahvusvähemuste Osakonna Eesti Sektsiooni kirjastusel, 1921. 75 lk., illustr. 24,0x16,5 cm.

Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 3-163. *Parku ü R A-3446.*

1922

Songi S. Kuke-aabits. 3. parand. tr. Võru, autor, 1922. 32 lk.

Tork J. Lugemise õpetamisest õpetajatele ja lastevanematele.

/Trt./, 1923. 21 lk., illustr.

- + Maramaa A. Aabits. Viljandi, "Valgus", 1922. 64 lk., illustr.
- + Maramaa A. Liikuv aabits. /Tähestik ühel lehel, kleepimiseks/. Viljandi, "Valgus", 1922.
- + Tamwerk M. Laste aabits. 2. tr. Haapsalu, autor, 1922. 80 lk., illustr. - Aabitsa 1915. a. väljaande uue ilmunisastaga.
- + Tamwerk M. Laste aabits. 2. tr. Haapsalu, autor, 1922. 16 lk., ill. Aabitsa 1915. a. väljaanne uue ilmunisastaga.
- + Tamwerk M. Laste aabits. 2. tr. Haapsalu, autor, 1922. 32 lk. Aabitsa 1915. a. väljaanne uue ilmunisastaga.
- + Gori /pseud., Tõnisson G./ .Lõbus ABD lastele. Tln., "Kiri", /1922/ 24 lk., illustr.
- 1923
- + Kuulberg J. Laste sõber. Aabits ja lugemik. Johannes Kuulberg. Illustr. R. Kivit, keeleliselt redigeerinud J. Aavik, pedagoogiliselt ja metoodiliselt juhatanud J. Tork. Trt., "Odamees", 1923. 132 lk., illustr.
- + Peterson E. Eesti laste uus aabits ja esimese aasta lugemik kodule ja koolile. Illustr. A. Jansen, R. Kivit, A. Uurits jt. 7. tr. Tln., Tallinna Eesti Kirjastuse-Ühisus, 1923. 4, 112 lk., illustr.
- + Tamman V. ja Rull A. Huvitaja. I jagu. Aabits ja alglugemik I õppeaasta jaoks. 2. parand. ja täiend. tr. Trt., autor, 1923. IV, 160 lk., illustr. 18, 2x11, 2 cm.

KM B-5152. Partu ÜR A-5850

Meos M. Kuidas õpetada lugema ja kirjutama. Praktiline käsiraamat õpetajatele ja lastevahematele. Rakvere, 1925. 48 lk. 18,1x10,8 cm.

1924

+ Aabits ja lugemik täiskasvanutele. Kollektiivselt kokku säänanud
~~Jul. Laane, A. Vardjas, G. Vaino. M., Vseroosijskaja črezv.~~
Kommissija po likv. negramotnosti pri Glavpolitproste, 1924.
63 lk., illustr. Illustr. A. Vettik.
TAR C56/909.

+ Oro J./Pseud., Oengo J./ ja Nurmik M./pseud., Küla M./. Aabits.
Illustreerinud A. Eisvald, keeleliselt redigeerinud Joh. Aavik. Tln.,
Eesti Kirjastuse Ühisus, 1924. 42 lk., illustr.

+ Ploompuu J. Uus Kuke-aabits. Kõige uuema ja parema õpeviisi jä-
rele kokku seatud. 8. tr. Tln., autor, 1924. 32 lk., illustr.

1925

+ Laste aabits. Viljandi, "Valgus", 1925. 32 lk.

+ Laste A-B-D-raamat. Esimeseks lugema õppimiseks lastele. Tln.,
Brandies, 1925. 32 lk., illustr.

+ Vallner K. Aabits ja alglugemik. M., NSVL Rahvaste Kesk.-kirj.,
1925. 130 lk.

Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 4-30. Tartu üR B-1002

+ Vallner K. Väike aabits. L., Eesti K/Ü., 1925. 50 lk.
Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 4-31. Tartu üR B-1003.

1926

+ Tamman V. Huvitaja. I jagu. Aabits ja alglugemik I õppeaasta jaoks
Illustreerinud R. Kivit /aabitosaosa/, E. Järv, H. Lehepuu. Tln., autor,
1926. 4, 156 lk., illustr. 19, 8x11, 7 cm.

KM B-4842.

+ Uus kuke-aabits ehk lugemise õpetus. Trt., Jaik, 1926. 64 lk., illustr.

+ Ploompuu, J. Uus kuke-aabits. Kõige uuema ja parema õppeviisi järel kokku seatud. 9. tr. Tallinn, autor, 1926. 32 lk., illustr.

+ Songi S. Kuke-aabits. 5. parand. ja täiend. tr. Võru, autor, 1927. 32 lk., illustr.

Partu NR A-8872

+ Tamman V. Huvitaja. I jagu. Aabits ja alglugemik I õppeaasta jaoks. Illustreerinud R. Kivit. 2. tr. Trt., autor, 1927. 4, 156 lk., illustr. 18,9x11,7 cm.

1928

+ Ivanovič N./Pseud.=Pekarski N./. Eesti keele õpperasmat vene koolidele. I. Aabits ja alglugemik III õppeaastale. Trt., Blaumberg, 1928. 51 lk., illustr.

Tiitel ka vene keeles.

+ Kuulberg J. Laste sõber. Aabits ja lugemik. 2. parand. ja täiend. tr. Trt., K.Ü. "Loodus", 1928. 162 lk., illustr.

Partu NR A-6291

+ Tamman, V. Huvitaja. I jagu. Aabits ja alglugemik I õppeaasta jaoks. 3. tr. Trt., autor, 1928. /4/, 156 lk., illustr. 18,8x11,7 cm.

Partu NR A-6238

+ Parv V. Uus aabits. Koostanud V. Parv, keeleõpetaja. Kaanejoonis -
R. Kivit. Teksti illustratsioon - V. Parv. Keeleline korrektuur - M.
Bekker. 64 lk., illustr. 16, 6x10, 0 cm. Hind 25 snt.

Trt., Luik, 1931.

1929

+ Ploompuu J. Uus kuke-aabits. Kõige uuema ja parema õpeviisi järele kokku seatud. 10. tr. Illustreerinud H. Möldermann. Tln., autor, 1929. 32 lk., illustr.

+ Kampmann M. Uus aabits. Lugemik algkooli I õppeaasta jaoks. Kokku seadnud M. Kampmann. Illustreerinud H. Tiling. Trt., K.Ü. "Loodus", 1929. 155 lk., illustr.

Tartu ÜR H-6858

1930

+ Tamman V. Huvitaja. I jagu. Aabits ja alglugemik I õppeaasta jaoks. Illustr. R. Kivit (aabitsaosa). 4. tr. Trt., autor, 1930. VIII, 192 lk., illustr. 18,6x11,1 cm.

KM B-6868. ENSV Aval. Rmtkogu A-15964.

+ Uus kuke-aabits ehk lugemise õpetus. Trt., Jaik, 1930. 64 lk., illustr.

+ Ühisel töö! Kokku seadnud: F. Klimberg, S. Holsting, S. Holsting, T. Tamman, H. Agre, A. Agre. L., "Külvaja", 1930. 86 lk., illustr.

Lisa: Lahtilõigatav leht tähestikuga liikuva aabitsa jaoks.

TAR EB60/1925. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 3-1092.

1931

+ Kampmann M. Uus aabits. Lugemik algkooli 1. õppeaasta jaoks. Kokku seadnud M. Kampmann, Tartu Õpetajateseminar õpetaja. Illustreerinud H. Tiling. 2. tr. K.Ü. "Loodus", Trt., 1931. 8, 164 lk., illustr.

TAR EB61/2199.

+ Elav sõna. I. Aabits ja 1. õppeaasta lugemik. Illustreerinud N. Mey.
/2. tr./ . Trt., Kirj. "Kool", 1933. 173 lk., illustr. 16, oxlo, o cm. Hind
1.50.

Autorid: J. Kuulberg, E. Martinson, M. Nurmik, J. Oro, J. Parijõgi, Fr. Puu
sepp. Aabitsaosa (lk. 3-34) autor J. Kuulberg.

ENSV Aval. Rmtkogu A-21028.

+ Elav sõna. I. Aabits ja 1. õppeaasta lugemik. Illustreerinud M. Mey.

Trt., Kirj. "Kool", 1932. 173 lk., illustr. 16, oxlo, 0 cm. Hind Kr. 1.50.

Aabitsaosa autor J. Kuulberg. Lk. 3.34.

ENSV. Aval. Rmtkogu EA37896. *Parta UR A-8107.*

Autorid: J. Kuulberg, E. Martinsen, M. Nurmik, J. Oro, J. Parijõgi, Fr. Puusepp.

+ Tamman V. Huvitaja. I jagu. Aabits ja alglugemik I õppeaasta jaoks. Illustreerinud R. Kivit (aabitsaosa). 5. tr. Trt., autor, 1931. VIII, 192 lk., illustr. 18,6x11,6 cm.

KM B-7326. ENSV Aval. Rmtkogu A-16918

+ Õnnelikud lapsed. I anne. Aabits piiblikul alusel. Tln., "Valgus", 1931. 16 lk., illustr.

Parti UR A-8790.

1932

+ Klimberg F. Oktoobrilapsed. Aabits. L., "Külvaja", 1932. 72 lk. Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 4-141.

+ Tamman V. Huvitaja. I jagu. Aabits ja alglugemik I õppeaasta jaoks. Illustreerinud R. Kivit (aabitsaosa). 6. tr. Trt., autor, 1932. VIII, 192 lk., illustr. 18,6x11,1 cm.

KM B-7816. ENSV Aval. Rmtkogu A-18312.

+ Õnnelikud lapsed. 2. anne. Tln., "Valgus", 1932. 15 lk., illustr.

Parti UR A-8792.

1933

+ Aabits-pildiraamat. Illustreerinud R. Kivit. Trt., Luik, 1933. 16 lk., illustr.

Kiisu ja kirjatähed. Lasteraamat. Tln., Pääsuke, 1933. 90 lk., illustr. (Jututuba VI).

+ Käis J. Esimesed vaod. Emakeele lugemik ja tööraamat. I õppeaasta sügisest jõuluni. Tln., K.K/Ü. "Töökool", 1933. ("Uusi teid algõpetuses II". II osa lisa, Nr. 4). - Aabitsaosa lk. 1-24. KM A-12.657.

+ Laste kuke-aabits. Esimene raamat mudilastele. i.k., Meigas, 1933. 32 lk.

+ Pildi aabits. Trt., Jaik, 1933. 16 lk., illustr.

+ Tamman, V. Huvitaja. I jagu. Aabits ja alglugemik I õppeaasta jaoks. Illustreerinud K. Kivit (aabitsaosa). 7. tr. Trt., autor, 1933. VIII, 192 lk., illustr. 17,7x11,2 cm.

KM B-7817.

1934

+ Kampmann M. Uus aabits. Lugemik algkooli 1. õppeaasta jaoks. Kokku seadnud M. Kampmann. Illustreerinud H. Tiling. 3. tr. Trt., K.Ü. "Loodus", 1934. 156 lk., illustr.

+ Klimberg F. Aabits. M.-L., Riikl. Õppe-pedagoogiline Kirjastus, 1934. 74 lk.

Klimberg F. ja Kostin N. Metoodilised juhatused kirjaoskuse õpetamiseks eestikeelse aabitsa järele. M.-L., Riikl. Õppe-pedagoogiline Kirjastus, 1934. 16 lk.

Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 3-1094.

+ Käis J. Esimesed vaod. Emakeele lugemik ja tööraamat. I õppeaasta sügisest jõuluni. 2. tr. Tln., K.K/Ü. "Töökool", 1934. ("Uusi teid algõpetuses. II". I osa lisa Nr. 4). - Aabitsaosa lk. 1-24. 18, oxlo, 8 cm.

KM B-9023.

+ Laste kuke-aabits. Esimene raamat mudilastele. /Tallinn-Kuressaare/, Meigas, /1934/. 32 lk., illustr.

Ilumiskoht ja -aeg "Täielikus Eesti raamatuturu kataloogis", Tln., 1939, lk. 112: Tallinn (Kuressaare), 1933.

TAR EB57/4594.

+ Tamman V. Huvitaja. I jagu. Aabits ja alglugemik I õppeaasta jaoks illustreerinud K. Kivit (aabitsaosa). 8. muutmatu tr. Trt., autor, 1934. VIII, 192 lk., illustr.

KM B-9212. ENSV Aval. Rmtkogu EH8 Tamman.

+ Uus kuke-aabits ehk lugemise õpetus. Trt., Jaik, 1934. 64 lk., illustr.

1935

+ Elav sõna. I. Aabits ja 1. õppeaasta lugemik. Illustreerinud N-Mey. 3. tr. Trt., Kirjastus "Kool", 1935. 173 lk., illustr. 16, oxlo, 0 cm. Hind Kr. 1.50.

Autorid: J. Kallak, E. Murdmaa, M. Nurmik, J. Oro, J. Paijõgi, Fr. Puusepp. Aabitsaosa (lk. 3-34) autor J. Kallak.

ENSV Aval. Rmtkogu A-23142.

+ Klimberg F. ja Kostin N. Aabits. 2. tr. M.-L., Riiklik Õppe-pedagoogiline Kirjastus, 1935. 74, 16 lk.

Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 3-1095.

Klimberg F. ja Kostin N. "abits. 2. tr. M.-L., Riiklik Õppe-peda-
googiline Kirjastus, 1935. 74 lk.

Leningradi Aval. Riikl. Rmtkogu Est. 3-1095.

Käis J. Esimesed vaod. Emakeele lugemik ja tööraamat. I õppeaas-
ta sügisest jõuluni. 3. tr. Tln., K.K/Ü. "Töökool", 1935. 24 lk.
18, 10x7 cm. (Uusi teid algõpetuses II". I osa lisa Nr. 4).

Aabits lk. 1-24.

KM B-9700.

+ Oro J. /Pseud.=Oengo J. /. Laste sõber 1935. Mudilaste kalender-
aabits. Koostanud J. Oro. Illustreerinud Ha-Ve /Pseud.=Valtman/,
K. Vanaveski. Tln., Kirj.-reklaam "Eesti", i.a./1935/. 64 lk., il-
lustr.

+ Oro J. /pseud.=Oengo J. / ja Jänes A. Laste sõber kuke aabits.
Koostanud J. Oro, A. Jänes. Illustreerinud: A. Kosmann, Ha-Ve /pseud.=
Valtman/, K. Vanaveski. Tln., Kirj.-reklaam "Eesti", 1935. 80, 4 lk.,
illustr.

Parti nr A-14225.

+ Tamman, V. Huvitaja. I jagu. Aabits ja alglugemik I õppeaasta jaoks
Illustreerinud R. Kivit (aabitsaosa). 9. muutmatu tr. Trt., autor,
1935. VIII, 192 lk., illustr. 18, 6x11, 5 cm.

KM B-9562. ENSV Aval. Rmtkogu A-23616

1936

+ Kampmaa, M. Õus aabits. Lugemik algkooli I õppeaasta jaoks. Koosta-
nud M. Kampmaa. Illustreerinud R. Kivit ja G. Mootse. Trt., K. Ü. "Loo-
dus", 1936. 156 lk., illustr.

Parti nr A-11824.

+ Tamman V. Huvitaja. I jagu. Aabits ja alglugemik I õppeaasta jaoks illustreerinud R. Kivit (aabitsaosa). 10. tr. Trt., K.Ü. "Loodus", 1936. VII, 192 lk., illustr. 18,6x11,5 lk., illustr.
KM B-10.569. ENSV Aval. Rmtkogu A-23974. *Pärnu üm A9485*

1937

Klimberg F. Aabits. L.-M.,

1937.

Leningradi Aval. Rmtkogu Est. 4-3.

+ Kuke aabits. Trt., Luik, 1937. 48 lk., illustr.

+ Tamman, V. Huvitaja. I jagu. Aabits ja alglugemik I õppeaasta jaoks. Illustreerinud R. Kivit (aabitsaosa). 11. tr. Trt., K./Ü. "Loodus", /1937/. VII, 192 lk., illustr. 18,5x11,3 cm. illustr.

KM B-10.880. ENSV Aval. Rmtkogu EH8 Tamman.

+ Uus aabits. Trt., Luik, 1937. 80 lk., illustr.

1938

+ Käis J. Esimesed vaod. Aabits. Illustreerinud R. Kivit. 4. täiend. tr. Tln., K.Ü. "Töökool", 1938. 48 lk., illustr.

Lisa: Kirjutusharjutusi. 4 lk.

Pärnu üm A-14770.

Käis J. Aabitsa-kursus. "Kooliuuendus" nr. 61 /Trt., 1938.

+ Oro J. /pseud.= Oengo J./ ja Jänes A. Uus kuke-aabits. 3. tr. Tln., Kirj. reklaam "Eesti", 1938. 79 lk., illustr.

Rajamaa H.Kuidas kodus õpetada lapsi lugema ja kirjutama?Trt.,
Koduse Kasvatuse Instituut,1938. 48 lk.,illustr. 14,3x9,0 cm.
TAR EB57/1062.

Käis J.Aabitsa-kursus.-Teoses:Käis J.Uuenduslikust koolitööst.
Tallinn,1939.

Artikkel,mis ilmus ajak."Kooliuuenduslane" 1938,nr.6,on muutma-
tult avaldatud kahe teise sama ajakirja artikliga ühise pealkirja
all.

1940

+ Uus Abd-raamat. Trt.,
Tartu ÜR A-12088.

1940.

+ Rajamaa H. Aabits ja emakeele lugemik. Alkursus I klassile. Tln., "Kooli-kooperatiiv", 1938. 192 lk.

+ Tamman V. Huvitaja. I jagu. Aabits ja alglugemik I õppeaasta jaoks /Aabitsaosa illustreerinud R. Kivit/. Õppevahend algkoolile. 12. tr. Trt.-Tln., K.Ü. "Loodus", 1938. VII, 179 lk., illustr. 18,6x11,5 cm.
KM B-12.144. ENSV Aval. Rmtkogu A-28785.

+ Uus pildi-aabits. Trt., Luik, 1938. 16 lk., illustr.

Partu ÜR

1939

+ Aabits-pildiraamat ja alglugemik. Illustreerinud R. Kivit. 2. tr. Trt., Luik, 1939. 64 lk., illustr.

+ ABD-raamat. Trt., Hermann, i.a./1939/. 40 lk., illustr.

+ Käis J. Esimesed vaod. Aabits. 5. muutmatu tr. Tln., K.Ü. "Töökool", 1939. 48 lk. Illustr. R. Kivit.

Lisa: Kirjutusharjutusi. 4 lk.

Partu ÜR A-13817.

Uus pildi-aabits. Trt., Luik, 1939. 36 lk., illustr. Illustreerinud R. Kivit. 2. tr.

Partu ÜR A-13764.

1941

+ Käis J. Esimesed vaod. Aabits. Illustreerinud R. Kivit. 7. tr. Tln., RK "Pedagoogiline Kirjandus", 1941. 48 lk., illustr.

Lisa: Kirjutusharjutusi. 4 lk.

TAR EB64/2533. *Partu ÜR A-12856.*

(P)

Aabits pildiraamat. Tln., Rannus, 194.. (1942?). /16 lk./, il-
lustr. 19, ox 13,5 cm.

ENSV Aval. Rmtkogu EA 23.347. *Tartu ü R A-13592.*

en

1946

Käis J. Esimesed vaod. Aabits. Illustreeritud A. Kilgas. Tln., RK
"Pedagoogiline Kirjandus", 1946. 52 lk., illustr. 18,5x12,2 cm.

Trükiarv 50200. Hind Rbl. 2.-

ENSV Aval. Rmtkogu E 4^B₃a. Tartu üR A-16215.

Käis J.Aabitsa-kursus.-Teoses:Käis J.Valitud tööd.Tallinn,
1946, lk.217-238.

Tamman V. Huvitaja. I jagu. I osa. Aabits ja alglugemik. / Aabitsa-
osa illustreerinud R. Kivit/. Õppevahend algkoolile. 13. tr. Trt.,
Tartu Eesti Kirjastus, 1941. 80 lk., illustr. 18,6x11,5 lk.

KM B-13.927. ENSV Aval. Rmtkogu S-10018. *Tartu ÜR A-13162.*

1942

Kallak J. Aabits ja emakeele-lugemik. algkoolile. I õppeaasta.
Illustreerinud N. Mey. Tln., Eesti Kirjastus, 1942. 223 lk., illustr.
15,3x9,8 cm. Aabitsaosa lk. 3-51.

ENSV Aval. Rmtkogu EA 38310, S 10269. *Tartu ÜR A-14090* (P)

Tamman V. Aabits ja alglugemik. Huvitaja I. I osa. / Aabitsaosa
illustreerinud R. Kivit/. Õppevahend algkoolile. 14. tr. /Trt./, Tar-
tu Eesti Kirjastus, /1942/. 80 lk., illustr. 18,6x11,5 cm.

KM B-13.957. ENSV Aval. Rmtkogu A-38112:15. *Tartu ÜR A-13331* (P)

1943

Käis J. Esimesed vaod. Aabits. 8. tr. M., Võõrkeelse Kirjanduse
Kirjastus, 1943. 52 lk., illustr.

ENSV Aval. Rmtkogu EA 38450, 4E-81(075). *Tartu ÜR A-15795* (P)

1945

Käis J. Esimesed vaod. Aabits. Illustreerinud A. Peerna. Tln., RK
"Pedagoogiline Kirjandus", 1945. 52 lk., illustr. 25,200. Hind Rbl. 2.
ENSV aval. Rmtkogu: E 4 $\frac{1}{2}$ a. on

1948

Aabits. Illustreerinud K. Hermann. Tln., RK "Pedagoogiline Kirjan-
dus", 1948. 52 lk., illustr. - Lisa: 2 lk. tähti liikuva aabitsa jaoks.
Autor: J. Käis. (Teksti võrdleva analüüsi tulemus).

47
Saarep O.Aabits kurttumade koolile.Koostanud O.Saarep. Tln.,
Eesti Riiklik Kirjastus,1954. 147 lk.,illustr.;23 l.tähti ja sõnu.
22,5x13,5 cm. Trükiarv 1000.Hind:tasuta.

TAR C54/1042.

(P)

1949

Aabits.Toimetanud A.Selmet.Illustreerinud K.Hermann. Tln.,RK
"Pedagoogiline Kirjandus",1949. 57,/6/ lk.,illustr.

Lisa:Tähestik liikuva aabitsa jaoks.

Autor:J.Käis.(Teksti võrdleva analüüsi tulemus).

Parti UR A-17438.

1950

Raigna H.Aabits.H.Raigna. /2.Tr./. Tln.,Eesti Riiklik Kirjas-
tus,1950. 68,4 lk.,illustr. - Lisa:2 lk.tähti.

TAR 50/16851.

1951

Alttoa L.ja Raigna H.Aabits.L.Alttoa ja H.Raigna.Illustreeri-
nud K.Hermann (?). Tln.,Eesti Riiklik Kirjastus,1951. 79 lk.,il-
lustr.

1949.a.ilmunud "Aabitsa" täiendatud väljaanne.

1953

Alttoa L.ja Raigna H.Aabits.Illusreerinud Tln.,
Eesti Riiklik Kirjastus,1953. 115 lk.,illustr.,2 l.portr.

Lisa:8 l.tähti liikuva aabitsa jaoks.

1954

Alttoa L.ja Raigna H.Aabits.Illustreerinud Tln.,
Eesti Riiklik Kirjastus,1954. 123 lk.,illustr.?1 l.portr.

Lisa:8 l.tähti liikuva aabitsa jaoks.

Terri M.ABD eelkooliealistele. Kunstiliselt kujundanud L. Härm
ja H. Jõerüüt. Tln., Eesti Riiklik Kirjastus, 1958. 23, 0x17, 0 cm.
71 lk., illustr. Trükiarv 30 000. - Lisa: 6 tahvlit.

am

1955

Alttoa L. ja Raigna H. Aabits. Illustreerinud Tln.,
Eesti Riiklik Kirjastus, 1955. 123 lk., illustr.; 2 l. portr.
Lisa: 10 lk. tähti ja silpe liikuva aabitsa jaoks. *pan*

Alttoa L., Raigna H., Lahi R. Metoodiline kiri aabitsaõpetusest.
Tln., Eesti Riiklik Kirjastus, 1955. 56 lk.

1957

Alttoa L. ja Raigna H. Aabits. Illustreerinud Tln.,
Eesti Riiklik Kirjastus, 1957. 123 lk., illustr. *(P)*
Lisa: Silpe liikuva lindi jaoks. 10 lk.

Alttoa L. ja Raigna H. Metoodiline kiri aabitsaõpetusest. Tln.,
Eesti Riiklik Kirjastus, 1958. 43 lk.; lisa: 12 tab.

1958

Alttoa L., Raigna H. Aabits. Kunstiliselt kujundanud S. Väljal.
Tln., Eesti Riiklik Kirjastus, 1958. 127 lk., illustr.
Lisa: Tähti ja silpe liikuva lindi jaoks. 10 lk. *am*

1959

Alttoa L., Raigna H. Aabits. Kunstiliselt kujundanud S. Väljal.
Tln., Eesti Riiklik Kirjastus, 1959. 127 lk., illustr.
Lisa: Tähti, silpe ja lauseid liikuva lindi jaoks. 10 lk.

Alttoa L., Raigna H. abits. ~~91111~~ Kunstiliselt kujundanud ja
illustreerinud S. Väljal. 9. tr. Tln., "Valgus", 1971. 127 lk., illust.
20,4x12,3 cm. Trükiarv 35 000. Hind 34 kop.
TAR EB70/2361.

Parbo V. AB mudilastele. Joonistanud L. Härm. Tln., "Valgus", 1968.
159 lk., illust. 13,2x18,0 cm. Trükiarv 50 000. Hind Rbl. 1.18.

Lisa: 8 l. joonistusi ja tähti. - Nõuannet lastevanemaile. 19 lk.

1960

Alttoa L., Raigna H. Aabits. Kunstiliselt kujundanud S. Väljal.
Tln., Eesti Riiklik Kirjastus, 1960. 127 lk., illustr. (P)
Lisa: Tähti, silpe ja lauseid liikuva aabitsa jaoks. 10 lk.

1964

Alttoa L., Raigna H. Metoodiline kiri aabitsaõpetusest. Tln., Eesti
Riiklik Kirjastus, 1964. 59 lk.

1967

Alttoa L., Raigna H. Aabits. Kunstiliselt kujundanud S. Väljal.
7. väljaanne. Tln., 1967. 127 lk., illustr. (P)
Lisa: Liikuva aabitsa tähti. 10 l.

Alttoa L., Raigna H. Metoodiline kiri Aabitsaõpetusest. Tln.,
1967. 67 lk.

1970

Aabitsad ilma ilmumisaasta märkimata

ABD-ramat. Tln., Gressel, i.a. 8 lehte.

KM Schwabe 1394.

Parbo V. AB õpilastele. Joonistused. Tln., "Valgus", 1970.

ABD-ramat. Trt., Laakmann, i.a. 16 lk. 13,2x18 cm.

Schwabe 1392. 1970/1971.

[190.]

Laste-aabits esimeseks õppimiseks. Narva, Franzdorf, i.a. 32 lk.

KM A-4310. Valgus H. Aabits. Kõrgeim kooli koolitajate ja õpetajate

riigi 1. kooli. 9. tr. Tln., "Valgus", 1. 1971. 18,2x18,2 cm.

1. kooli 1. pilte.

TAR 1970/2001.

Uus ABD ramat. Tln., Gressel, i.a. /16 lk./.

KM Schwabe 1376.

1970

Alttoa L., Raigna H. Aabits. ~~xxxx~~ Kunstiliselt kujundanud ja illustreerinud S. Väljal. 8. tr. Tln., "Valgus", 1970. 127 lk., illust.

Parbo V. AB mudilastele. Joonistanud L. Härm. Tln., "Valgus", 1970. 159 lk., illust.; 8 l. tab. tähti ja pilte. 13,2 x 18 cm.

TAR EB70/751-EB70/1505.

1971

Alttoa L., Raigna H. Aabits. Kunstiliselt kujundanud ja illustreerinud S. Väljal. 9. tr. Tln., "Valgus", 1971. 127 lk., illust.; 1. tähti ja pilt.

TAR EB70/2361.

Autorite ja anonüümsete aabitsate pealkirjade loend

Aabd...Tln.,Lindwors,1786.

ABD ehk lugema õpimise raamat.
4.tr.Jrv.,Mäesepp,1904.

Aabd...Tln.,Minuth,1800

ABD ehk väikene lugemise raamat
ja Luteruse viis päätükki.Trt.,
Kerdo,1888.

Aabits.Tln.,1948.

Aabits.Tln.,1949.

ABD ehk väikene lugemise raamat
Tartu ja Võro maa laste kasuks.
Trt.,Kerdo,1886.

Aabits kõige uuema ja kerge-
ma õpeviisi järele.Tln.,
Ploompuu,1915.

ABD ja väike luggemisse ramat.
Pärnu,Porm,1865.

Aabits-iseõpetaja.Laste pril-
lid.I.Tln.,1913.

ABD nink väikenne luggemisse ra-
mat Tartu marahva tullus.Trt.,
Laakmann,1863

Aabits-pildiraamat.Trt.,Luik,
1933.

ABD nink väikenne luggemisse ra-
mat Tallinna ma rahva tullus.Trt.
Siinmann & Mattisen,1851.

Aabits-pildiraamat.2.tr.Trt.,
Luik,1939.

Aabits-pildiraamat.Tln.,1942.

ABD nink veikenne luggemisse ra-
mat Tarto ma rahva tullus.Trt.,
Grentsius,1814.

ABD ehk essimenne luggemisse
ja kirjotemisse ramat.Narva,
Pachmann,1862.

ABD nink väikenne luggemisse ra-
mat Tarto ma rahva tullus.Trt.,
Grentsius,1815.

ABD ehk lugema õppuse raamat.
Trt.,Mäesepp,1893.

ABD ehk lugema opmise raamat.
2.tr.Jrv.,Mäesepp,1902.

ABD nink väikenne luggemisse ra-
mat Tarto ma rahva tullus.Trt.,
Laakmann,1859.

ABD ehk lugema õppuse raamat.
3.tr.Jrv.,Mäesepp,1902.

ABD nink väikenne lugemisse raamat Tarto ma rahva tullus.Trt., Laakmann,1863.

ABD nink väikenne luggemisse raamat Tarto ma rahva tullus.Trt., Laakmann,1866.

Moritz,Fr.G.ABD nink veikenne lugemisse ramat.Trt.,Schünmann,1820.

ABD nink väikenne luggemisse raamat Tarto ma rahva tullus.Trt., Laakmann,1883.

ABD-raamat.Narva,Grigorjev,1888.

A-B-D-raamat esimeseks lugema õpimiseks lastele.Tln.,Mathiesen, 1895.

A-B-D-raamat esimiseks lugema õpimiseks lastele.2.tr.Tln., Brandt,1896.

A-B-D-raamat esimiseks lugema õpimiseks lastele.3.tr.Tln., Brandt,1897.

A-B-D-raamat esimiseks lugema õpimiseks lastele.4.tr.Tln., Brandt,1899.

ABD-raamat täieliku veerimiste ja peatükkide seletustega.Trt., Kangur,1891.

ABD-raamat täieliku veerimiste ja peatükkide seletustega.Trt., Kangur,1897. 2.tr.

ABD-raamat täieliku veerimiste ja peatükkide seletustega.4.tr. Jrv.,Kangur,1906.

ABD-raamat.Vilj.,Feldt,1877.

ABD-raamat.Tln., 1877.

ABD-raamat.2.tr.Hermsi tr.1884.

ABD-raamat.Tln., 188

ABD-raamat.Tln., 1891

ABD-raamat.Tln.,Gressel,1804.

ABD-raamat.Trt.,Hermann,1939.

ABD-ramat.Tln.,Gressel.1860.

ABD-ramat.Tln.,Gressel,i.a.

ABD-ramat.Trt.,Karow,1865.

ABD-ramat.Trt.,Laakmann,1845.

ABD-ramat.Trt.,Laakmann,1849.

ABD-ramat.Trt.,Laakmann,1884.

ABD-ramat.Trt.,Laakmann,i.a.

ABD-ramat.Tln.,Lindwors,1837.

ABD-ramat.Tln.,Lindwors,1839.

ABD-ramat.Tln.,Lindwors,1853.

ABD-ramat.Tln.,Lindwors,1882.

ABD-ramat.Trt.,Schünmann,1839.

ABD-ramat.Trt.,1874.

ABD-ramat.Tln.,1854.

ABD-ramat.Tln.,1866.

ABD-ramat.Tln.,1870.

ABD-raamat.Tln.,Pihlakas,1892.

Aabits pildiraamat.Tln.,1942.

Agro A.

vt.Ühisel jõul.

Agro H.

vt.Ühisel jõul.

Akermann F.ABD ja luggemisse ramat.Trt.,Laakmann,1841.

Akermann F.ABD ning luggemisse ramat.Trt.,Siinmann & Mattiesen, 1852.

Alttoa L.,Raigna H.Aabits.Tln., 1951.

Alttoa L.,Raigna H.Aabits.Tln., 1953.

Alttoa L.,Raigna H.Aabits.Tln., 1954.

Alttoa L.,Raigna H.Aabits.Tln., 1955.

Alttoa L.,Raigna H.,Lahi R. Metoodiline kiri aabitsaõpetusest.Tln.,1955.

Alttoa L.,Raigna H.Aabits.Tln., 1957.

Alttoa L.,Raigna H.Aabits.Tln., 1958.

Alttoa L.,Raigna H.Metoodiline kiri aabitsaõpetusest.Tln., 1958.

Alttoa L.,Raigna H.Aabits.Tln., 1959.

Alttoa L.,Raigna H.Aabits.Tln., 1960.

Alttoa L.,Raigna H.Metoodiline kiri aabitsaõpetusest.Tln., 1964.

Alttoa L.,Raigna H.Aabits.Tln., 1967.

Alttoa L.,Raigna H.Metoodiline kiri aabitsaõpetusest.Tln., 1967.

Alttoa L.,Raigna H.Aabits.Tln.

- Alttoa L., Raigna H. Aabits. Tln., 1971.
- Berg K. E. Uus ABD. Perno, 1811.
- Berg K. E. ABD-ramat. Perno, 1814.
- Bergmann J. Kodulaste raamat. Trt., 1890.
- Bergmann, J. Kodulaste raamat. 2. tr. Trt., 1891.
- Bergmann, J. Kodulaste raamat. 3. tr. Trt., 1892.
- Bergmann, J. Kodulaste raamat. 4. tr. Trt., 1895.
- Bergmann, J. Kodulaste raamat. 5. tr. Trt., 1898.
- Bergmann, J. Kodulaste raamat. 6. tr. Trt., 1900.
- Bergmann J. Kodulaste raamat. 7. tr. Jrv., 1902.
- Bergmann, J. Kodulaste raamat. 8. tr. Trt., 1906.
- Bergmann J. Kodulaste raamat. 9. tr. Trt., 1912.
- Brandt F. ABD-raamat. Tln., Brandt, 1883.
- Brandt F. ABD-raamat, 2. tr. Trt., Jürgens, 1883.
- Busch A. Kuke-aabits. Tln., 1890.
- Busch A. Kuke-aabits. 2. tr. Tln., 1892.
- Busch, A. Kuke-aabits. 3. tr. Tln., 1894.
- Busch A. Kuke-aabits. 4. tr. Tln., 1895.
- Busch A. Kuke-aabits. 5. tr. Tln., 1905.
- Busch A. Kuke-aabits. 6. tr. Tln., 1907.
- Dunkel J. Uus kuld muna ABD-raamat. Tln., 1885.
- Eesti laste sõber. Trt., 1873.
- Eesti laste sõber. 2. tr. Trt., 1875.
- Eesti laste sõber. 3. tr. Trt., 1882.
- Elav sõna. I. Aabits. Autorid: J. Kallak, E. Martinsom, M. Nurmik, J. Oro, J. Parijõgi, F. Puusepp. Tln. 1932.

- Elav sõna. I. Aabits. Autorid: J. Kallak, E. Martinson, M. Nurmik, J. Oro, J. Parijõgi, F. Puusepp. Trt., 1933.
- Elav sõna. I. Aabits. Autorid: J. Kallak, E. Murdmaa, M. Nurmik, J. Oro, J. Parijõgi, F. Puusepp. Trt., 1935.
- Forselius B.G. Põhjaeestimurdeline aabits. Riga, 1694.
- Forselius B.G. Lõunaeestimurdeline aabits. Riga, 1698.
- Forsekus B.G. Põhjaeestimurdeline aabits. Riga, 1741.
- Forselius B.G. Lõunaeestimurdeline aabits. Riga, 1741.
- Freymann J. Laste aabits. Tln., 1901.
- Freymann J. Õpi ilusasti lugema ja kirjutama! Tln., 1911.
- Gori /Pseud.=G. Tõnisson/. Lõbus ABD lastele. Tln., 1922.
- Grenzstein A. Pildi-aabits. Trt., 1888.
- Grenzstein A. Pildi-aabits. 2. tr. Trt., 1895.
- Grossschmidt O. ABD-raamat. Jrv., 1908.
- Grossschmidt O. ABD-raamat. Jrv., 1911.
- Grossschmidt O. ABD-raamat. Jrv., 1914.
- Healte aabits. Vilj., 1893.
- Holsting S. vt. Ühisel tööl.
- Holsting S. vt. Ühisel tööl.
- Hornung J. ABD. Tln., 1700.
- Hurt J. Vastha Võro keeli ABD-raamat. Trt., 1885.
- Ilmjärv M. Uus ABD-raamat. Trt., 1888.
- Ivanovič N. /Pseud.=Pekarsi N./. Eesti keele õpperaamat vene koolidele. I. Aabits. Trt., 1928.
- Ilus pildiraamat lastele. Rakvere, 1897.
- Jakobson C.R. Uus aabitsaraamat. Pb., 1867.
- Jakobson C.R. Uus aabitsaraamat. 2. tr. Trt.,
- Jakobson C.R. Uus aabitsaraamat. 3. tr. Trt., 1880.

Jakobson C.R.Uus aabitsaraamat.
4.tr.Trt.,

Jakobson C.R.Uus aabitsaraamat.
5.tr.Trt.,

Jakobson C.R.Uus aabitsaraamat.
6.tr.Jrv.(Trt.).1898.

Jänes A.

Vt.Oro J.,Jänes A.Laste sõber.
Kuke-Aabits.Tln.,1935.

Kallak J.

vt.Kuulberg J. Tln.,1909.

Kallak J. Trt.,Luik,1937.
vt.Elav sõna.

Kallak J.Aabits ja emakeele
lugemik.Tln.,1942.

Kampmaa M.

vt.Kampmann M.

Kampmann M.Aabits.Tln.,1917.

Kampmann M.Koduõpetus.Tln.,
1905.

Kampmann M.Koduõpetus.2.tr.
Tln.,1907.

Kampmann M.Koduõpetus.3.tr.
Tln.,1910.

Kampmann M.Koduõpetus.4.tr.
Tln.,1913.

Kampmann M.Koduõpetuse juhata-
ja.Tln.,1906.

Kampmann M.Uus aabits.Trt.,1929

Kampmann M.Uus aabits.Trt.,1931
2.tr.

Kampmann M.Uus aabits.3.tr.Trt.,
1934.

Kampmaa M.Uus aabits.4.tr.Trt.,
1936.

Kasuline ABD-raamat.Trt.,liiv,
1895.

Kiisu ja kirjatähed.Laste raa-
mat.Tln.,1933.

Klimberg F.Aabits.M.-L.,1934.

Klimberg F.Metoodilised juhata-
sed.M.-L.,1934.

Kimberg F.,Kostin N.Aabits.2.tr
M.-L.,1935.

Kimberg F.Aabits.L.-M.,1937.

Kimberg F.,Kostin N.Oktoobri-
lapsed.L.,1932.

Kimberg F.
vt.Ühisel t881.

Kodolaste raamat.Trt.,Laakmann,
1913.

Kodu kooli ABD-raamat.Tln.,
1887.

Käis J.Esimesed vaod.3.tr.Tln.,
1935.

Koncewicz J.Novõj russko-estonski
bukvar.Riia-Tallinn,1885.

Käis J.Esimesed vaod.4.tr.Tln.,
1938.

Kreutzwald F.R.Uus Tallinna
maakeele ABD.Trt.,1863.

Käis J.Esimesed vaod.5.tr.Tln.,
1939.

Kreutzwald F.R.Uus Tallinna
maakeele ABD.Trt.,1864.

Käis J.Esimesed vaod.6.tr.Tln.,
1940.

Kruus J.Aabits.Trt.,1883.

Käis J.Esimesed vaod.7.tr.Tln.,
1941.

Kuke-aabits.7.tr. Tln.,1909.

Käis J.Aabitsakursus. Trt.,1938.

Kuke aabits.Trt.,Luik,1937.

Kuke ABD-raamat.Trt.,Mäesepp,
1910.

Käis J.Esimesed vaod.8.tr.~~Tln.~~
M.,1943.

Kuulberg J.
vt.Kallak J.

Käis J.Esimesed vaod.9.tr.Tln.,
1945.

Kuulberg J.Laste sõber.Trt.,
1923.

Körber C.Koli-ramat.I.ABD-ramat.
Tln.,1854.

Kuulberg J.Laste sõber.2.tr.
Trt.,1928.

Körber C.Koli-ramat.I.ABD-ramat.
Tln.,1870.

Kuusik T.Kuke-aabits.Tln.,
1912.

Körber C.Koli-ramat.I.ABD-ramat.
Trt.,1874.

Käis J.Esimesed vaod.Tln.,
1933.

Körber C.Koli-ramat.I.ABD-ramat.
Tln.,1877.

Käis J.Esimesed vaod.2.tr.
Tln.,1934.

Körber C.Koli-ramat.I.ABD-ramat.
Tln.,1884.

Körber C.Kooli-raamat.I.ABD-
raamat.Tln.,1887.

Körber C.Kooli-raamat.I.ABD-
raamat.Tln.,1891.

Körber C.Uus ABD-ramat.Trt.,
1872.

Körber C.Uus ABD-ramat.Trt.,
1872. 16 lk.

Körber C.Uus ABD-ramat.Trt.,
1872. 24 lk.

Laane J.,Vardjas A.ja Vaino J.
aubits ja lugemik.M.,1924.

Lahi R.
vt.Alttoa L.,Raigna H.ja Lahi R.
Metoodiline kiri aabitsaõpetu-
sest.Tln.,1955.

Laredei P.Aabits.2.tr.Rakvere,
1900.

Laredei P.Aabits.3.tr.Kure-
saare,1905.

Laste A-B-D-raamat.Narva,Põ-
der,1894,

Laste ABD-raamat.Narva,Põ-
der,1900.

Laste A-B-D-raamat.Tln.,Tur-
gan,1897.

Laste aabits.Narva,Franzdorff,
i.a.

Laste aabits.Vilj.,"Valgus",
1925.

Laste A-B-D-raamat.Tln.,Bran-
dies,

Laste A-B-D-raamat.2.tr.Tln.,
Brandies,

Laste A-B-D-raamat.3.tr.Tln.,
Brandies,

Laste A-B-D-raamat.4.tr.Tln.,
Brandies,

Laste A-B-D-raamat.5.tr.Tln.,
Brandies,1921.

Laste A-B-D-raamat.6.tr.Tln.,
Brandies,1925.

Laste A-B-D-raamat.Tln.,Turgan,
1900.

Laste kuke-aabits.Meigas,1933.

Laste pildi aabits.Tln.,Ploom-
puu,1907.

Loenzonn F.J.Veike aabits.Tln.,
1906.

Luggemisse ramat laste kolita-
misse tarvis.Trt.,Laakmann,1841

Luggemisse ramat laste kolitami
se tarvis.Trt.,Laakmann,1866.

Luggemisse ramat laste kolitami
misse tarvis.Trt.,Laakmann,1908.

Lüdimois J. Uus aabitsa-raamat.
Trt., 1880.

Marfeldt A. Aabits. Vilj., 1921.

Marfeldt A.
vt. Maramaa A.

Maramaa A. Aabits. Vilj., 1922.

Masing O. W. ABD. Trt., 1795.

Masing O. W. Luggemisse lehed. Trt., 1821.

Masing O. W. Õppetus kuidas neid luggemisse lehti kassuga pru-
kida. Trt., 1821.

Masing O. W. Täieline ABD-ramat.
Trt., 1823.

Moritz F. G. ABD nink veikenne luggemisse ramat. Trt., Schün-
mann, 1820.

Nolken N. Aabitsaraamat. Lu'u-
õppimise 2. jagu. Kuressaare,
1873.

Nolken N. Aabitsaraamatu sis-
sejuhatus. Kuressaare, 1873.

Novaja russko-estonskaja-slo-
venskaja azbuka. Riga, 1856.

Nurmik M.
vt. Elav sõna.

Nurmik M.

vt. Oro J., Nurmik M. Aabits. Tln.,
1924.

Nylander H. ABD- ehk luggemisse-
õppimisse ramat. Trt., 1862.

Okas M. Eesti keele aabits ja lu-
gemise raamat. Riia, 1903.

Okas M. Eesti keele aabits ja lu-
gemise raamat. Riia, 1907.

Okas M. Eesti keele aabits ja lu-
gemise raamat. Riia, 1914.

Org P. Väike kirjaõpilane. Trt.,
1886.

Oro J., Nurmik M. Aabits. Tln.,
1924.

Oro J. Laste sõber. Tln., 1935.

Oro J., Jänes A. Laste sõber. Kuke
aabits. Tln., 1935.

Oro J., Jänes A. Laste sõber. Kuke
aabits. 2. tr. Tln.,

Oro J., Jänes A. Uus kuke-aabits.
Tln., 1938. 3. tr.

Parbo V. AB mudilastele. Tln.,
1968

V. Parbo V. AB mudilastele. Tln.,
1970.

Parijõgi J.
vt. Elav sõna.

Pekarski N.
vt. Ivanovič N.

Petenberg J.D.ABD.Tln.,1855.

Peterson E.Eesti laste aabits.
Tln.,1907.

Peterson E.Eesti laste aabits.
2.tr.Tln.,1910.

Peterson E.Eesti laste aabits.
3.tr.Tln., 1916.

Peterson E.Eesti laste aabits.
4.tr.Tln.,1917.

Peterson E.Eesti laste aabits.
5.tr.Tln.,1918.

Peterson E.Eesti laste aabits.
6.tr.Tln.,1920.

Peterson E.Eesti laste aabits.
7.tr.1923.

Pildi-aabits.Trt.,Sööt,1898.

Pildi ABD raamat.Trt.,Mäesepp,
1893.

Pildi ABD raamat.Trt.,Mäesepp,
1894.

Pildi ABD raamat.2.tr.Trt.,Mäe-
sepp,1897.

Pildi ABD raamat.3.tr.Trt.,Mäe-
sepp,1897.

Pildi ABD raamat.Trt.,Mäesepp,
1900.

Ploompuu J.Aabits.Tln.,1907.

Ploompuu J.Aabits.2.tr.Tln.,

Ploompuu J.Aabits.3.tr.Tln.,

Ploompuu J.Aabits.4.tr.Tln.,
1912.

Ploompuu J.Aabits.5.tr.Tln.,
1914.

Ploompuu J.Aabits.6.tr.Tln.,
1917.

Ploompuu J.Aabits.7.tr.Tln.,
1921.

Ploompuu J.Uus kuke-aabits.
Tln.,1912.

Ploompuu J.Uus kuke-aabits.
2.tr.Tln.,

Ploompuu J.Uus kuke-aabits.
Tln., 3.tr.

Ploompuu J. Uus kuke-aabits.
4. tr. Tln., 1913.

Ploompuu J. Uus kuke-aabits.
5. tr. Tln., 1914.

Ploompuu J. Uus kuke-aabits.
6. tr. Tln.,

Ploompuu J. Uus kuke-aabits.
7. tr. Tln., 1921.

Ploompuu J. Uus kuke-aabits.
8. tr. Tln., 1924.

Ploompuu J. Uus kuke-aabits.
9. tr. Tln., 1926.

Ploompuu J. Uus kuke-aabits.
10. tr. Tln., 1929.

Põllusaar A. Kodusest laste
õpetamisest. Jrv., 1902.

Puusepp F.
vt. Elav sõna.

Raamat 6 tunniga lugema õp-
pimiseks. Tln., 1910.

Raigna H. Aabits. 2. tr. Tln.,
1950.

Raigna H.
vt. Alttoa L., Raigna H.
Aabits. Tln., 1951.

Raigna H.
vt. Alttoa L., Raigna H.
Aabits. Tln., 1953.

Raigna H.

Raigna H.
vt. Alttoa L., Raigna H.
Aabits. Tln., 1954.

Raigna H.
vt. Alttoa L., Raigna H.
Aabits. Tln., 1955.

Raigna H.
vt. Alttoa L., Raigna H.
Metoodiline kiri aabitsaõpetu-
sest. Tln., 1955.

Raigna H.
vt. Alttoa L., Raigna H.
Aabits. Tln., 1957.

Raigna H.
vt. Alttoa L., Raigna H.
Metoodiline kiri aabitsaõpetu-
sest. Tln., 1958.

Raigna H.
vt. Alttoa L., Raigna H.
Aabits. Tln., 1958.

Raigna H.
vt. Alttoa L., Raigna H.
Aabits. Tln., 1959.

Raigna H.
vt. Raigna Alttoa L., Raigna H.
Aabits. Tln., 1960.

Raigna H.
vt. Alttoa L., Raigna H. Aabits.
Tln., 1964.

Raigna H.
vt. Alttoa L., Raigna H. Aabits.
Metoodiline kiri aabitsaõpetu-
sest. Tln., 1964.

Raigna H. vt. Alttoa L., Raigna H. Aabits. Tln., 1967.

Raigna H. vt. Alttoa L., Raigna H. Metoodiline kiri aabitsaõpetusest. Tln., 1967.

Raigna H. vt. Alttoa L., Raigna H. Aabits. Tln., 1968.

Raigna H. vt. Alttoa L., Raigna H. Aabits. Tln., 1970.

Raigna H. vt. Alttoa L., Raigna H. Aabits. Tln., 1971.

Rajamaa H. Aabits ja emakeele lugemik. Tln., 1938.

Rajamaa H. Kuidas õpetada kodus lapsi lugema ja kirjutama. Trt., 1938.

Reinthal C. Tartu maa-keele abits. Trt., 1845.

Ries J. Venne abitsa ramat. Trt., 1864.

Ries J. Abitse ramat. Trt., 1868.

Rosenplänter J. H. Aaäbd... Per-no, 1823.

Russko-estonsko-slavjanskaja azbuka. Riga, 1848.

Rull A. vt. Tamman V., Rull A. Huvitaja. I. 1921.

Rätsep P. Kodukool. Võru, 1902.

Rätsep P. Kodukool. Võru, 1903.

Rätsep P. Kodukool. Võru, 1908.

Rätsep P. Emakeele elavad healed. I. Võru, 1909.

Rätsep P. Emakeele elavad healed. II. Võru, 1910.

Saarep O. abits hinfuunmade koolile. Pln, 1954.

Selmet A. vt.

Aabits. Toimet. A. Selmet. Tln., 1949.

Tamman V., Rull A. Huvitaja I. Trt., 1921.

Tamman V., Rull A. Huvitaja I. 2. tr. Trt., 1923.

Tamman V. Huvitaja I. Trt., 1926.

Tamman V. Huvitaja I. 2. tr. Trt., 1927.

Tamman V. Huvitaja I. 3. tr. Trt., 1928.

Tamman V.Huvitaja I.4.tr.
Trt.,1930.

Tamman V.Huvitaja I.5.tr.
Trt.,1931.

Tamman V.Huvitaja I.6.tr.
Trt.,1932.

Tamman V.Huvitaja I.7.tr.
Trt.,1933.

Tamman V.Huvitaja I.8.tr.
Trt.,1934.

Tamman V.Huvitaja I.9.tr.
Trt.,1935.

Tamman V.Huvitaja I.10.tr.
Trt.,1936.

Tamman V.Huvitaja I.11.tr.

Tamman V.Huvitaja I.12.tr.
Trt.,1938.

Tamman V.Huvitaja I.13.tr.
Trt.,1941.

Tamman V.Huvitaja I.14.tr.
Trt.,1942.

Tamman T.
vt.Ühisel jõul.

Tamwerk M.Laste aabits.Haapsa-
salu,1908.

Tamwerk M.Koduõpetus.Haapsa-
lu,1915.

Tamwerk M.Laste aabits.Haapsa-
lu,1915.

Tamwerk M.Laste aabits.Haapsa-
lu,1918.

Tamwerk M.Laste aabits.Haapsa-
lu,1922.

Tander A.Lapse esimene raamat.
Riga,1908.

Tartu ja Võru ABD ehk laste lu-
gemise raamat.Trt.,Koor,1894.

Terri M.ABD eelkooliealistele.
Tln.,1958.

Tork J.Lugemise õpetusest.Trt.,
1923.

Turgan T.Väike pildiraamat.
Tln.,1897.

Tõnisson G.
vt.Gori.

Tõnisson M.ABD-raamat.Tln.,
1883.

Tõnisson M.ABD-raamat.2.tr.
Tln.,1884.

Tõnisson M.ABD-raamat.3.tr.
Tln.,

Tõnisson M.ABD-raamat.4.tr.
Tln.,1886.

Tõnisson M.ABD-raamat.5.tr.
Tln.,1887.

Tõnisson M.ABD-raamat.6.tr.
Tln.,1888.

Tõnisson M.ABD-raamat.7.tr.
Tln.,1890.

Tõnisson M.ABD-raamat.8.tr.
Tln.,1892.

Tõnisson M.ABD-raamat.9.tr.
Paide,1893.

Tõnisson M.ABD-raamat.10.tr.
Paide,1896.

Tõnisson M.ABD-raamat.11.tr.

Tõnisson M.ABD-raamat.12.tr.
Paide,1901.

Tõnisson M.ABD-raamat.13.tr.
Tln.,1903.

Tõnisson M.ABD-raamat.14.tr.
Tln.,1908.

Tõnisson M.ABD-raamat.15.tr.

Tõnisson M.ABD-raamat.16.tr.

Tõnisson M.ABD-raamat.17.tr.
Paide,1920.

Tõnisson H.ABD-raamat.Trt.,
Mäesepp,1902.

Tõnisson M.A.B.D.-raamat.Jrv.,
Mäesepp,1904.

Täielik piltidega ABD-raamat.
Trt.,Urv,1897.

Täielik piltidega ABD-raamat.
Trt.,Urv,1898.

Songi S.Kuke-aabits.Võru,1912.

Songi S.Kuke-aabits.2.tr.Võru,
1916.

Songi S.Kuke-aabits.3.tr.Võru,
1922.

Songi S.Kuke-aabits.4.tr.Võru.
192

Songi S.Kuke-aabits.5.tr.Võru,
1927.

Umblia J.Aabits.Rakvere,1897.

Umblia J.Aabits.2.tr.Rakvere,
1901.

Usna S.Aabits.Valga,1905.

Uus aabits.Väljaandja N.D.Jrv.
1895.

Uus aabits ehk kodulaste raa-
mat.Vilj.,Tõllasepp,1903.

Uus aabits ehk kodulaste raa-
mat.2.tr.Vilj.,Tõllasepp,1905.

Uus aabits.Trt.,Luik,1937.

Uus aabitsaraamat piltidega.

Trt., 1879.

Uus aabitsaraamat piltidega.

Trt., 1880.

Uus ABD-raamat. Pärnu, Borm, 1877.

Uus ABD-raamat. Pärnu, Nuggis,

1878.

Uus ABD-raamat hea lastele.

Trt., Gressel, 1879.

Uus ABD ehk aabitsa raamat.

Trt., Sults, 1892.

Uus ABD ehk aabitsa raamat.

2.tr. Jrv., Sults, 1899.

Uus ABD ehk aabitsa raamat.

3.tr. Trt., Sults, 1903.

Uus ABD-raamat. Trt.,

1881.

Uus ABD-raamat. Trt., Hermann,

1913.

Uus ABD-raamat. Esimeseks õppimi-

seks õigeusu lastele. Trt., 1878.

Uus ABD-raamat. Gressel, 1807.

Tln.,

Uus ABD-raamat. Tln., Gressel,

1.a.

Uus ABD-raamat. Reval, 1809.

Uus abits. Kuresaare, Assafrey,

1871.

Uus kodu-kooli ABD-raamat, kust

seest võib eesti ja vene keele

lugema ja kirjutama õppida.

Tln., 1889.

Uus kuke-aabits ehk lugemise

õpetus. Trt., Jaik, 1926.

Uus kuke-aabits ehk lugemise

õpetus. Trt., Jaik, 1930.

Uus kuke-aabits ehk lugemise

õpetus. Trt., Jaik, 1934.

Uus kuke ABD-raamat. Trt., Mäe-

sepp, 1902.

Uus kuke ABD-raamat. Jrv., Mäe-

sepp, 1904.

Uus pildi-aabits. Trt., Luik,

1938.

Uus pildi-aabits. 2.tr. Trt.,

Luik, 1939.

Vaino G.

vt. Laane J. jt. Aabits ja Luge-

mik. M., 1924.

Vallner K. Aabits. Pb., 1921.

Vallner K. Aabits ja alglugemik.

M., 1925.

Vallner K. Väike aabits. L., 1925.

Vardjas A.
vt.Laane J.jt.Aabits ja luge-
mik.M.1924.

Vastne ABD-ramat nink Luterru-
se väikene katekismus.Trt.,
1887.

Vastne ABD-raamat nink Lute-
ruse väikene katekismus.2.tr.
Trt.,Mattiesen,1877.

Vastne ABD-raamat nink Lute-
ruse väikene katekismus.3.tr.
Trt.,Mattisen,1878.

Vastne ABD-raamat nink Lute-
ruse väikene katekismus.4.tr.
Trt.,Mattisen,1882.

Vastne ABD-raamat nink Lute-
ruse väikene katekismus.
Trt.,Mattisen,1887.

Vastne ABD-raamat nink Lute-
ruse väikene katekismus.5.tr.
Mattisen,Trt.,1896.

Väike ABD-raamat.Rakvere,Han-
son,1910.

Väikene pildi-aabits.Trt.,Laak-
mann,1883.

Väike pildi ABD-raamat häädele
lastele.Trt.,Mäesepp,1902.

Väike pildiraamat.i.k.,Tur-
gan,1897.

Õnnelikud lapsed.Tln.,Valgus,
1931. I jagu.

Õnnelikud lapsed.II jagu.Tln.,
Valgus,1932.

Ühisel töö1.L.,1930.

Autorid:F.Klimberg,S.Holsting,
S.Holsting,T.Tamman,H.Agro,
A.Agro.